

VILÁG- TÖRTÉNET

10. (42.) évfolyam 2020. 2.

A BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

- **MOLNÁR ANTAL**
KATOLIKUS MISSZIÓK ÉS AZ ALBÁN NEMZETÉPÍTÉS KEZDETEI
A 17. SZÁZAD ELEJÉN
- **GÉRA ELEONÓRA**
DON THOMASO RASPASSANI, EGY ALBÁN SZABADSÁGHARCOS
TITKOS ÉLETE
- **CSAPLÁR-DEGOVICS KRISZTIÁN**
A DALMÁCIAI BORGÓ ERIZZO ÉS AZ ALBÁN NEMZETÉPÍTÉS
- **DUDLÁK TAMÁS**
TÖRÖK KÜLPOLITIKA ÚJ ALAPOKON
- **SZABÓ TAMÁS**
REMÉNYEK ÉS BE NEM VÁLTOTT ÍGÉRETEK
- **SZEMLE**
BLÉNESI ÉVA ÉS FÁBIÁN LAURA ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Martí Tibor, Vámos Péter
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László, Erdődy Gábor,
Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Mihalik Béla Vilmos,
Pók Attila, Poór János

TARTALOM

Az Oszmán Birodalom határvidékén. Nemzeti érzés és külpolitika (Bíró László)	153
<i>Tanulmányok</i>	
Molnár Antal: Katolikus missziók és az albán nemzetépítés kezdetei a 17. század elején	157
Géra Eleonóra: Don Thomaso Raspassani, egy albán szabadságharcos titkos élete	187
Csaplár-Degovics Krisztián: A dalmáciai Borgo Erizzo és az albán nemzetépítés. Az Osztrák–Magyar Monarchia új Albánia-politikája, 1896	205
Dudlák Tamás: Török külpolitika új alapokon. A szíriai konfliktus kialakulása és a török külpolitika paradigmaváltása, 2011–2012	223
Szabó Tamás: Remények és be nem váltott ígérek. A magyar–román kapcsolatok és a romániai magyarság a rendszerváltás előtt és után	247
<i>Műhely</i>	
Gyóni Gábor: 1941 az orosz historiográfiában. Értelmezések, ellentmondások, politika	271
<i>Szemle</i>	
Az oszmán-örvények kálváriája és túlélési stratégiái (Blénesi Éva)	297
Tanulmányok a Gyönyör kertjéből – Rózsaregény (Fábián Laura)	302

Az Oszmán Birodalom határvidékén

Nemzeti érzés és külpolitika

A magyar történetírás mindig is figyelmet fordított a délkelet-európai térségre. Voltak kutatók, akik egész munkásságukat annak szentelték, hogy a Balkánról és legnagyobbsugárzású városából érkező történelemformáló hatásokat feltárják. A Magyarország egyes részeire is hosszú ideig kiterjedő oszmán uralom impulzusokat adott a balkáni nemzetek történetének – így a túlélési stratégiák, a regionális sajátosságok, az etnikai azonosságtudat megőrzésének és az egykori független állam emlékének, illetve a saját önkormányzatiságra vagy államiságra való törekvések – vizsgálatahoz is. Jelen számunk súlyponti részét az albánok története képezi: hogyan formálódott nemzettudatuk, a különböző korokban miként értelmezték Rómában és Bécsben az összetartozás-tudat jeleit, valamint hogyan kívánták az albántudat erősítését elősegíteni, illetve milyen célokra tartották felhasználhatónak.¹

A 14–15. században az oszmánok az albánok lakta területeket is meghódították. Mivel erre az időszakra még nem alakult ki egységes albán állam, az oszmán előretörés megakadályozta, hogy az albánok a különböző, ekkor már létező szláv vagy görög államokban felmorzsolódjanak. Az oszmán korszakban az albánok jelentős mértékben kiterjesztették településterületüket, aminek nyomán egyes tengerparti városok elalbánosodtak. A muszlim hitre áttért albánok közül sokan igen magas tisztséget töltöttek be a birodalom hadseregében.

A Szenszék a 16–17. századi vizitatori jelentésekből kapott híreket a katolikus albánokról, amelyekben gyakran hangsúlyozták az albánok bátorságát és harcértékét, valamint hogy az albánok erősségei lehetnének az oszmánellenes harcoknak. A Propaganda Fide Kongregáció új missziós stratégiája arra irányult, hogy katolikus hitük mellett az ehhez általában szorosan kapcsolódó nemzeti identitásuk megőrzésében is segítse a balkáni népeket. Molnár Antal tanulmánya a katolikus missziók szerepét mutatja be az albántudat kialakulásában. A nagy hatású folyamat azonban idővel számos ok miatt megtorpant. A 17. század végi háborús pusztítások, majd az elvándorlás és az elszegényedés nem tette lehetővé, hogy a modern nemzet-tudat kialakítása során a katolikus albánok meghatározó szerepet játsszanak.

¹ A legújabb kutatási eredményekre lásd a Bölcsészettudományi Kutatóközpont kiadványát: *„These were hard times for Skanderbeg, but he had an ally, the Hungarian Hunyadi”: Episodes in Albanian–Hungarian Historical Contacts.* Ed.: Csaplár-Degovics, Krisztián. Bp., 2019. (Acta Balcano-Hungarica, 1.)

Az említett 17. század végi átalakulás Budát is érintette: a városnak a töröktől való visszavívását követően – bár már kívül esett az Oszmán Birodalmon – sem szakadtak meg a balkáni kapcsolatai. A jó üzlet reményében nagy számban fordultak meg legkülönbözőbb nemzetiségű balkáni kereskedők, mellettük menekültek és kalandorok érkeztek Budára, hogy új életet kezdjenek. Egy ilyen személy, Thomaso Raspassani életét mutatja be Géra Eleonóra. Raspassani titokban tartotta származását, a kortársak pedig elfogadták kijelentését, és nem kérdőjelezték meg családjá itáliai eredetét, továbbá koszoszói tevékenységéről, a szülőföldjén kirobbantott oszmánellenes felkelésben játszott vezető szerepéről sem tudtak. Hogy itáliai származásúnak mondta magát, az minden bizonnyal a soknemzetiségű város belső hierarchiájával magyarázható: az itáliai eredet ugyanis sokkal magasabb státuszúnak, nagyobb megbecsültségűnek számított, mint a balkáni. Az újjáéledő városban számos – jogértelmezési, egyházi, nemzetiségi – feszültség vezetett konfliktushoz, és az összeütközésekből Raspassani sem vonhatta ki magát. A tanulmány hőisének emlékét ma is őrzi a Duna partjától nem messze, a Batthyány téren álló Szent Anna-templom. A templomot annak a kápolnának a helyére építették, amelyet Raspassani hátrahagyott vagyonából alakítottak ki.

A 19. században megkezdődött az Oszmán Birodalom kiszorítása az európai térségből és a balkáni nemzetállamok kialakulása. A Balkán stratégiai jelentősége megnőtt a nagyhatalmak, így az Osztrák–Magyar Monarchia számára is. Félő volt, hogy az újabb átrendeződések során az albán területeket is magukhoz csatolják a Monarchiával szemben ellenséges, területekre mohó kisállamok. Ennek megakadályozására a közös külügyminisztérium 1896-ban új albánpolitikát dolgozott ki. Mint Csaplár-Degovics Krisztián írásából megtudjuk, tervbe vették azt is, hogy az albán tudat fejlesztésével olyan albán réteget nevelnek ki, amely jó viszonyt ápol a Monarchiával. A külügyminisztérium támogatta az *Albanie* című, francia és albán nyelven, Brüsszelben megjelenő folyóiratot, amely egyrészt az európai közvéleményt tájékoztatta az albánkérdésről, másrészt megkísérelte befolyásolni az albán nemzeti mozgalmat. A nemzettudat erősítésére Thallóczy Lajos elkészítette az első modern albán nyelvű olvasókönyvet az albán nemzeti történelemről. Borgo Erizzóban, egy dalmáciai településen, ahová a 18. század elején albán menekültek érkeztek, egy tanítóképzőt alapítottak, abban bízva, hogy az iskola hallgatói későbbi munkájuk során szélesebb tömegeket érnek el, miközben a modern albán nemzettudatot terjesztik (a tanítóknak-papoknak ugyanis elvitathatatlanul nagy szerepük volt az összetartozás-tudat kialakításában az egész Balkánon).

A Balkán-háborúk során az Oszmán Birodalom elveszítette balkáni területeit, az első világháborút követően a birodalom is megszűnt, egykori vidékein független államok jöttek létre. A modern Törökország kemalista külpolitikai koncepciója az országra mint a Nyugat „szélére” tekintett, és jó szomszédsági kapcsolatokra törekedett a közel-keleti országokkal. Az 1980-as évek közepétől Törökország a korábban nagyobb szerepet vállalt külföldön, középpontba állítva a gazdaság érdekeit a külpolitikában. Az ezredforduló óta Törökország még aktívabb külpolitikába kezdett, célul tűzve, hogy regionális hatalommá váljék, és meghatározó tényező lesz a regionális problémák megoldásában. Ahmet Davutoğlu külügyminiszter, majd

miniszterelnök elméleti írásában kifejtette, hogy Törökország mint az Oszmán Birodalom örököse nem játszhat másodrangú szerepet az egykori birodalom területén. A külpolitikai elemzők között többen ezt a politikát „neooszmanizmusként” határozzák meg. Kérdés, valóban van-e Törökországnak kellő ereje a hegemonia elérésére a szomszédos területeken (és befolyásának növelésére a Balkánon). Dudlák Tamás a török külpolitika paradigmaváltását elemzi a szíriai konfliktus kialakulása idején, 2011–2012-ben. Meglátása szerint Törökországnak nem sikerült megvalósítani regionális törekvéseit (a nyitást Irán, Szíria, a kurdok irányába, a békét szolgáló közvetítéset), így végül a környező államok „visszatagozódtak” a „hagyományos” szövetségi rendszerbe. A török külpolitikára meghatározó hatást gyakorol az anyaországgal nem rendelkező, de több államban, egy tömbben élő kurdokhoz fűződő viszony is.

A nemzetiségi-kisebbségi kérdés nagymértékben befolyásolja két szomszédos ország kapcsolatait. Szabó Tamás írása – amely egyúttal az előző, a kelet-európai rendszerváltások történetével foglalkozó számunkhoz kapcsolódik – a magyar-román államközi viszonyt tekinti át a romániai magyarság szempontjából az 1980–1990-es évtized fordulóján. A szocializmus idején Magyarország és Románia kapcsolatai lényegesen rosszabbak voltak annál, mint két, ugyanahhoz a katonai tömbhöz és gazdasági közösséghez tartozó országról feltételezni lehetne. Ennek oka a romániai magyarság helyzete és az ország román jellegének kidomborítására törekvő nemzetiségi politika volt. Annak ellenére, hogy a kisebbségi kérdés a szocializmus idején belügynek számított, az 1980-as évek végén – a szemléletbeli fordulatot követően – a magyar pártvezetés is többször felszólalt az erdélyi magyarok érdekében. A közvélemény nagy reményeket fűzött ahhoz, hogy a korábbi rendszer megszűnése után gyökeresen megváltozik a helyzet. Nem így történt. Annak ellenére, hogy a rendszerváltás megteremtette azokat a keretfeltételeket, amelyek lehetőséget biztosítottak ahhoz, hogy a két állam újraértékelhesse viszonyát, erre csak néhány olyan területen került sor, ahol a kisebbségi kérdés rendezése nem játszott szerepet (például a katonai és védelmi együttműködésben). Mindez arra mutat, hogy a kisebbségi politikát sok esetben rendszereket átélő, azokon túlmutató – leginkább hatalomgyakorlási – szándékok határozzák meg.

Műhely rovatunkban a most 75 éve befejeződött második világháború egyik sorsdöntő eseményének szovjet és orosz historiográfiáját tekinti át Gyóni Gábor. A Szovjetunió elleni német támadás az egyik legérzékenyebb kérdés az orosz történettudományban. Értelmezési kereteit még a háború alatt Sztálin jelölte ki, majd a következő évtizedekben a belpolitikai olvadás, illetve dermedés határozta meg az uralkodó kutatási irányokat, valamint a tudományos életben és a közvélemény előtt megjelenő értékeléseket. A Szovjetunió széthullása után az utódállamokban megváltozott a nagy honvédő háborúnak, továbbá a május 9-i győzelem napjának mind a tudományos megítélése, mind az emlékezete. Az alapvető vitatott kérdések – így a Molotov–Ribbentrop-paktum hozadéka, készült-e a Szovjetunió támadó háborúra, nyugati határainak kitolására, illetve az 1941 előtti évek ipar- és hadsereg-politikája miként segítette vagy hátráltatta a felkészülést a háborúra, s ennek nyomán terheli-e valamilyen felelősség a korabeli szovjet vezetést – nem változnak, a kutatásokat és az értékeléseket viszont sok tényező befolyásolja.

Abban a reményben ajánljuk Olvasóink figyelmébe lapszámunkat, hogy az itt olvasható tanulmányok hozzájárulnak egy balkáni nép történetének megismeréséhez, valamint a nemzettudat és a külpolitika szövevényes egymásra hatásának megvilágításához.

Bíró László

ON THE BORDERLAND OF THE OTTOMAN EMPIRE NATIONAL SENTIMENT AND FOREIGN POLICY

Hungarian historiography has paid constant attention to South-Eastern Europe. The present issue focuses on the history of the Albanians: it explores the formation of their national identity, the ways in which the signs of collective belonging were interpreted at different periods in Rome and Vienna, how Albanian identity was tried to be reinforced from there, and the aims this identity was held to be potentially mobilized for. The papers contribute to the better knowledge of the history of a Balkan people, while shedding light on the complicated interaction of national identity and foreign policy.

Katolikus missziók és az albán nemzetépítés kezdetei a 17. század elején

Kevés olyan átfogó témája van a nemzetközi történetírásnak, amely akkora paradigma-váltáson ment volna keresztül az elmúlt évtizedben, mint a nemzetek és a nacionalizmus kialakulásának kutatása. A nemzeteket örökkévalónak és lényegében változatlanoknak tekintő 19. századi primordializmust vagy perennializmust a 20. század közepétől tette éles kritika tárgyává és lényegében megsemmisítette a modernistának nevezett irányzat. Ez az elmélet a nemzetet és a nacionalizmust az újkor szülötének tartotta, amely a dinasztikus és vallási lojalitások örökébe lépett. A modernista történészek szerint a nemzetről mint mesterséges társadalmi kategóriáról és a nacionalizmusról mint az ezt létrehozó ideológiáról a francia forradalom, az ipari forradalom és a tömegtársadalmak kialakulása előtt nem beszélhetünk, emiatt ők a modern nemzet előzményeivel sem foglalkoztak.¹ A modernista megközelítést érintő kritikák kezdetben elfogadták a nemzetek 19. századi kialakulására vonatkozó alap-
tézist, és bizonyos etnikai előzmények, úgynevezett etnikai mag (*ethnic cor*) kimutatásával próbálták árnyalni és történelmi távlatba helyezni a szociológiai gyökerű és meglehetősen doktriner modernista téziseket (etnoszimbolizmus).² Az ezredfordulótól kezdve azonban a kora újkor kutatói egyre merészebben fordultak szembe a sokáig egyeduralkodónak tekintett modernista nemzetelmélettel, és már a késő középkortól kezdve folyamatosan kimutatták a modern nemzetfogalom lényegi elemeinek jelenlétét az európai politikai gondolkodásban.³

Ennek az új iskolának egyik legtöbbet hivatkozott képviselője Caspar Hirschi svájci történész, aki a nacionalizmus kialakulását a 15. századra, a konstanzi zsinaton szemben álló nemzeti csoportok harcaira és a humanisták elméleti munkásságára vezette vissza, gyökereit viszont a Római Birodalom politikai és a középkori egyház teológiai fogalmai világában kereste.⁴ A Római Birodalom imperialista szemlé-

* A szerző az MTA doktora, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója, igazgatója (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., molnar.antal@btk.mta.hu). A tanulmány megírását az NKFIH K-129236 azonosító számú, *Kereszténység és Islám. Keresztesháború és együttélés választóján a 16–17. században* című kutatási projektje támogatta.

1 A napjainkra óriásira duzzadt irodalomból csupán jelzésszerűen említem a három legnagyobb hatását, a közép-európai történetírásra is komoly befolyást gyakorló könyvet: Anderson, 1983; Gellner, 1983; Hobsbawm, 1990.

2 Az irányzat programadó írása: Smith, 1986.

3 Itt is csak két fontos írásra utalok: Armstrong, 1982; Gorski, 2000.

4 Hirschi, 2012.

letét megöröklő európai államoknak a humanista retorika segítségével megalkotott nemzeti ideológiái csak egymáshoz viszonyítva, egymással szembeállítva értelmezhetők. Hirschi a nemzetek formálódását nem elsősorban belső (etnikai, nyelvi, kulturális) kritériumok alapján képzelel el, hanem úgy gondolja, hogy ezek az egymástól való elhatárolódás során alakultak ki.⁵ Hirschi megfogalmazásában a nemzet egy elvont közösség, amelyet az ugyanazon kategóriához tartozó más közösségekkel (azaz más nemzetekkel) való többpólusú és egyenrangú kapcsolat formált, és az adott nemzet a más nemzetektől egyedülálló tulajdonságokra (különálló területre, politikai és kulturális függetlenségre és kizárólagos tiszteletre) igényt formálva különíti el magát.⁶

Nemzetek a kora újkorban: a balkáni kutatások kihívásai

Mind a modernista, mind pedig az ezeket revideáló historikus nemzetelméletek alapvetően a nyugat-európai nemzeteszemlék vizsgálata alapján formálódtak, az ezekhez sok tekintetben hasonló közép-európai példákat általában nem vagy csak kevésbé vették figyelembe.⁷ A még inkább periferikus területek viszonyai, mint például az évszázadokig oszmán uralom alatt lévő Balkán-félsziget, teljesen kiestek a kutatások látóköréből.⁸ Ennek oka, hogy az önálló államiságukat (már ha egyáltalán rendelkeztek ilyennel) a 15. században elvesztett balkáni népek évszázadokig egy muszlim birodalom keretei között éltek, nemzeti ébredésükről, szabadságharcukról legkorábban a 19. századból rendelkezünk ismeretekkel. Ugyanakkor joggal merül fel a kérdés: a görög, szerb, bolgár vagy albán újkori nacionalizmusoknak nem voltak kora újkori előzményei, miként ezt a nyugat-európai nemzeteknél láthattuk? A görögök és a szerbek esetében az autokefál ortodox egyházak által kialakított és ápolt, vallási alapú nemzettudat vált a 18. század végétől létrejövő, a világi értelmiség által megfogalmazott romantikus nemzeteszme alapjává. Ilyen értelemben a két balkáni nép nemzeti identitása lényegében hasonló módon alakult ki a kora újkortól kezdve, mint a nyugat-európai nemzetek esetében, csak éppen az önálló államiság hiánya miatt az intézményes keretet és az ideológiai muníciót nem az állam képviselői vagy a tudósok, hanem az egyház és a papság szolgáltatta. Éppen emiatt érthető, hogy a 18. században megjelenő világi nacionalizmus igyekezett előzményétől, az egyházi nemzettudattól elkülönülni, és számos esetben konfliktusba is került vele.⁹

Bonyolultabb a helyzet azoknak a népeknek az esetében, amelyek nem rendelkeztek önálló pátriárkátussal, vagy azért, mert ortodoxként egyházszerveze-

5 „Nations are formed by their relations to other nations.” Uo. 39.

6 „The nation can be understood as an abstract community formed by a multipolar and equal relationship to other communities of the same category (i. e. other nations), from which it separates itself by claiming singular qualities, a distinct territory, political and cultural independence and an exclusive honour.” Uo. 47.

7 A kora újkori és újkori lengyel, cseh és magyar fejlődés összehasonlító vizsgálata: Ring, 2004.

8 Kitromilides, 1989.

9 Hassiotis, 2002; Hadrovics, 1947. Magyar fordítása, jegyzetek nélkül: Hadrovics, 1991.

tük a görög vagy a szerb pátriárkátusba tagolódott be, vagy pedig mert nem(csak) ortodoxok, hanem katolikusok vagy muszlimok (is) voltak. Nem véletlen, hogy a bolgár, bosnyák vagy albán nacionalizmusról a történészek általában csak a 19. századtól kezdve szoktak beszélni. A minket ezúttal érdeklő albánoknál a nemzeti újjászületés, a Rilindja, a 19. század végén alakult ki erős európai hatásra. A felekezeti-leg megosztott albánság körében egy felekezetek felett álló nemzeteszme formálódott ki. Ennek a nemzeti mozgalomnak a közvetlen előzményeit: az italo-albánok irodalmi-kulturális működését, az itáliai forradalmak és a 19. századi európai nacionalizmusok hatását, az általában külföldön képzett albán értelmiség szerepét és az európai hatalmak befolyását a történeti kutatás alaposan feltárta.¹⁰

Az albán nemzeteszme korábbi szellemi forrásvidékéről viszont nem sokat tudunk. Ha elvonatkoztatunk a 19–20. századi albán történetírás primordialista vonulatától,¹¹ az albán nemzetté válás kora újkori előzményeiről a legnagyobb hatású és erősen vitatott elmélet Hasan Kaleshi nevéhez fűződik. A koszovói albán oszmánista lényegében átértékelte az albán történetírásban az oszmán hódításnak az albánság fejlődésére gyakorolt negatív hatását hangsúlyozó uralkodó narratívát. Kaleshi szerint az oszmán hódítás Görögországban, Bulgáriában vagy Szerbiában valóban évszázados kultúrákat és államiságokat semmisített meg, ugyanakkor a középkorban nem létezett sem albán állam, sem albán nyelvű kultúra, így még a középkori értelemben vett albán nemzetről sem beszélhetünk. Az albán etnikumot tehát egyenesen az oszmán uralom mentette meg a teljes felmorzsolódástól és asszimilációtól, mivel az oszmán hódítás után az albánok jelentős mértékben kiterjesztették településterületüket (Koszovó, Macedónia), és megőrizték a törzsi szervezetüket, amely a bizánci és a szerb uralom alatt a megsemmisülés szélére került. A tengerparti, idegen lakosságú városok elalbánosodtak, és a muszlim albánság kulturális központjává, az albán nyelvű (arab betűs, úgynevezett *alhamiado*) irodalom szülőhelyévé váltak. Az iszlamizáció révén az albánok számarányuknál jóval jelentősebb szerepet játszottak az Oszmán Birodalom történetében: a 15–17. században működő 92 nagyvezírből 25 volt albán származású. Kaleshi végkövetkeztése alapján az albánok a török uralom ötszáz éve alatt fejlődtek államalkotásra alkalmas nemzetté.¹² Emellett az albán nemzetfogalom kezdeteinek vizsgálatakor számításba kell vennünk az itáliai egyetemeken tanult vagy tanító albániai származású 15–16. századi értelmiségieket. Ezeknek a humanista íróknak köszönhetően alakult ki és formálódott Albánia és az albánság képe Európában a középkor és a kora újkor fordulóján.¹³

Jelen tanulmány célja, hogy az albánok példáján bemutassa: az a fajta egyházi nemzettudat, amely a nyugat- és közép-európai nemzeteknél, humanista alapokon, jelentős részben a nemzeti (protestáns vagy katolikus) egyházak intézmé-

10 Clay, 2007; Csaplár-Degovics, 2010.

11 Ezeknek az ahistorikus nézeteknek a kritikája a Skanderbeg-historiográfia alapján: Schmitt, 2009. 303–320., 348–354.

12 Kaleshi, 1975.

13 Elsie, 1995. 27–31.

nyeiben,¹⁴ a szerbek és görögök esetében pedig az ortodox egyház keretei között fejlődött ki, a kisebb vagy nagyobb részben katolikus vallású balkáni népeknél az Itáliában képzett és Rómából irányított misszionáriusok és püspökök körében fogalmazódott meg. Másképp fogalmazva, a nemzetté válás első, kora újkori szakasza, a „papok érdeklődésének kora”¹⁵ ugyanúgy kimutatható az albánoknál, mint más európai nemzeteknél. Ez a nemzeti eszme európai fejlődése szempontjából azért izgalmas, mert megjelenését egy olyan balkáni etnikum körében is regisztrálhatjuk, amely korábban önálló államisággal, sőt anyanyelvű írásbeliséggel sem rendelkezett, vagyis ezzel a kora újkori nacionalizmusok nagyon erős európai jelenlétét és hatását is igazoljuk.

Nemzetépítés és katolikus missziók

A balkáni katolikusok között megjelenő nemzeti identitások kialakulása a trienti zsinat után meginduló, Rómából irányított missziókra, mindenekelőtt a jezsuita rend és a Propaganda Fide Kongregáció lelkipásztori stratégiájára vezethető vissza, amelynek alapja az evangélium hirdetése minden nép között. A jezsuita rend missziós küldetése az alapítás utáni évtizedekben fordult a tengerentúli pogány misszióktól egyre inkább az európai vidék, a protestánsok között és az oszmán uralom alatt élő katolikusok lelki megsegítése felé. A Távol-Keleten diadalmasan hódító missziók mellett az európai expanzió fontosságát a rendi vezetés igen korán felismerte, és kezdettől fogva igyekezett a távoli missziókból küldött diadalittas beszámolók hatására a missziókba vágyó fiatalok buzgóságát saját szülőföldjük lelki megsegítése felé terelni. Ebben a törekvésben az „indiai” missziók sok szempontból igen nagy segítséget jelentettek: az ott kidolgozott módszerek közül sokat átvettek az európai misszionáriusok, emellett magának az „India” metaforának az európai vidékekre való alkalmazásával sikerült a rendtagok figyelmét az európai munka fontosságára irányítani. A missziós munka hatékonysága érdekében megnövekedett az anyanyelv jelentősége a lelkipásztori munkában, megindult a különböző nyelvek tanulmányozása, nyelvtanok és szótárak összeállítása, katekizmusok, lelki olvasmányok és pasztorális segédkönyvek vulgáris nyelvekre fordítása. Ezt a munkát értelemszerűen az adott etnikumhoz tartozó rendtagok tudták a leghatékonyabban végezni, és ők ismerték a legjobban népük kultúráját és szokásait is. Ennek értelmében értékke vált egy adott nyelvi-kulturális közösséghez tartozás, ezt a nemzeti tudatosságot a jezsuita rend kifejezetten erősítette tagjai között.¹⁶

A Szenszéknek a missziók szervezésével és irányításával megbízott hatósága, az 1622-ben alapított Propaganda Fide Kongregáció továbbfejlesztette a jezsui-

14 Tallon, 2002; Hirschi, 2012. különösen 196–211.; Ring, 2004.; Molnár, 2018.

15 Miroslav Hroch a nemzetek kialakulásának három korszakát különbözteti meg, ezek közül az első a „period of scholarly interest”, a tudósok érdeklődésének kora (Hroch, 1985. 22–24.). Ennek a terminusnak az analógiájára használok a közép- és délkelet-európai nacionalizmus kialakulásának első szakaszára a „papok érdeklődésének kora” kifejezést.

16 Prosperi, 1982; Prosperi, 1996. 551–599.; Dompnier, 1996. 165–171.

ták földrajzi-nyelvi-etnikai szemléletét, és alapítása után rögtön hozzálátott a missziós területek pontos felméréséhez. Ennek érdekében apostoli vizitátorokat küldött, akik instrukciójuk értelmében feltérképezték és leírták a missziós területek földrajzi, történelmi, vallási, politikai és néprajzi jellegzetességeit. Az első vizitátorok és misszionáriusok által identifikált „nemzetek” jelentős része nem saját állami keretben élt, hanem egy államban kisebbségként vagy több országban szétszórva, ugyanakkor az evangéliumi missziós parancs értelmében ők is címzettjei voltak a Szentszék lelkipásztori akciójának. A kongregáció, immár kiterjedt joghatósággal és megfelelő anyagi eszközök birtokában, a különböző európai és Európán kívüli nemzetekhez célzottan irányított missziókkal végezte a munkáját. Ennek érdekében átvette a Rómában működő nemzeti kollégiumok feletti felügyeletet. A nemzeti kollégiummal nem rendelkező népek fiai számára 1627-ben saját kollégiumot alapított (Collegio Urbano), amelyben a különböző ünnepek és szertartások során tudatosan emelték ki az intézmény multietnikus karakterét. A különféle nyelveken készülő nyelvtanok, szótárak és lelkipásztori könyvek kiadására 1626-ban saját nyomdát hozott létre (Tipografia Polyglotta), amely tucatnyi különböző betűkészlettel rendelkezett. Előmozdította a missziók szempontjából fontos nyelvek oktatását. Szintén a nemzetek nyelvi és etnikai határainak figyelembevételével alakította ki a missziós egyházszerkezetet. Annak ellenére, hogy a Szentszék Róma-központú, universalisztikus szemléletű missziós stratégiája egyetemességre és sokszor uniformizációra törekedett, általában igyekezett nyitott maradni a nemzetek közötti különbségekre, és a sajátosságokat a missziós munka hatékonysága érdekében beépítette evangelizációs tevékenységébe, különösen a bennszülött papság és egyházi hierarchia előmozdításával.¹⁷

A kongregáció nemzeteket előtérbe állító missziós stratégiájának hatása a misszionáriusok szellemi arculatának és saját közösségükhöz való viszonyának alakításában nagyon határozottan jelent meg. A missziós területekről, így többek között a Balkánról Rómába vagy más itáliai kollégiumba érkező fiatalok érzékennyé váltak saját népük nyelve és kultúrája, ezen keresztül és ezen túl etnikai közösségük történelmi és politikai identitása iránt. Hazájukba visszatérve, missziós munkájuk során ezzel az érzékenységgel gondozták híveiket, akiket immár nemcsak hitükben veszélyeztetett katolikusokként képviseltek a Propaganda Fide Kongregációhoz írott leveleikben, hanem az „illír”, a bosnyák, a bolgár vagy az albán nemzet tagjaként is, és katolikus hitük mellett az ehhez általában szorosan kapcsolódó nemzeti identitásuk megőrzésében is segíteni akartak rajtuk. Ezt csak úgy tudták megtenni, ha saját maguk és Róma számára is meghatározták közösségük azon tulajdonságait, amelyek azt nemzetté tették. A kongregációhoz küldött jelentéseikben és leveleikben egyre részletesebben leírták nemzetük nyelvét, szokásait, földrajzi határait, történelmének legfontosabb mozzanatait, és javaslatokat tettek lelkipásztori és kulturális téren való megsegítésének módjaira és eszközeire.

17 Pizzorusso, 2000; Pizzorusso, 2004; Pizzorusso, 2011; Pizzorusso–Sanfilippo, 2005. 7–22.; Pizzorusso, 2018. passim, különösen 125–163.

Az albán nemzeti gondolat kezdetei

Az „Albánia” (Arbanon) földrajzi elnevezés, illetve egyházi és világi igazgatási egység már a 12. században felbukkant bizánci forrásokban, ezt a terminust vette át a 13. század végén a Durazzo székhelyű Anjou-tartomány (Regnum Albaniae). Az albán nyelvet 1282-ben említik először, az első összefüggő albán mondat, egy keresztelési formula 1462-ből maradt fenn. „Albania” alatt a középkori utazók az albánul beszélő nép által lakott, bizonytalan határú földet értették, amelynek törzs-területe a mai Közép-Albánia volt. Ez az „Albania” a késő középkorban északi irányba egészen a Cattarói-öbölíig terjeszkedett tovább, itt azonban az elnevezés elsősorban nem az albán népességre utalt, hanem a velencei közigazgatás által kreált adminisztratív egységet, a Cattarótól Durazzóig kiterjedő Albania Veneta tartományt jelölte, ahol szlávok, albánok, latinok és vlachok vegyesen éltek. A humanista íróknál „Albania” jelölésére megjelent az Epirus és Macedonia földrajzi név is.¹⁸

A 16–17. századi katolikus milióban a humanista „Albania” fogalom élt tovább, amelynek bizonytalan határait az oszmán hódítás előtti királyságok és antik földrajzi terminusok emlékei jelölték ki. Pietro Budi (Pjetër Budit) sappai püspök 1621-ben Marcantonio Gozzadino bíboroshoz írott jelentésében Albániát Macedónia szélső részeire helyezi, amelyet az Adria-tenger, valamint a görögök, bulgárok és szerbek által körülvelt tartományként határozott meg.¹⁹ Vincenzo Zmajević antivari érsek Albániáról 1703-ban összeállított nagy jelentése szerint Albánia az Adria- és az Ión-tenger, illetve a Macedónia, Achaia, Dalmácia, Hercegovina és Szerbia által határolt területet jelentette.²⁰ A missziós beszámolóban Albánia mint földrajzi fogalom egybeesett az albániai katolikus egyházszervezet, vagyis az antivari érsekség, a scutari, pulati, sappai, alessioi püspökségek, illetve a durazzói érsekség és annak lényegében elenyészett szuffraganeus püspökségei által lefedett területtel.²¹ Azonban fontos leszögezni: a mai Koszovót és a mai Macedónia nyugati részét az egyre növekvő albán népesség ellenére sem tekintették Albánia részének. Szinte valamennyi missziós jelentés elmondja, hogy a mai Koszovó területére az albán nyelvű katolikusok az albániai hegyekből érkeztek, ugyanakkor ezt a vidéket mégsem hívták soha Albániának, hanem a középkori politikai határokat követve Szerbiának nevezték.

A 17. századi missziós dokumentációban a Szerbia (antik formájában Mysia) földrajzi nevet két terület jelölésére használták. Egyrészt így nevezték a középkori

18 Bartl, 1995. 22–39.; Schmitt, 2001. 45–56.

19 Zamputi, 1958b. 83.; Zamputi, 1963. vol. I. 298., 300.

20 Bartl, 1979. vol. II. 4.

21 Cordignano, 1934; Tacchella, 1990. Az olasz származású albán történész, Injac Zamputi által kiadott kétkötetes forráspublikáció a 17. századi albániai katolikus egyháztörténet legteljesebb forrásgyűjteménye: Zamputi, 1963–1965. A forráskiadvány 2018-ban jelent meg új kiadásban: Zamputi [Zamputi], 2018. Az alábbiakban az új kiadás oldalszámait idézem. Fontos kiegészítés ehhez a gyűjteményhez egy posztumusz kiadvány, Zamputi korábbi háromkötetes kiadványának (Zamputi, 1989–1990) folytatása, amelyet a szerző kéziratai alapján jelentettek meg: Zamputi [Zamputi], 2015. Peter Bartl a vizitációs jegyzőkönyvek és missziós jelentések alapján, azok kiadásának részeként tárta fel Albánia katolikus egyházi földrajzat a 16–19. század között: Bartl, 2007–2017.

Szerb Királyság területét, másrészt pedig Szerbiaként hivatkoztak az egykori királyság déli végeire, a mai Koszovó és Nyugat-Macedónia területére, ahol a lakosság jelentős része már a 17. században albán etnikumú volt.²² A Koszovó helynevet csak a Pristina környéki síkságra, az egykori harcmezőre értették.²³ Az „albán” (vagy a humanistáknál „epiróta”) népnevet, a „vlach” vagy a „török” kifejezéshez hasonlóan több értelemben, vagyis nyelvi, területi és társadalmi jelentéssel használták. Albánnak nevezték az albán nyelvet beszélő vagy az Albániának nevezett területről származó személyt, illetve az ezen a területen élő parasztot vagy pásztort, akit ezzel az etnonímmal különböztettek meg a városlakóktól.²⁴ A Propaganda Fide Kongregáció nemzetekre fókuszáló missziós koncepciója szerint munkálkodó albániai katolikus főpapok ebből a többjelentésű középkori terminusból alkották meg a 17. században a kora újkori értelemben vett albán nemzetfogalmat.

A Szenszék az első részletes beszámolókat az albániai és koszovói katolikusokról dalmáciai papok által összeállított vizitációs jelentésekből kapta. Aleksandar Komulović spalatói kanonok és Tommaso Raggio jezsuita szerzetes 1584-ben,²⁵ Marino Bizzi antivari érsek pedig 1610-ben járta végig az észak-albániai katolikus központokat.²⁶ A vizitátorok érdeme, hogy beszámoltak az albániai és dél-szerbiai katolikus közösségek nyomorúságos helyzetéről, különösen az albániai városok hanyatlásáról, a paphiányról, a feltartóztathatatlan iszlamizációról és a népi vallásosságot átszövő kriptokereszténységről.²⁷ Mindkét vizitátor a megoldást egyértelműen a képzett papok számának növelésében látta. Komulović azt javasolta, hogy a pápa Skopjében állítson fel kollégium típusú iskolát, amelyben a papságra készülő balkáni fiatalok tanulhatnak. Tervüket Skopje központi fekvésével indokolták, a várost a török nem háborgatta, az iskola fenntartása pedig nem került volna sokba.²⁸ Bizzi jelentéseiben külön hangsúlyozta az albániai katolikusok katonai jelentőségét Itália védelme szempontjából, és emlékeztetett Skanderbeg hősiei küzdelmeire. Ő is az albániai papnövendékek itáliai taníttatásában, sőt egy önálló balkáni kollégium ala-

22 Ebben a kettős értelemben szerepel a Szerbia-fogalom a 17. századi misszióspüspökök jelentéseiben: Fermendžin, 1892b. 187–191., 195–200.; Jačov, 1986. 361–362., 480–492.; Jačov, 1992. vol. I. 342–344., 565–570., vol. II. 199–213.; Jačov, 1998. 10–18., 281–287., 453–457., 470–488.; Bartl, 1979. vol. II. 125–140. Jó áttekintés a koszovói katolikus egyház történetéről: Gasper, 1986.

23 Jačov, 1992. vol. I. 389., 567., vol. II. 202., 204., 404.; Jačov, 1998. 12., 285.; Bartl, 1979. vol. II. 131. A Koszovó helynév változásaira: Malcolm, 1998. 3–5.; Schmitt, 2008. 35–37.

24 Schmitt, 2001. 58–61.

25 A vizitációról készített beszámolót, a vizitátorok rendeleteit és elszámolását közreadta: Tacchella, 1984. 69–77. A vizitáció történetére lásd még: Vanino, 1969. 50–65.; Trstenjak, 1989. 48–52.; Molnár, 2007. 119–120.; Korade, 2013.

26 Vizitációs jelentésének kiadása: Rački, 1888. Albán részről Rački kiadásából, albán fordítással együtt közzétette: Zamputi, 2018. 52–202. Modern szerb fordítása: Bici, 1985. A vizitáció történetére és a jegyzőkönyv tanulságaira lásd: Stadtmüller, 1952; Molnár, 2013.

27 Májig alapvető tanulmányok erről a jelenségről: Stadtmüller, 1955; Skendi, 1967; Bartl, 2016b (1967); Zefi, 2003. 127–178. Első albán nyelvű kiadása: Zefi, 2000; Ukgjini, 2002. 62–132.

28 ARSI Italia vol. 171, fol. 394v–395r. Rómában a javaslatot nem tartották aktuálisnak, mivel a pápa ekkor már a dél-itáliai Leccében készült kollégiumot alapítani az albán és szerb fiatalok számára, ezzel is csökkentve a loretoi illír kollégium túlterheltségét. A leccei kollégium terve végül nem valósult meg. Horvat, 1910. 79–80.; Jurić, 1982. 39.; Tacchella, 1991. 174–175.; Moroni, 2017. 171–173.

pítésában látta a katolikus vallás megőrzésének legbiztosabb módját, emellett miszsiók létrehozását és a katolikus hierarchia helyreállítását javasolta a Szentszéknek.²⁹

A két vizitátor írásaiban a vallási és részben katonai szempontokhoz nem társult hangsúlyosan az etnikai-nemzeti gondolat, mivel ők nem albánok, hanem dalmáciai származásúak voltak. Az albániai katolikusok részéről az albán nemzetet említő legkorábbi nyilatkozatokat a 16. század második feléből ismerjük. 1577-ben a priskai (Priskës) és alessioi öregek az új alessioi püspökjelölt érdekében Rómába küldött levelükben már kifejezetten azzal indokolták kérésüket, hogy támogatottjuk az albán nemzet szülőtte.³⁰ A 16. század végéről származó legizgalmasabb jelentést Albániáról egy dulcignói (ulcinji) albán származású, Rómában, Padovában és Avignonban tanult jogász, Antonio Bruni készítette 1596-ban. A Noel Malcolm által nemrég felfedezett és ismertetett beszámoló alapos leírás az albán népről, és lényegében tartalmazza azokat az állításokat és információkat, amelyeket a 17. századi misszionáriusok és főpapok jelentései fejlesztenek majd tovább. Bruni szerint az albánok lényegesen nagyobb területen laktak, mint a Dulcignótól és Scutaritól a Korfuval szembeni Bastiáig terjedő Albánia. Az albánok nyelvét a macedónok régi nyelvével azonosította. Az észak-albániai katolikusokat az Oszmán Birodalom legjobban felfegyverzett és leghithűbb keresztényeinek tartotta, akiknek a lelkipásztori ellátását a két püspök, valamint a kevés és szegény pap nem tudta biztosítani.³¹

Az albán identitástudat a Dalmáciából érkező püspökökkel szembeni ellenállás során erősödött meg a 17. század elején. Az albán származású Nicolò Mechaisci stephaniai és Nicolò Bianchi sappai püspökök a helyi papsággal együtt 1602–1603 folyamán számos beadvánnyal ostromolták VIII. Kelemen pápát és környezetének befolyásosabb bíborosait, amelyekben hosszan ecsetelték az Albániában garázdálkodó raguzai papok, Innocenzio Stoicino alessioi püspök, illetve Antonio Velislavi és Francesco Scoroveo apátok által elkövetett bűnöket és károkat. Leveleik tanúsága szerint a Raguzából érkező papok nem ismerték a helyi nyelvet és szokásokat, megvetették az albánokat, visszaéléseket követtek el és engedélyeztek a helyi egyházi felszereléseket és jövedelmeket Raguzába vitték, a gyűjtött adományokat kereskedésre használták és így tovább. Emiatt a raguzai misszionáriusok visszavonását és albán nemzetiségű püspökök kinevezését kérték a Szentszéktől. Beadványaik nemcsak az idegen papok ellen szólnak még a korabeli egyházi vitákban is szokatlanul élesen, hanem általában a szlávokkal és a raguzaiakkal szemben az albán papság körében élő eleven gyűlöletről is tanúskodnak.³² Ezt a dalmátokkal szemben megfogalmazott katolikus albán identitást egészítették ki az egyébként komplex albán irodalmi programot megvalósító, katekizmust, rituálét és gyóntatási segédkönyvet

29 Lásd a 26. jegyzetben idézett műveket, különösen: Molnár, 2013. 130–135.

30 Zamputi, 1989. vol. I. 344–345.

31 Malcolm, 2015. 435–438., 524–525.

32 ASV Fondo Borghese serie III, vol. 60h, fol. 93r–95v, 97r–101r.; Horvat, 1910. 90–100.; Tacchella, 1984. 83–87.; Malcolm, 2015. 310–311., 437–438. Mechaisci a tizenöt éves háború (1593–1606) idején az albániai oszmánellenes mozgalmak egyik szervezője volt. Bartl, 1974. 90–99. Az albán papságnak a kívülről érkező püspökökkel szembeni engedetlenségére panaszkodott a hercegovinai származású Benedetto Orsini alessioi püspök is 1629-ben írott vizitációs jelentésében. Bartl, 2007. vol. I. 85.

fordító Pietro Budi sappai püspök törökellenes elképzelései. Budi népének vitézségét, rendíthetetlen törökellenességét és szabadságszeretetét hangsúlyozva kívánta az albán nemzetet bevonni egy európai törökellenes vállalkozásba. Meglátása szerint a balkáni török uralom kulcsa Albánia volt, amelyet elfoglalva egész Európából ki lehetett volna űzni a hódítókat.³³

Pietro Massarecchi és az albán nemzeti gondolat koszovói gyökerei

Az albán katolikus nemzeti identitás kialakításában kulcsszerepet játszó főpap, Pietro Massarecchi (Pjetër Mazreku) apostoli vizitátor (1623–1624) és antivari érsek (1624–1634) eszmevilága ebből a két forrásból táplálkozott. Egyrészt világosan látta, hogy az albán katolicizmus túlélésének egyetlen esélye a nemzetközi katolicizmus fő áramába való bekapcsolódás, illetve az illír, vagyis déli szláv katolicizmustól való elkülönülés. Az ő tevékenységében tehát már világosan kimutatható a Propaganda Fide missziós stratégiájának kettőssége, vagyis a hitelesítés egyetemességének elve mellett a nemzetek sajátos igényeire fókuszáló gyakorlati lelkipásztori stratégia.³⁴

Massarecchi 1584 körül született Prizrenben, albán családból. Tanulmányait Rómában, a Collegio Romanóban végezte nyolc éven át, és noha doktori fokozatot nem szerzett, mégis jó egyházjogásznak és a filozófiában tájékozottnak számított. A Balkánra visszatérve Prokupljében és Szófiában káplánkodott, majd az antivari érsek és a szófiai püspök általános helynöke lett.³⁵ Előbbi minőségében 1617-ben a szerbiai plébánosok számára zsinatot tartott, amelynek határozatai elsősorban a tridentinumi normák szerinti szentségi gyakorlatra, az istentiszteletek rendjére és a példás papi életre helyezték a hangsúlyt.³⁶ A Propaganda Fide Kongregáció megbízásából 1623-ban vizitálta az oszmán uralom alatt levő négy ország, Magyarország, Szerbia, Bulgária és Bosznia katolikusait. Egyházlátogatásának alig túlbecsülhető jelentősége volt a balkáni katolikus missziószervezés szempontjából, mivel a Szentszék az albán pap beszámolója és javaslatai alapján alakította ki a vizitált országok missziós egyházszervezetét.³⁷ Massarecchi instrukciójában Albánia nem szerepelt a felkeresendő területek között, és a kongregáció más vizitátort sem küldött oda, feltehetőleg azért, mert Marino Bizzi jóvoltából alig egy évtizeddel korábbi nagyon részletes beszámoló állt a római központ ren-

33 Zamputi, 1958b. 79–90.

34 A katolikus misszióknak a kora újkori albán nemzettudat alakításában játszott szerepét már a missziós forrásokat közlétező Injac Zamputi is felismerte. Zamputi, 1958a. 187–189. A Propaganda Kongregáció albániai missziószervező tevékenységéről a 17. században a legújabb összefoglalások: Spagnoletti, 2014. 81–104.; Sarro, 2017. A régebbi irodalomból lásd: Matrod, 1924; Borgia, 1935; Granata, 1942; Pandžić, 1972. 309–314.; Bartl, 2016d.

35 ASV Dataria Apostolica, Processus Datariae, vol. 3, fol. 564r–565v, 566v–568r, 579r–580r.

36 Farlatus, 1817. 123–124.

37 Draganović, 1938.; Molnár, 2007. 192–198.

delkezésére, és az idős érsek 1622-ben újabb jelentést intézett a frissen alapított missziós főhatósághoz.³⁸

Massarecchi ugyanakkor nem hagyta magát korlátozni, és annak ellenére, hogy Albánia vizitációja nem volt a feladata, jelentésének Szerbiáról szóló fejezetébe – miként írja: hazája iránti szeretetből – mégis beépítette az albán katolikusok megsegítésének programját. Keserűen panaszkolta fel, hogy az albán nemzetre sohasem gondolt senki, pedig nagyon buzgó katolikusok és odaadók a római egyház iránt. Ezért külön kérte a kongregáció prefektusát, Ludovico Ludovisi bíborost, hogy Szerbia és Bulgária protektoraként az albánokat is segítse.³⁹ Massarecchi szemléletes analógiája szerint Albániában olyan súllyal voltak jelen a katolikusok, mint Görögországban vagy Szerbiában a szakadár (szizmatikus) ortodoxok, vagyis az ország megfelelő támogatással a balkáni katolicizmus központja lehetett volna. Prizren környékén és a szomszédos albániai vidékeken 200 albán falu volt, amelyek körében rohamosan terjedt az iszlamizáció. Az albánok a többi európai, sőt ázsiai nemzetől eltérően nem kaptak a Szentszéktől saját kollégiumot, pedig ők voltak a legnyomorultabbak, és egyúttal az ő országuk feküdt a legközelebb Rómához. A pápáság teljesen tudatlan, a püspökök ezért olyan idegenek közül kerültek ki, akik nem értették az albán nyelvet, és keveset használtak a népnek. Nagyon kérte a pápát és a kongregációt, hogy ne zárják ki az albánokat az egyház kebeléből, a püspököket kötelezzék fiatalok nevelésére, és állítsanak fel számukra papnevelő intézetet.⁴⁰

Massarecchit a Szentszék 1624-ben antivari érsekké nevezte ki, és megkapta a szerbiai püspökségek adminisztrációját. A szerbiai katolikusok főpásztoraként rendszeresen látogatta híveit, és fennmaradtak az 1626-ban Skopjében tartott zsinatának dekrétumai is.⁴¹ 1630-ban a kongregáció rábízta a samandriai (smederevói) püspökség és a hódolt Magyarország egyházkormányzatát apostoli adminisztrátor, illetve apostoli delegátus címmel, ezt követően évente hat hónapot Szerbiában, hatot pedig Magyarországon kellett töltenie. Massarecchi lényegében a Propaganda Kongregáció által képviselt egységes missziós stratégiát igyekezett megvalósítani a szerbiai és a magyarországi missziókban: megpróbálta visszaszorítani a római egyházmodell sok szempontból elutasító bosnyák ferenceseket és a püspöki joghatóságot semmibe vevő raguzai kereskedőket, a missziós lelkipásztorkodást pedig Itáliában képzett világi papokra kívánta építeni.⁴² Emellett azonban folyamatosan szem előtt tartotta saját népe, az albánok sajátos lelkipásztori és kulturális szükségleteit is, és ezek kielégítéséhez a Szentszéktől várt segítséget. 1634-ben a szerbiai missziókról összeállított jelentésében ismét részletesen kitért az albánok helyzetének

38 Molnár, 2013. 130–135.

39 „...non essendosi mai fatta alcuna riflessione per la nazione Albanese, tanto Catolica e devota alla Chiesa Romana; poichè sentendosi per avventura fra loro parlare del Pontefice Romano, non v'è huomo, o non donna, non vecchio, né giovane, che non si levi in piedi, o non si cavi la beretta in segno di riverenza.” Draganović, 1938. 7.

40 Uo. 28–29.

41 APF Visite e Collegi vol. 10, fol. 108r–110v.

42 Molnár, 2007. 233–255.

ismertetésére, és megsegítésükre komplex missziós programot javasolt.⁴³ Gondolatmenete ismét az albánok rendkívüli buzgóságának és végtelen nyomorúságának paradoxonából indult ki, de itt már megjelent a kora újkori nemzettudatok egyik fontos gondolata: nemzete nem alávalóbb egyetlen más népnél sem, különösen a vallásosság területén. A többi nemzettel egyenértékű, sőt azok felett álló albánságnak nincsen kollégiuma vagy bármilyen intézményes jelenléte Rómában, amellyel nemcsak a németek, magyarok, görögök és illírek, hanem még a törökök és zsidók is rendelkeznek.⁴⁴

Massarecchi jelentéseiben mindig külön írt Albániáról és (Dél-)Szerbiáról, de lelkipásztori szempontból, éppen a katolikusok albán nemzetisége miatt egységes stratégiát javasolt a két ország számára. Az érsek szerint a szerbiai katolikusok is albán eredetűek. Egy részük ugyan időközben elszlávosodott, de albánoknak hívják őket, és az albán nemzethez tartoznak. Ezért a Szentszéktől kérte egy közös, 16 növendékkel működő szerb–albán kollégium megalapítását Itáliában. Így a közös tanintézetben élő növendékek mindkét helyi nyelvet elsajátítanak, ami nagy előny a lelkipásztori munkában. Az érsek állást foglalt a horvát-szerb nyelv kezdődő standardizációjának kérdésében is: a szerb nyelvet tartotta a legcsiszoltabb szláv nyelvnek, amely hasonló szerepet játszott, mint Itáliában a toszkán nyelv.⁴⁵ A 16. századi kollégiumalapítás csak a nemzeti kollégiumokat létrehozó XIII. Gergely pápa halála miatt maradt el, holott a katolikus vallás és ezzel együtt az albán nemzet fennmaradásához ez elengedhetetlenül szükséges lett volna.⁴⁶

Az albán katolicizmus balkáni jelentőségéről tíz évvel korábban megfogalmazott tézisét továbbgondolva egyenesen azt állította, hogy az Oszmán Birodalomban az albán katolikusok száma nagyobb, mint a szláv katolikusoké együttesen, éppen emiatt egy albán kollégiumnak lenne a legnagyobb jelentősége a balkáni missziók szempontjából. Tagadta az albánok ázsiai eredetének a korban divatos elméletét, és a makedónok leszármazottainak tartotta őket, akiket a szerbek és a bolgárok szorítottak a hegyek közé. Kiemelte nyelvük különlegességét, illetve rövid nemzetkarakterológiát is nyújtott: az albánok végtelenen ragaszkodnak a becsülethez, féltékenyek, kolerikusak, de ha megbékülnek, nagyon barátságosak. Emellett, csatlakozva elődei, Marino Bizzi és Pietro Budi véleményéhez, harcértéküket nagyon

43 APF SOCG vol. 263, fol. 266r–284v. A jelentés teljes kiadása: Zamputi, 1989. vol. I. 428–456. Részleges kiadások: Jačov, 1986. 212–216.; Bartl, 2014. vol. III. 114–118.

44 Csak a 16. század elején találkozunk az albán nemzeti konfraternitás és ispotály, illetve az albán közösség által rendszeresen használt templom említésével Rómában. Esposito, 2017. 168–173.

45 A kortárs katolikus misszionáriusok inkább a bosnyák vagy a dalmát nyelveket javasolták a horvát-szerb nyelvi standardizáció központi dialektusának. Molnár, 2002. 367–425.; Krašić, 2009. 359–380.

46 Érdekes, hogy a balkáni missziók ügyében nagyon tájékozott Francesco Ingoli, a Propaganda Fide Kongregáció titkára sem igazán érezte fontosnak egy önálló albán kollégium felállítását, hanem úgy gondolta: a római görög kollégium biztosíthatja majd az albán papok képzését is. „E perché per moltiplicarne le piante et allervarle per la cura dell’anime, da ciascuna natione si dimanda un collegio; per questa Albanese, della quale molte terre e casali sono anche nel regno di Napoli e nella Sicilia, può servire il collegio Greco, che da Gregorio XIII in Roma fu istituito.” Ingoli, 1999. 70. Ugyanakkor a görög kollégiumban 1700-ig a mintegy félszáz italo-albán mellett mindössze három albán végezte tanulmányait, tehát a keleti rítusúak számára alapított kollégium a latin rítusú albániai papság képzésére nem volt megfelelő helyszín. Tsirpanlis, 1980. 174–177., 181–182.

magasnak tartotta. Az albán hegyvidéket (Dukagjini) a törökök sohasem tudták elfoglalni, és míg a török hódítás alatt élő szerbek, görögök, bolgárok, bosnyákok és magyarok nem mertek fegyvert hordani, az albánok felfegyverkezve jártak és így is beszéltek a török szandzsákbégekkel. A 12 ezer fegyveres albán férfi bármilyen hatalom ellen félelmetes ellenség lehet, ezért az albán nemzet fennmaradása Európa és főleg Itália elsődleges érdeke, mivel komoly segítséget jelenthet az oszmánok ellen, míg iszlamizálva nagy kárt okozhat a kereszténységnek – vont le a következtetést az érsek.⁴⁷

Massarecchi albán nemzeti apológiájának, akárcsak a korabeli nemzeti diskurzusoknak, a központi eleme a nemzeti büszkeség volt, amelynek forrásait az albánok rendíthetetlen katolicizmusa, kiemelkedő vitézsége és szabadságszeretete jelentette.⁴⁸ Ugyancsak a kora újkori nemzettudatokhoz hasonlóan a nemzeti és a konfeszcionális identitás elválaszthatatlanul összekapcsolódott, és mindkettőt súlyos veszély fenyegette, amelyek megőrzését kizárólag magasán képzett egyházi értelmiségi elit kiképzésével tartotta lehetségesnek. Emellett fontos elemnek számított Massarecchinél, hogy az albán identitás védelmét balkáni, sőt európai jelentőségű üggyé emelte azáltal, hogy a Balkán legjelentősebb katolikus népességének tartotta, amelynek katonai ereje miatt az oszmánellenes harcban is döntő szerepet szánt.

Az antivari érsek az általa vázolt albán missziós programot a gyakorlatban is igyekezett megvalósítani. 1628 elején a skopjei kápolna mellett egy házat akart vásárolni, ahol 4-5 fiatal tanult volna latin grammatikát a helyi káplán vezetésével, hogy ezzel alkalmassá váljanak az itáliai tanulmányokra.⁴⁹ 1630 tavaszán két kosovói ifjút küldött a loretoi illír kollégiumba, de Agostino Garzadoro rektor az egyiket nem fogadta be, mondván: VIII. Orbán pápa brevéje a szerbiai egyházaknak csupán egyetlen helyet engedélyezett, azt is a skopjei egyháznak, míg a másik fiú Prizrenből jött.⁵⁰ Az elutasított kosovói albán fiút Andrea Bogdaninak hívták, és Massarecchi unokaöccse volt.⁵¹

47 Zamputi, 2018. 361–367.

48 Az albán nemzetkarakterológia ezen elemei a misszionáriusok beszámolóinak köszönhetően Rómában is általánosan ismertek lettek. Francesco Ingoli, a Propaganda Fide Kongregáció titkára így jellemezte az albánokat fentebb idézett missziós geográfiai műveben: „Sono gli Albanesi popoli bellicosi e feroci, e ritengono per lo più gli spiriti e la ferocia de’ tempi di Scanderbegh, sotto il quale militavano, e massimamente quelli delle montagne, che non si lasciano, per quanto possono, tiranneggiare dai Turchi, resistendo loro valorosamente con l’armi; e sono in universale, anzi sono tutti li Latini dei que’ paesi huomini inclinati alla religione, e buoni cristiani, et hanno in gran riverenza il nome del Papa e li sacerdoti e religiosi; ma per la penuria grande, che ne tengono, sono pervenuti a tanta ignoranza, che molti stanno vicini a cadere o nello scisma de’ Greci o nel Maumetismo; et altri in grandissimo numero si son lasciati, per liberarsi dalle gravezze intollerabili de’ Turchi, indurre a rinegar apparentemente la fede di Christo col farsi Maumetani, credendo nondimeno di potersi salvare, col ritenerla solamente nel cuore.” Ingoli, 1999. 69.

49 APF SOCG vol. 147, fol. 65r., vol. 57, fol. 37r. A kongregáció engedélyezte, de anyagilag nem támogatta a házvásárlást. APF Acta vol. 6, fol. 43r.

50 A loretoi illír kollégiumban 12 dalmáciai fiatal tanulhatott, nyolcan pedig a török uralom alatti területekről jöhettek, a jelzett skopjei mellett két albán is. A prizrenieknek ugyanakkor csak a kollégiumi férőhelyek esetleges növelése esetén tudtak volna helyet biztosítani. A helyek pontos elosztására lásd VIII. Orbán pápa brevéjét (1627. június 1.): Theiner, 1875. 126–127.

51 Fermendžin, 1892a. 398–399.; APF SOCG vol. 148, fol. 295r.

Az érsek nem hagyta annyiban az ügyet, és minden követ megmozgatott a fiú felvétele érdekében. Egy éven át ostromolta Garzadoro rektort és Borgia bíborosprotektort, a Propaganda Fide Kongregációt és annak titkárát, Francesco Ingolit, hogy a fiúnak ne kelljen dolgvégezetlenül visszatérnie hazájába. A rektor elutasításában többek között Bogdani túlkorossága (24 éves volt) és latitudásának szinte teljes hiánya is szerepet játszott, ugyanakkor Massarecchi szerint szorgalma, nyelvtudása és hazája megsegítésének vágya miatt nem találhattak volna hozzá fogható növendéket.⁵² A rektorhoz írott levelében kifejtette: Andreának és más albánnak nagyobb érdeme lesz Istennél, ha megtanul olvasni és megért néhány kazuisztikai könyvet, mint ha más nemzetéből egy Aquinói Szent Tamás válik. Az albánok ugyanis nincsenek megfertőzve az eretnkségekkel, amelyek ellen nagy tudás kell, hanem a paphiány miatt iszlamizálnak. A hit megőrzéséhez pedig egyszerű és világos evangéliumi beszédek kellenek, amit Andrea gyorsan el tud sajátítani, mivel nagyon elkötelezett, hogy nemzetén segíthessen, amely teljesen híján volt az anyanyelvén írott könyveknek. Az érsek szerint az önálló albán kollégium alapításának elsősorban az lett volna a célja, hogy a növendékek később megte-remtsék az albán nyelvű vallásos irodalom alapjait. Ha a rektor ismerné a szükség-leteket, akkor is befogadná Andreát, ha az teljesen tudatlan lenne – vonta le az érsek a következtetést.⁵³

Bogdani 1630 második felét a kollégiumban töltötte, de nem teljes jogú növendékként. Az érsek panaszai szerint nem engedték tanulni, hanem dolgoztat-ták: 40 főre szolgált fel a refektóriumban, majd utána mosogatott.⁵⁴ A kongregáció a rektor és a bíborosprotektor döntése alapján túlkorossága és nehéz felfogása miatt nem járult hozzá a felvételéhez, ezért némi huzavona után decemberben végül

52 APF SOCG vol. 73, fol. 139r–140r, 143r–v.

53 „Grandemente mi dispiace di non poter io mandar soggetti a cotesto collegio, che siano di sua e mia sodisfattione, come è il povero Andrea, il cui talento, et essa, se s’ha da paragonar con quelli che ricerca la bolla, non è dubbio ne haverà difficoltà. Et <se> non s’haverà riguardo alli estremi bisogni spirituali degli afflitti Albanesi, non solo Andrea, ma la maggior parte o tutti quelli, che saranno mandati da quella natione, saranno esclusi, et così saremo espediti, e poco gioverà l’accrescimento dei giovani fatto per consiglio et opera della Sacra Congregatione de Propaganda Fide. Io per scaricar la mia coscienza si come devo parlar liberamente, così mi muovo a dir con verità quello che sento. Maggior merito sarà appresso Iddio et molto maggior frutto farà Andrea o altri come lui fra la sua natione, se imparerà sola-mente leggere et intender qualche libro de casi in volgare Italiano, che se altri de altra natione diventasse un San Thomaso, perché nessun altro può dar aiuto alli miseri Albanesi, i qualli vogliono celere aiuto, e non esquisita dottrina, che con fatica s’aquista e con lungo tempo, perché per Iddio gratia non sono in-festati da eretici, contra i qualli si vole molta dottrina, ma per mancamento de sacerdoti, e non per alcun credito s’accostano al Mahumetesmo. Né si vuol altro, se non simplici e chiari sermoni evangelici per mantenergli nella fede. Et questo si può aquistar con poco studio et fatica da Andrea, che ha tanto desi-derio di imparar per aiutar la sua natione, che è in tutto priva de libri in sua lingua, danno notabile e degna di compassione. Che però se la Santa Sede desidera la salute di essi per altro devotissimi verso la Chiesa Romana, è necessario, che si faccia collegio a parte per loro con far allevare giovani di rilevato ingegno, i qualli poi traduchino libri nella lor lingua, altrimenti io li dò per spediti. La bolla dice mitius cum his agendum est. E se sapesse l’estrema necessità di quelli, come lo sappiamo noi altri, haverebbe detto per essi almeno, vel prima elementa nescientes, recipiantur, però per quanto ella può, non permetta, la prego, che detto giovane sia escluso.” Massarecchi Agostino Garzadoro rektornak, Novo Brdo, 1630. október 3. APF SOCG vol. 148, fol. 302r.

54 APF SOCG vol. 73, fol. 145r–v.

visszaküldték Szerbiába.⁵⁵ Massarecchi azonban nem nyugodott bele a kudarcba, és azonnal visszaküldte Itáliába, hogy akár a saját költségén is taníttassa.⁵⁶ Végül ezzel a feltétellel 1631. augusztus 6-án visszavették a loretoi kollégiumba.⁵⁷ Az érszek évi 200 scudó tartásdíjából (provisio) évi 36 scudót fizetett Bogdani taníttatására az illír kollégiumnak, ami egyedülállóan nagyvonalú gesztusnak számított, hasonló esettel a balkáni missziók történetében nem találkoztam.⁵⁸ Massarecchi tehát komolyan gondolta, és áldozatok árán is képviselte, amit beadványaiban javasolt a Szentszékeknek.⁵⁹ Borgia bíboroshoz írott levelében kifejtette: a kongregációnak tudatosítania kellene, hogy nincsen jobb befektetés a fiatalok taníttatásánál, akik utána a nyomorult és szenvedő albán nép között dolgoznak, ezért ha gazdaggá tenné az ég, tíz ifjú taníttatását is vállalta volna.⁶⁰

Bogdani összesen hat év tanulás után, 1636 szeptemberében hagyta el a loretoi kollégiumot.⁶¹ Elöljárói szerint nagy kárt nem tett a tudományban, állítólag még a tízparancsolatot sem tudta.⁶² Mindezek ellenére taníttatásával Massarecchi alig túlbecsülhető szolgálatot tett a koszovói albánságnak. Mindenekelőtt ettől kezdve az albánok között arányaiban egyre több koszovói tanult a két itáliai illír kollégiumban, Loretóban és az 1663-ban alapított fermói illír kollégiumban. Az antivari érsekség és a skopjei püspökség a 17–18. században 59 növendéket küldött a két itáliai tanintézménybe, ez az összes albán tanuló majdnem 30 százaléka.⁶³ A Propaganda Fide Kongregáció kollégiumában, a Collegio Urbanóban 1633 és 1686 között 16 albán fiatal végezte tanulmányait, közöttük Francesco Bianchi (Frang Bardhi) és Andrea Bogdani unokaöccse, Pietro (Pjetër) Bogdani is.⁶⁴

Az albániai püspökségekhez hasonlóan a koszovói egyházmegyék főpapjai is zömmel a három kollégium diákjai közül kerültek ki,⁶⁵ és nagyon jelentős mértékben járultak hozzá az albán írott nyelv és irodalom fejlődéséhez. Andrea Bogdani

55 APF Acta vol. 7, fol. 112r., 142r., 192r–v., 295r.; APF Lettere vol. 10, fol. 150r–v., vol. 11, fol. 35v.

56 APF SOCG vol. 73, fol. 146r.

57 Demiraj, 2017. 25.

58 APF SOCG vol. 58, fol. 112v.

59 Bogdani eltartásának fizetése alól 1633-ban mentette fel a kongregáció. APF Acta vol. 8, fol. 227v–228r.

60 „Deve la Sacra Congregatione persuadersi, che non v'è spesa né denaro meglio impiegato, ch'in allevare giovani, che siano per essere operarii in questa vigna della misera et afflitta nazione Albanese hormai distrutta più per mancamento de sacerdoti, che per tirannia de' Turchi. E se i cieli m'havessero fatto ricco, come si crede in queste parti d'essere molti in cotesta corte, non Andrea solo, ma dieci con lui speserei.” Massarecchi Gaspar de Borja y Velasco bíborosnak, Prokuplje, 1631. október 15. APF SOCG vol. 58, fol. 114r.

61 Jačov, 1986. 251.; Demiraj, 2017. 25.

62 Jačov, 1986. 264–265.

63 Moroni, 2017. 174–175.; Demiraj, 2017. 23–37.

64 A Collegio Urbano anyakönyve máig kiadatlan: *Registro dei nomi, cognomi ecc. ecc. degli alunni di Propaganda Fide raccolti dal Rettore Bonvicini, ordinato poi il tutto da L. X. Figari (1633–1753)*. Archivio del Pontificio Collegio Urbano De Propaganda Fide, Pos. VII, vol. 1, pag. 1–160. Az oszmán Balkán súlyát mutatja a Propaganda Fide Kongregáció misszionárius utánpótlás-nevelésében, hogy a kollégium első öt diákja, akik 1633. június 12-én felvételt nyertek az intézménybe, mind balkáni területről (Dalmácia, Albánia, Erdély) jöttek, és a névsorban az első bejegyzett növendék a sappai Francesco Bianchi, a későbbi püspök és szótáríró. Uo. pag. 1–3.

65 Moroni, 2017. 178–179.

ochridai, majd skopjei érsek egy azóta elveszett albán nyelvtant állított össze, és nagybátyjához hasonlóan ő is több koszovói növendéket küldött Loretóba.⁶⁶ Unoka-öccse, Pietro Bogdani scutari püspök, majd skopjei érsek pedig a legjelentősebb 17. századi albán nyelvű vallásos mű, a *Cuneus Prophetarum* (Padova, 1685) szerzője volt. A könyv az első albán nyelvű önálló munka, ebben a minőségében az albán irodalmi nyelv és gondolkodás legfontosabb emléke a 17. századból.⁶⁷ Jellemző szerzőjének albán nemzeti tudatosságára, hogy művének kinyomtatását nemcsak hitvédelmi szempontból tartotta fontosnak, hanem a török, görög és szerb környezet miatt veszélyeztetett albán nyelv megőrzése érdekében.⁶⁸ Pietro Bogdani emellett jelentős szerepet vállalt a krétai, majd a moreai háború idején az albán katolikusok törökellenes mozgalmainak szervezésében is.⁶⁹ Pietro Massarecchi nemzeti missziós programjának és tudatos utánpótlás-nevelésének köszönhetően tehát Koszovó az albán nemzeti identitás kialakulásának egyik bölcsője lett. A koszovói albán főpapok jelentős súllyal tettek szert az albán nemzeti diskurzus formálásában, az albán nyelv és irodalom fejlődésében, illetve az albánság katonai megszervezésében, ezzel jelentősen hozzájárultak az etnikai-nyelvi-kulturális jelenségek kora újkori értelemben vett albán nacionalizmussá formálásában.

Francesco Bianchi és az albán nemzettudat történeti megfogalmazása

Ezt a gyakorlati, konfesszionális és katonai-politikai nemzetépítést egészítette ki az albán történeti múlt katolikus konstrukciója, amelynek a kora újkori nemzeti identitásokhoz hasonlóan legfőbb jellemzője, hogy egy másik, ezúttal a szomszédos horvát-dalmát, korabeli elnevezéssel illír nacionalizmussal szemben fogalmazódott meg. A 16–17. századi illirizmus rendkívül összetett szellemi mozgalom volt, számos irányzattal, amelyek egy szűkebb vagy tágabb, konfesszionális vagy konfessziók feletti (déli) szláv identitás kimunkálását tűzték ki célul. Az illirizmus több ponton került szembe a szomszédos népek (magyarok, albánok, szlovének) hasonló nemzeti diskurzusaival, hol a szeparációs, hol pedig az integrációs törekvései miatt.⁷⁰ Ez utóbbi kirívó példáját jelenti a boszniai származású Ivan Tomko Mrnavić zágrábi

66 Premrou, 1926. 329–330.; Redžepagić, 1965. 151–154.

67 Bogdani, 1977; Bartl, 2016c. A Pietro Bogdanira vonatkozó források jelentős részben megjelentek: Marlekaj, 1989; Marquet, 1991; Marquet, 1997.

68 Így ír műve megírásának motivációjáról: „...avertendo, che l’Albania ha grandissima scarsezza e quasi affatto priva di libri in propria lingua, a segno tale che non solo perciò acciecati gli popoli dall’ignoranza vivono fra infiniti errori et abusi, pericolando nelli medemi fondamenti della santa fede per non havere come apprendere le scienze, ma anche trovandosi la nazione tra Turchi, Greci e Serviani di continuo la lingua va perdendosi, ha per tanto il vescovo [i. e. Bogdani] stimato necessario anzi obbligo della sua carica di rimediare a sì grandi inconvenienti con tentare al possibile di rimuovere in parte le doppie tenebre, cioè il peccato et ignoranza del suo grege con essersi indotto a scrivere nella lingua Albanese sua naturale la venuta del Messia, diffondendosi principalmente contro quelli errori, che egli ha scoperto, vanno serpeggiando tra quella gente.” Jačov, 1998. 377–378., 389–390.

69 Malcolm, 1998. 142–151.; Bexheti, 2009. 33–123. passim; Nadin, 2017.

70 A bőséges irodalomból itt csak a két legújabb monográfiát idézem: Fine, 2006; Blažević, 2008.

kanonok, majd boszniai püspök, akinek megalomán elképzelései és gátlástalan történeti hamisításai már saját korában is sok ellenreakciót váltottak ki.⁷¹

Az egyébként alacsony sorból származó Tomkó 1632-ben Rómában adta ki saját családja történetét tárgyaló művét. Ebben a teljes korabeli történeti hagyománnyal szembemenve, számos hamisított adattal és oklevéllel alátámasztva ismertette a dicsőséges Mrnavić dinasztia történetét, amely szerinte Vukašin szerb uralkodótól származott, és amelynek rokonságához számos dicsőséges illír família és személyiség tartozott, így a Hunyadiak (Korvinok), Berislavićok, Mrnjavčevićék, végül az általa illírként tárgyalt Kastriotá család és vele együtt Skanderbeg is.⁷² Ugyanakkor a humanista történetírói hagyomány, mindenekelőtt a törökverő hős évszázadokig mértékadó életrajzát jegyző Marino Barleti Skanderbeget egyértelműen albánnak, epirótának tartotta, és orális kultusza a Balkánon csak az albán katolikusok között élt tovább.⁷³

Mrnavić történetírói gesztusa és illír imperializmusa nyílt támadás volt az albán humanista és katolikus hagyomány ellen, amelyre az ekkor már formálódó albán nemzettudatot képviselő főpapok egyike, Francesco Bianchi sappai püspök válaszolt. Francesco Bianchi Pietro Budi és Pietro Bogdani mellett a 17. századi albán kultúrtörténet legjelentősebb alakja volt, ugyanis 1635-ben a római Polyglotta nyomdában ő adta ki az első latin–albán szótárt.⁷⁴ Mrnavić ellen írott 76 oldalas pamfletje 1636-ban jelent meg Velencében, a balkáni missziós könyvkiadásban kulcsszerepet játszó Marco Ginammi nyomdájában, a velencei szenátus támogatásával.⁷⁵ A könyvet éppen ezért Francesco Erizzo dózsénak és a szenátusnak ajánlotta, illeszkedve ezzel az albán katolikus emigráció évszázados velencei orientációjához.⁷⁶ A tudós olvasókhoz intézett ajánlásában kiemelte: kénytelen volt tollat ragadni, amikor az albánok győzhetetlen vezérét elvitatják nemzetétől és más nemzethez számítják.⁷⁷ A könyvet püspöki kinevezése után, Rómából Albániába való visszatérése előtt írta meg, a haza becsülete és honfitársai iránti szeretete miatt. Egy példányt elküldött belőle a Propaganda Fide Kongregációnak is.⁷⁸ Francesco

71 Tomkó életrajzának máig az egyetlen alapos feldolgozása: Galla, 1940. Történetírói működéséről legújabbban: Tvrtković, 2008.

72 Mrnavić Tomko, 1632.

73 Schmitt, 2009. 301., 403–404. Fontos régebbi tanulmány: Zamputi, 1967.

74 Demiraj, 2008. Bianchi életére és működésére lásd a születésének 400. évfordulóján rendezett pristina konferencia anyagát: *Frang Bardhi*, 2007. Lásd még: Çobani, 2006. 21–65., 155–157. A Propaganda Fide Kongregáció által irányított albán missziós irodalmi programra lásd: Bartl, 1983–1984; Elsie, 1995. 41–84. passim; Genesin–Matzinger, 2017.

75 Blancus, 1636. Albán fordítása 1957 és 2007 között négy kiadásban is napvilágot látott: Bardhi, 1957. Az *Apológiáról* újabban több elemzés is megjelent albán szerzők tollából: Shpuza, 2007; Lajçi, 2007; Culaj, 2007; Bramo, 2018.

76 Blancus, 1636. 3–5.; Schmitt, 2009. 299–300.

77 „Porro quam graves me ad stringendum calamum incitaverint causae, cum fortissimum ac invictissimum Epirotarum seu Albanensiorum ducem Scanderbegum nationi suae Epirensi denegari, alienaeque adscribi viderem, tibi benigne Lector, considerandum omitto. Quare si conatus mei inanes et irriti prorsus evaserunt, temerarii certe nullo pacto censendi sunt; cum scribendi desiderium reprimere nequaquam potuissem, nisi et mihi et Patriae meae deesse turpiter voluissem.” Blancus, 1636. 7.

78 „Essendo Giorgio Castriotto detto per li suoi fatti illustri Scanderbegh, nato nell’inclita città di Croia metropoli dell’Albania da progenitori Albanesi, secondo che attestano li scrittori di quei tempi e doppo, et

Ingolinak, a kongregáció titkárának tetszett ugyan a könyv, de a Mrnavić elleni támadást durvának találta, és általában helytelenítette, hogy két püspök ilyen kérdésben viszálykodik.⁷⁹

Bianchi a mű első félszáz oldalán Mrnavić állításait és az általa közölt hamisított okleveleket szembesítette a humanista történétírók adataival és véleményével, amely alapján – nem alaptalanul – történétíróként hiteltelenítette vitapartnerét. Kiindulópontja, hogy Mrnavić a teljes korábbi történétírói hagyománnyal szembe fordult, adatai viszont teljesen hamisak és nem állják ki a legtriviálisabb történeti kritikát sem. Ezt követően a könyv utolsó harmadában szisztematikusan elősorolta mindazokat a korabeli forrásokat, történétírókat, sőt költőket, akik Skanderbeget és családját albánként, epirotaként említik. A sappai püspök egyetlen olyan szerzőt sem ismert, aki az albán hadvezért szláv nemzetiségűnek állította vagy a szerb királyok leszármazottjának tartotta volna.⁸⁰ A nemzetük dicsőségét olyannyira kiemelő dalmáciai és raguzai történétírók, mint például Mauro Orbini, sem tartották illírnek, hanem mindig albánként említették.⁸¹

Bianchi emellett felidézte a törökök számára megközelíthetetlen albániai hegyvidék, Pulati és Dukagjini lakóinak szóbeli hagyományát, amely szerint a Kastriot család az ő vidékükéről származott.⁸² Skanderbeg alakja az albán főpap szerint élénken élt az albánok emlékezetében, összejöveteleiken őseik szokása szerint énekelni is szoktak hőstetteiről, és Epirus sárkányának nevezték.⁸³ A sappai püspök végkövetkeztetése szerint vagy a vitapartnerre téved, vagy pedig a jeles íróktól és ural-

secondo che corre opinione commune del volgo, con ragion vien ad esser Albanese. Si che vedendolo con falsi fundamenti da monsignor Giovanni Tomco vescovo di Bosna ascripto alla natione Schiavona, mi spinse tanto l'honor della Patria e natural affetto de paesani, che mi posi a legger tutti quelli scrittori possibili, che a tempo del detto Scanderbegh e doppo notavano l'huomini illustri, quali unitamente dicono Scanderbegum nostrum Epirotam seu Albanensium fuisse, et aggregari in modo d'appologia o historiola, che qui in Venetia con la charità di questa Serenissima Repubblica la posi in presente forma, accioché apponesse la verità." Bianchi Francesco Ingolinak, a Propaganda Fide Kongregáció titkárának, Velence, 1636. június 1. APF SOCG 15. 350r. Ugyanerről ír: Uo. fol. 348r, 349r.

79 APF SOCG vol. 15. fol. 353. v.

80 Ez nem jelenti azt, hogy Skanderbeg ne állt volna rokonságban szerb dinastiákkal: a Kastrioták és a Brankovićok több családi szálon is kötődtek egymáshoz. Ettől viszont kétségtelenül nem lettek szerbtudatúak, és főleg nem voltak Ivan Tomko Mrnavić ősei. Schmitt, 2009. 45.

81 Blancus, 1636. 53–76.

82 Dushi, 2007.

83 Blancus, 1636. 70–71. „Nec leve desumi potest argumentum ex incredibili amore Epirotarum erga Scanderbegum, qui profecto non ita eum supramodum dilexissent, ni Epirota ipse fuisset Scanderbegus. Constat hoc, quia non libenter sub alienae nationis duce Epirotae militant, quod autem eum summe amaverint, patet quia saepissime eius milites (ut in historiis legimus) maxima subibant pericula ob eiusdem Scanderbegi conservationem, et usque ad hodiernum diem assidue nostrates colloquuntur de ipso, eiusque res gestas in conviviis alta voce (ut diximus) canunt, atque praecipuo nomine, per antonomasiam, Scanderbegum nostrum, *Culscedra* e *Arbenit*, id est Draco Epiri appellant, quae voces, cum pronuntiantur, ipse solus Scanderbegus intelligitur.” Uo. 74–75. A Skanderbegről és Leka Dukagjinnról szóló hősénekekről 1637-ben írott jelentésében is megemlékezett: „Hanno assai de costumi gentilli, et così more antiquorum nei loro convivii e per le vie e nel lavoro cantano con alta voce li fatti illustri dei loro huomeni grandi, e specialmente del invitissimo signor Giorgio Castriota detto Scanderbegh e dell illustrissimo signor Lecha Ducagino lor prencipe e signore.” Zamputi, 1958a. 204–205.; Bartl, 2014. vol. III. 125.

kodóktól kezdve az egész albán népig bezárólag mindenki más.⁸⁴ Bianchi munkája világosan utal arra, hogy a velencei albán emigráció által ápolt humanista tudós emlékezet és az észak-albániai katolikus lakosság szóbeli hagyománya között kölcsönhatások voltak, és a két nagyon eltérő regiszteren konstruált Skanderbeg-kultusz együttesen képezte a kora újkori albán katolikus nemzeti identitás egyik legfontosabb hivatkozási pontját.⁸⁵ A Bianchi–Mrnavić-vita során került először élesen előtérbe Skanderbeg nemzeti hovatartozása, amely megelőlegezte a törökverő hős etnikai identitása körüli 19. századi szerb–horvát–görög–albán polémiákat.⁸⁶

A 17. századi fejlődés és a 18. századi megtorpanás

Massarecchi missziós programja és a Mrnavić–Bianchi-konfliktus kialakította azokat a fogalmi és tartalmi kereteket, amelyekben az albán nemzeti identitásról a 17. századi katolikus főpapok és misszionáriusok gondolkodtak. Az 1630-as évektől megszorodó jelentések folyamatosan megemlékeztek az albánok bátorságáról, fegyveres erejéről, a hegylakók szabadságáról, amit kivívtak a török uralom alatt, és rendszeresen jelezték a lehetőséget: egy törökellenes európai katonai vállalkozás esetén az albánok lehetnek a legerősebb szövetségesek a Balkánon. A főpapok és misszionáriusok által összeállított vizitációs beszámolók és országleírások földrajzi, történelmi és néprajzi ismertetései jelentős mértékben hozzájárultak a kora újkori albán nemzeti identitás legfontosabb tartalmi elemeinek és toposzainak megfogalmazásához.⁸⁷ A Szerbiáról szóló beszámolóknak továbbra is központi eleme maradt a koszovói albán katolikusok helyzetének ismertetése.⁸⁸ Pietro Bogdani 1661-ben készített jelentésében már kifejezetten arról írt, hogy Szerbia katolikusai szinte mind albániai eredetűek, és nagyon szilárdan ragaszkodnak vallásukhoz, ezért Szerbiában a katolikus hitet albán hitnek hívják. Ennek bizonyítékeként egy helyi mondást is idéz: „Egy jó albán nem lehet jó török.”⁸⁹

Az albániai és a koszovói főpapok közötti joghatósági küzdelmekben az 1620-as évektől kezdve gyakran megjelent az illír és az albán klérus közötti régi ellentét. A dalmáciai és hercegovinai származású püspökök és misszionáriusok szerint az albán papok nem engedelmeskedtek a kívülről érkező prelátusoknak, és

84 „Ex quibus omnibus necessario sequitur, quod si non errat Tomcus, dum dicit Scanderbegum fuisse Slavum, errant tot scriptores, principes ac reges, dum asserunt Scanderbegum Epirotam seu Albanensium fuisse. Utrum autem errant tot gravissimi et celeberrimi scriptores, tot illustrissimi excellentissimique principes, tot serenissimi atque potentissimi reges adducti, ac universalis praesertim nostrae gentis existimatio, Tomcus, an qui pro suo instituto laborat, nemo est, qui non videat.” Blancus, 1636. 75.

85 Grajčevci, 2007.

86 Schmitt, 2009. 301–309.

87 Lásd a 18–21. jegyzetben idézett forráskiadványokban az albán katolikusokról szóló jelentéseket, amelyekben a jelzett tartalmi elemek visszatérő toposzokként jelennek meg.

88 Gasper, 1986. 149–157.; Bartl, 2006.

89 „I cattolici del Regno di Servia quasi tutti sono oriundi da Albania scesi da monti ad habitar in detto regno. Sono tutti di rito latino, et la fede catholica per antonomasia vien chiamata in Servia la fede Albanese, perché sono questi tenacissimi della religione, et da questo deriva il proverbio *un buon Albanese non può esser un buon Turcho*.” Jačov, 1992. vol. II. 202.

akadályozták a munkájukat, az albán klérus pedig ragaszkodott az albán nemzet-hez tartozó, albánul tudó főpapok kinevezéséhez.⁹⁰ Az albán klérus és a kereskedőréteg, illetve a dalmáciai és boszniai papság közötti ellentétek sem csillapodtak, és több fronton is folytatódtak a 17. század második felében. A szembenállás elméleti csúcspontját a római Szent Jeromos-templom körüli illír intézmények, vagyis a konfraternitás és a káptalan tagságára, illetve az ispotály vendéglátására jogosult személyek körének meghatározása körüli vita és az annak során keletkezett értekezések jelentették 1652 és 1655 között.⁹¹

A konfliktus egy szlovén és egy albán kanonokjelölt személye körül robbant ki, ezt követően a dalmátok, a bosnyákok és a horvátok a konfraternitásból is ki akarták szorítani az albánokat és az örökös tartományokból érkezőket. A vita tétje nem volt kisebb, mint hogy meg kellett határozni: ki az illír. A többéves pert végül a Sacra Romana Rota bírósága döntötte el 1655-ben hozott ítéletében. Ennek következtében a dalmát Jeronim Paštrić által képviselt katolikus kisillír koncepció győzelmeskedett, vagyis Rómában Horvátország, Szalvónia, Dalmácia és Bosznia lakói számítottak hivatalosan illíreknek.⁹²

A konfliktus részben a Propaganda Fide Kongregáció környezetében működő dalmát és albán lobbi harcának is felfogható, mert közvetlen hatással volt a szerbiai, dél-dalmáciai és észak-albániai főpapi székek betöltésére is.⁹³ Az erősödő öntudatú albánok mind nehezebben fogadtak el szláv püspököt, mivel egyre több albán fiatal nyert magas képzést az itáliai kollégiumokban. 1657-ben az antivari érsekség, 1682-ben pedig a sappai püspökség betöltése miatt feszült egymásnak a két nemzeti érdekcsoport. Az antivari érsekség esetében a dalmátok tiltakoztak az ellen, hogy Albániához sorolják a várost, mert szerintük ezzel az albánok ismét jogot formálhatnának a Szent Jeromos-ispotály férőhelyeire.⁹⁴ 1682-ben pedig hat velencei albán kereskedő a dél-dalmáciai Marin Jelić sappai püspökségét akarta megakadályozni arra hivatkozva, hogy külföldi, és az albán nyelvet sem tudja.⁹⁵ Negatív példaként éppen Pietro Bogdani volt scutari püspököt említették, aki ugyan beszélt albánul, de szerintük nem volt albán nemzetiségű, és ezért a török hatóságok nem engedték működni.⁹⁶ Ez a felfogás Koszovó és Albánia integrációjának

90 Zamputti, 2018. 329., 447., 467.; Zamputti, 2015. 49., 52., 158–174. passim, 235–240., 421.; Bartl, 2007. vol. I. 85.

91 A vita során keletkezett források közül szempontunkból különösen is érdekesek a Jeronim Paštrić hagyatékában fennmaradt értekezések az albán nemzet és nyelv eredetéről. *Allegationes de situ civitatum Alessii, Scutari, Antibari et de origine nationis et linguae Albanorum de Asia*. Arhiv HAZU Ms. IV. c. 33. A kézirat-gyűjtemény tartalmára lásd: Golub, 1970–1971. 350–352.

92 A vita történetének alapos áttekintése: Golub, 1968–1969.

93 Radonić, 1946. 63–83.; Blažević, 2008. 252–253.

94 Jačov, 1992. vol. I. 591–592.

95 Jačov, 1998. 517–529.; Bartl, 2014. vol. III. 186–190.; Moroni, 2017. 192–193.

96 „Ci motivò l'esempio, se bene a noi noto del monsignor Bogdani vescovo di Scutari et hora arcivescovo d'Oscopia, quale, se bene haveva la lingua Albanese, per non esser Albanese fu talmente perseguitato con vanie da Turchi, che diciasette anni, che fu vescovo di Scutari, non potè mai cresimare tanto i popoli di quel borgo quanto delle terre e luoghi circonvicini. (...) Ci soggiunse considerandoci, se il Bogdani col haver la lingua, per non esser Nazionale, non ha potuto risieder e ministrar i sacramenti riservati al vescovo solo, né far altre funtioni et offitii episcopali, il Jelich potrà farlo senza esser Nazionale et haver lingua; (...)”

hiányosságára és az albán nemzetfogalom formálódásának részlegességére utal, mivel kizárólag az albániai területről származókat tekintette a nemzet tagjainak.

Végezetül joggal merül fel a kérdés: miért állt meg ez a fejlődés, és miért nem hagyományozódott tovább a katolikus albán nemzeti identitás a 19. századig, hogy a szerb ortodox egyházi nemzeteszemléhez hasonlóan egyfajta alapját, szubsztrátumát jelentse a modern világi nemzettudatnak? Az ugyanis kétségtelen, hogy a 19. század végi albán nemzeti ébredés nem merített ebből a tradícióból. A válasz nyilván további alapos kutatásokat igényel. Annyit azonban már most megállapíthatunk, hogy a 17. század végi kataklizma, a visszafoglaló háborúk pusztításai gazdaságilag, társadalmi és katonai-politikai súlyukat tekintve, valamint intellektuálisan is jelentéktelenné tették a balkáni katolikusokat, különösen a kereskedelemmel foglalkozó középosztályt és az egyházszervezetet.⁹⁷ A 18. században az európai hatalmak és a Szentszék, a Propaganda Fide Kongregáció is kevesebb érdeklődést mutatott az Oszmán Birodalomban élő katolikusok irányában, részben az előző századok katonai terveinek kudarca, részben pedig magának a katolikus lakosságnak az eljelentéktelenedése miatt.⁹⁸ A kivándorlás, a megtorló akciók és az erőszakos iszlamizáció által sújtott katolikus lakosság nem volt képes a nemzeti büszkeség hordozására.⁹⁹ Az albán katolikusok a bosnyákokhoz és a bolgárokhoz hasonlóan nagyon súlyos veszteségeket szenvedtek, és a 18–19. században a növekvő létszámarányú, gazdasági és társadalmi szempontból is megerősödött muszlim albánsággal szemben nem voltak képesek hiteles, katolikus felekezeti alternatívát képviselni az újkori albán nemzetépítés folyamatában. Ennek ellenére, akárcsak az európai nacionalizmus genezisének vizsgálatakor, az albánok és a többi balkáni nemzet esetében sem hagyhatjuk figyelmen kívül a nemzeti tudat korai megnyilvánulásait, mivel ezek ismerete nélkül az újkori és jelenkori fejlődéséről is csak hiányos és féloldalas képet alkothatunk.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

APF = Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide”

Acta = Acta Sacrae Congregationis

Lettere = Lettere e Decreti della Sacra Congregazione

SOCC = Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali

Archivio del Pontificio Collegio Urbano De Propaganda Fide

come un poverhuomo, forastiere e senza lingua, qual è il Jelich, potrà risiedere et adempir agl'obblighi episcopali.” Bartl, 2014. vol. III. 188.

⁹⁷ Molnár, 2014.

⁹⁸ Heyberger, 1994. 185–207.

⁹⁹ Bartl, 2016a.

Arhiv HAZU = Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (Zagreb)

ARSI = Archivum Romanum Societatis Iesu

ASV = Archivio Segreto Vaticano

2. Kiadott források és szakirodalom

L'Albania nell'Archivio di Propaganda Fide

2017 *L'Albania nell'Archivio di Propaganda Fide. Atti del Convegno internazionale Città del Vaticano, 26–27 ottobre 2015*. A cura di Ndreca, Ardian. Città del Vaticano, 2017. (Geographia Evangelica, 1.)

Anderson

1983 Anderson, Benedict: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London–New York, 1983.

Armstrong

1982 Armstrong, John: *Nations before Nationalism*. Chapel Hill, 1982.

Bardhi

1957 Bardhi, Frang: *Skënderbeu. Apologji. Perktheu nga latinishtja Stefan I. Prifti*. Tiranë, 1957.

Bartl

1974 Bartl, Peter: *Der Westbalkan zwischen Spanischer Monarchie und Osmanischem Reich. Zur Türkenkriegsproblematik an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert*. Wiesbaden, 1974. (Albanische Forschungen, 14.)

1979 Bartl, Peter: *Quellen und Materialien zur albanischen Geschichte im 17. und 18. Jahrhundert*. Vol. 2. *Notitie universali dello stato di Albania, e dell'operato da Monsig.r Vincenzo Zmaieulich Arcivescovo di Antiuari Visitatore Apostolico dell'Albania: Nachtrag zum Briefwechsel Vinzenz Zmajevićs*. München, 1979. (Albanische Forschungen, 20.)

1983–1984 Bartl, Peter: Albanischer Buchdruck in Italien (16–18. Jahrhundert). In: *Münchner Zeitschrift für Balkankunde*, 5. (1983–1984) 113–119.

1995 Bartl, Peter: *Albanien. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Regensburg, 1995.

2006 Bartl, Peter: Geistliche Visitationsberichte als Quellen zur albanischen Volks- und Kirchengeschichte. Die Erzdiözese Skopje. In: *Die Albaner in der Republik Makedonien. Fakten, Analysen, Meinungen zur interethnischen Koexistenz*. Hrsg. v. Kahl, Thede – Maksuti, Izer – Ramaj, Albert. Münster, 2006. 21–37. (Wiener Osteuropa Studien, 23.)

2007–2017 Bartl, Peter: *Albania Sacra. Geistliche Visitationsberichte aus Albanien*. Vol. I. *Diözese Alessio*. Vol. II. *Diözese Durazzo*. Vol. III. *Diözese Sappa*. Vol. IV. *Diözese Pulati*. Wiesbaden, 2007, 2011, 2014, 2017. (Albanische Forschungen, 26:1–4.)

2016 Bartl, Peter: *Die Albaner in der europäischen Geschichte. Ausgewählte Aufsätze*. Hrsg. v. Demiraj, Bardhyl – Elsie, Robert. London, 2016. (Albanian Studies, 28.)

2016a Bartl, Peter: Die katholische Kirche im Mittelalter und unter osmanischer Herrschaft. In: Bartl: *Die Albaner in der europäischen Geschichte*, 557–575.

2016b Bartl, Peter: Kryptochristentum und Formen des religiösen Synkretismus in Albanien. In: Bartl: *Die Albaner in der europäischen Geschichte*, 588–601.

2016c Bartl, Peter: Pjetër Bogdani und die Anfänge des albanischen Buchdrucks in Italien. In: Bartl: *Die Albaner in der europäischen Geschichte*, 177–199.

2016d Bartl, Peter: Relazioni ecclesiastiche fra l'Albania e l'Italia nei secoli XVII e XVII. In: Bartl: *Die Albaner in der europäischen Geschichte*, 119–131.

Bexheti

2009 Bexheti, Nuri: *Der „Große Türkenkrieg“ und die Albaner. Die militärische Präsenz der Balkanvölker am „Großen Türkenkrieg“*. Saarbrücken, 2009.

Bici

1985 Бици, Марин: *Искушења на путу по Црногорском Приморју, Албанији и Србији 1610. године*. Превод с италијанског, предговор и напомене: Вучковић, Никола. Будва, 1985. (Библиотека Анали Будве.)

Blancus

1636 [Blancus, Franciscus] *Georgius Castriottus Epiroensis vulgo Scanderbegh, Epirotarum Princeps fortissimus, ac invictissimus Suis et Patriae restitutus. Per Franciscum Blancum De Alumnis, Collegii de Propaganda Fide Episcopum Sappatensem, et Sardensem, necnon Pulatensium, aliorumque Albaniae Populorum Administratorem*. Venetiis: Typis Marci Ginammi, 1636.

Blažević

2008 Blažević, Zrinka: *Ilirizam prije ilirizma*. Zagreb, 2008.

Bogdani

1977 Bogdani, Pjetër: *Cuneus prophetarum a Pietro Bogdano. Patavii MDCLXXXV*. München, 1977. (Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients, 24.)

Borgia

1935 Borgia, Nilo: *I monaci basiliani d'Italia in Albania. Appunti di storia missionaria. Secoli XVI–XVIII*. Roma, 1935. (Pubblicazioni dell'Istituto per l'Europa Orientale. Seconda serie, XXVII.)

Bramo

2018 Bramo, Elvis: Means of Linguistic Expression in Frang Bardhi's Apology of Scanderbeg – On the Occasion of the 550th Anniversary of the Death of the National Hero. In: *European Journal of Language and Literature Studies*, 4. (2018) 3. sz. 23–30. DOI: <http://dx.doi.org/10.26417/ejls.v4i3.p23-30>.

Clayer

2007 Clayer, Nathalie: *Aux origines du nationalisme albanais. La naissance d'une nation majoritairement musulmane en Europe*. Paris, 2007.

Çobani

2006 Çobani, Tonin: *Frang Bardhi dhe Relacionet e tij. Botohet me rastin e 400-vjetorit të lindjes*. Zagreb, 2006.

Cordignano

1934 Cordignano, Fulvio: Geografia ecclesiastica dell'Albania dagli ultimi decenni del secolo XVI alla metà del secolo XVII. In: *Orientalia Christiana Periodica*, 36. (1934) 229–294.

Culaj

2007 Culaj, Lush: Batleti si burim historiografik i Bardhit. In: *Frang Bardhi*, 219–228.

Csaplár-Degovics

2010 Csaplár-Degovics Krisztián: *Az albán nemzetté válás kezdetei (1878–1913). A Rilindja és az államalapítás korszaka*. Bp., 2010.

Demiraj

2008 Demiraj, Bardhyl: *Dictionarium latino-epiroticum. Per R. D. Franciscum Blanchum, (Romæ 1635)*. Shkodër, 2008.

2017 Demiraj, Bardhyl: Rishtarë shqiptarë në Kolegjin Ilirik të Loretos. II. Klasifikimi i dokumentacionit arkivor. In: *Shënjzat – Pleiades, Series Nova*, 2. (2017) 1–2. sz. 22–55.

Dompnier

1996 Dompnier, Bernard: La Compagnie de Jésus et les missions de l'intérieur. In: *Les Jésuites à l'âge baroque (1540–1640)*. Ed.: Giard, Luce – Vaucelles, Louis de. Grenoble, 1996. 155–179.

Draganović

1938 Draganović, Krunoslav: Izvješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katol. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623. i 1624. In: *Starine JAZU*, 39. (1938) 1–48.

Dushi

2007 Dushi, Arbnora: Historia gojore si mjet argumentimi në apologjinë për Skënderbeun të Frang Bardhit. In: *Frang Bardhi*, 277–286.

Elsie

1995 Elsie, Robert: *History of Albanian Literature*. Vol. 1. New York, 1995. (East European Monographs, 379.)

Esposito

2017 Esposito, Anna: Le nationes difficili. Albanesi e corsi a Roma nel primo XVI secolo e le loro chiese nazionali. In: *Chiese e nationes a Roma: dalla Scandinavia ai Balcani. Secoli XV–XVIII*. A cura di Molnár, Antal – Pizzorusso, Giovanni – Sanfilippo, Matteo. Roma, 2017. 161–174. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Studia, 6.)

Farlatus

1817 Farlatus, Daniel: *Illyricum sacrum*. Vol. VII. Venetiis, 1817.

Fermendžin

1892a Fermendžin, Eusebius: *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*. Zagrabiae, 1892. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, 23.)

1892b Fermendžin, Euzebije: Izprave god. 1579–1671 tičuće se Crne gore i stare Srbije. In: *Starine JAZU*, 25. (1892) 164–200.

Fine

2006 Fine, John V. A., jr.: *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans. A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*. Ann Arbor, 2006.

Frang Bardhi

2007 Frang Bardhi. 400-vjetori i lindjes. Punime nga sesioni shkencor i mbajtur në Prishtinë, më 23 nëntor 2006. Red.: Islamaj, Shefkije. Prishtinë, 2007.

Galla

1940 Galla Ferenc: *Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai*. Bp., 1940.

Gasper

1986 Gasper, Gjini: *Skopsko-prizrenska biskupija kroz stoljeća*. Zagreb, 1986. (Teološki radovi, 19.)

Gellner

1983 Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Oxford, 1983.

Genesin–Matzinger

2017 Genesin, Monica – Matzinger, Joachim: La pubblicazione dei primi testi in lingua Albanese nel contesto dell'attività editoriale della Polyglotta. In: *L'Albania nell'Archivio di Propaganda Fide*, 33–47.

Golub

1968–1969 Golub, Ivan: Juraj Križanić i pitanje prava Slovenaca na svetojeronimske ustanove u Rimu. In: *Historijski zbornik*, 21–22. (1968–1969) 213–258.

1970–1971 Golub, Ivan: Neki arhivski materijali o ustanovima sv. Jeronima u Rimu. In: *Historijski zbornik*, 23–24. (1970–1971) 347–361.

Gorski

2000 Gorski, Philip S.: The Mosaic Moment: An Early Modernist Critique of Modernist Theories of Nationalism. In: *American Journal of Sociology*, 105. (2000) 5. sz. 1428–1468.

Grajčevci

2007 Grajčevci, Fadil: Frang Bardhi, vazhduesi i traditës humaniste të Marin Barletit. In: *Frang Bardhi*, 245–252.

Granata

1942 Granata, Fernanda: L'Albania e le missioni italiane nella prima metà del secolo XVII in base a documenti inediti. In: *Rivista d'Albania*, 3. (1942) 226–248.

Hadrovics

1947 Hadrovics, Ladislav: *L'Église serbe sous la domination turque*. Paris, 1947. (Bibliothèque de la Revue d'histoire comparée, VI.)

1991 Hadrovics László: *Vallás, egyház, nemzettudat. A szerb egyház nemzeti szerepe a török uralom alatt*. Bp., 1991.

Hassiotis

2002 Hassiotis, Ioannis K.: La Chiesa greco-ortodossa e la formazione del nazionalismo neogreco durante la dominazione ottomana. In: *Storia religiosa della Grecia*. A cura di Vacca-ro, Luciano. Gazzada, 2002. 219–238. (Europa ricerche, 8.)

Heyberger

1994 Heyberger, Bernard: *Les chrétiens du Proche-Orient au temps de la réforme catholique (Syrie, Liban, Palestine, XVIIe–XVIIIe siècles)*. Rome, 1994. (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, 284.)

Hirschi

2012 Hirschi, Caspar: *The Origins of Nationalism. An Alternative History from Ancient Rome to Early Modern Germany*. Cambridge, 2012.

Hobsbawm

1990 Hobsbawm, Eric: *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*. Cambridge, 1990.

Horvat

1910 Horvat, Karlo: Novi historijski prilozi za povijest Albanije iz rimskih arhiva. In: *Vjesnik Kr. Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinskog zemaljskog arkiva*, 12. (1910) 79–106., 163–185., 242–244.

Hroch

1985 Hroch, Miroslav: *The Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge, 1985.

Ingoli

1999 Ingoli, Francesco: *Relazione delle Quattro Parti del Mondo*. A cura di Tosi, Fabio. Roma, 1999.

Jačov

1986 Јачов, Марко: *Списи Конгрегације за пропаганду вере у Риму о Србима 1622–1644*. Београд, 1986. (Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. II одељење, XXVI.)

1992 Јаčov, Marko: *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645–1669)*. Vol. 1–2. Città del Vaticano, 1992. (Studi e testi. Biblioteca Apostolica Vaticana, 352–353.)

1998 Јаčov, Marko: *Le missioni cattoliche nei Balcani tra le due guerre: Candia (1645–1669) Vienna e Morea (1683–1699)*. Città del Vaticano, 1998. (Studi e testi. Biblioteca Apostolica Vaticana, 386.)

Jurić

1982 Jurić, Josip: Ilirski Kolegij u Loretu 1580–1860. In: *Vrela i prinosi*, 13. (1982) 23–60.

Kaleshi

1975 Kaleshi, Hasan: Das türkische Vordringen auf dem Balkan und die Islamisierung. Faktoren für die Erhaltung der ethnischen und nationalen Existenz des albanischen Volkes. In: *Süd-osteuropa unter dem Halbmond. Untersuchungen über Geschichte und Kultur der südost-europäischen Völker während der Türkenzeit*. Hrsg. v. Bartl, Peter – Glassl, Horst. München, 1975. 125–138.

Kitromilides

1989 Kitromilides, Paschalis: Imagined Communities and the Origins of the National Question in the Balkans. In: *European History Quarterly*, 19. (1989) 2. sz. 149–192. DOI: <https://doi.org/10.1177/026569148901900203>.

Korade

2013 Korade, Mijo: Prijedlozi vizitatora Aleksandra Komulovića (1548.–1608.) za borbu protiv Osmanlija. In: *Poeta nascitur, historicus fit. Ad honorem Zef Mirdita*. Ed.: Ramaj, Albert. St. Gallen–Zagreb, 2013. 201–217.

Krašić

2009 Krašić, Stjepan: *Počelo je u Rimu. Katolička obnova i normiranje hrvatskoga jezika u XVII. stoljeću*. Dubrovnik, 2009.

Lajçi

2007 Lajçi, Lulëzim: Lufta e Kosovës (1448) në „Apologjinë” për Skënderbeun të Frang Bardhit. In: *Frang Bardhi*, 201–217.

Malcolm

1998 Malcolm, Noel: *Kosovo. A Short History*. New York, 1998.

2015 Malcolm, Noel: *Agents of Empire. Knights, Corsairs, Jesuits and Spies in the Sixteenth-Century Mediterranean World*. Oxford, 2015.

Marlekaj

1989 Marlekaj, Luigi: *Pietro Bogdani e l'Albania del suo tempo. Con la riproduzione fotografica di centotrentadue documenti*. Palo del Colle, 1989.

Marquet

1991 Marquet, Odette: Bogdani à la lumière des documents réexaminés. In: *Zeitschrift für Balkanologie*, 27. (1991) 26–44.

1997 Marquet, Odette: *Pjetër Bogdani Letra dhe dokumente nga Arkivi i Kongregatës „de Propaganda Fide” si dhe nga Arkivat Sekrete të Vatikanit*. Shkodër, 1997.

Matrod

1924 Matrod, H[enri]: Les Franciscains en Albanie au XVIIe siècle. In: *Études Franciscaines*, 36. (1924) 5–28.

Molnár

2002 Molnár Antal: *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon*. Vol. I. 1572–1647. Bp., 2002.

2007 Molnár, Antal: *Le Saint-Siège, Raguse et les missions catholiques de la Hongrie Ottomane 1572–1647*. Rome–Bp., 2007. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma, Studia, 1.)

2013 Molnár Antal: A Dél-Balkán képe Rómában. Marino Bizzi antivari érsek két kiadatlan beszámolója Szerbiáról és Albániáról (1622). In: Molnár Antal: *Kalmárok és káplánok az Oszmán Birodalomban. Források és tanulmányok a balkáni és hódoltsági katolicizmus 16–17. századi történetéhez*. Bp., 2013. 117–135. (METEM Könyvek, 80.)

2014 Molnár, Antal: *Le missioni balcaniche durante il pontificato di Innocenzo XI (1676–1689): dall’apogeo alla rovina*. In: *Innocenzo XI Odescalchi. Papa, politico, committente*. A cura di Bösel, Richard et al. Roma, 2014. 193–207.

2018 Molnár, Antal: *Autonomia ecclesiastica e identità nazionale in Croazia nel ‘600: il sinodo diocesano di Zagabria (1634)*. In: *Incorrupta monumenta ecclesiam defendunt. Studi offerti a mons. Sergio Pagano, prefetto dell’Archivio Segreto Vaticano*. Vol. I. *La Chiesa nella storia. Religione, cultura, costume*. A cura di Gottsmann, Andreas – Piatti, Pierantonio – Rehberg, Andreas E. Città del Vaticano, 2018. Tomo 2. 1129–1140. (Collectanea Archivi Vaticani, 106.)

Moroni

2017 Moroni, Marco: *Propaganda Fide, i Collegi illirici e l’Albania*. In: *L’Albania nell’Archivio di Propaganda Fide*, 165–194.

Mrnavić Tomko

1632 [Mrnavić Tomko, Ivan] *Indicia vetustatis et nobilitatis familiae Marciae, vulgo Marnavittiae Nissensis, per Joannem Tomkum, ejusdem gentis, collecta*. Romae: Typis Vaticanis, 1632.

Nadin

2017 Nadin, Lucia: *Salus Christianitatis Salus Patriae*. *Frontiere di fede in Albania e interessi di politica veneziana. La vicenda di Pietro Bogdani*. In: *L’Albania nell’Archivio di Propaganda Fide*, 119–164.

Pandžić

1972 Pandžić, Bazilije: *L’opera della S. Congregazione per le popolazioni della Penisola Balcanica centrale*. In: *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum. 350 anni a servizio delle missioni (1622–1972)*. Vol. I/2. 1622–1700. Ed.: Metzler, Josef. Roma–Freiburg–Wien, 1972. 292–315.

Pizzorusso

2000 Pizzorusso, Giovanni: *Agli antipodi di Babele: Propaganda Fide tra immagine cosmopolita e orizzonti romani (XVII–XIX) secolo*. In: *Roma, la città del papa. Vita civile e religiosa dal giubileo di Bonifacio VIII al giubileo di papa Wojtyła*. A cura di Fiorani, Luigi – Prosperi, Adriano, Torino, 2000. 479–508. (Storia d’Italia. Annali, 16.)

2004 Pizzorusso, Giovanni: *I satelliti di Propaganda Fide: il Collegio Urbano e la Tipografia Poliglotta. Note di ricerca su due istituzioni culturali romane nel XVII secolo*. In: *Mélanges de l’Ecole Française de Rome. Italie et Méditerranée*, 116. (2004) 2. sz. 471–498.

2011 Pizzorusso, Giovanni: *La Congrégation de Propaganda Fide à Rome: centre d’accumulation et de production de «savoirs missionnaires (XVIIe–début XIXe siècle)*. In: *Mission d’évangélisation et circulation des savoirs (XVIe–XVIIIe siècle)*. Études réunies par Castelnau-L’Estoile, Charlotte de et al. Madrid, 2011. 25–40.

2018 Pizzorusso, Giovanni: *Governare le missioni, conoscere il mondo nel XVII secolo. La Congregazione Pontificia de Propaganda Fide*. Viterbo, 2018. (Studi di storia delle istituzioni ecclesiastiche, 6.)

Pizzorusso–Sanfilippo

2005 Pizzorusso, Giovanni – Sanfilippo, Matteo: *Dagli indiani agli emigranti. L'attenzione della Chiesa romana al Nuovo Mondo, 1492–1908*. Viterbo, 2005. (Archivio storico dell'emigrazione italiana. Quaderni, 1.)

Premrou

1926 Premrou, M[iroslav]: Katolički nadbiskupi u Skoplju. In: *Glasnik Skopskog naučnog društva*, 1. (1926) 329–334.

Prosperi

1982 Prosperi, Adriano: „Otras Indias”, missionari della controriforma tra contadini e selvaggi. In: *Scienze, credenze, occulte. Livelli di cultura. Convegno Internazionale di Studi, Firenze, 26–30 giugno 1980*. Firenze, 1982. 205–234.

1996 Prosperi, Adriano: *Tribunali della coscienza. Inquisitori, confessori, missionari*. Torino, 1996. (Biblioteca di cultura storica, 214.)

Rački

1888 Rački, Franjo: Izvještaj barskoga nadbiskupa Marina Bizzia o svojem putovanju god. 1610 po Arbanaskoj i staroj Srbiji. In: *Starine JAZU*, 20. (1888) 50–156.

Radonić

1946 Радонић, Јован: Јероним Пастрић, историк XVII века. In: *Глас САН*, 190. Други разред, 95. (1946) 47–195.

Redžepagić

1965 Redžepagić, Jašar: Život, rad i pedagoški pogledi Andrea i Pjetra Bogdanija. In: *Gjurmime albanologjike*, 2. (1965) 151–166.

Ring

2004 Ring Éva: *Államnemzet és kultúrnemzet választóján. A modern nemzetek születése Kelet-Közép-Európában*. Bp., 2004.

Sarro

2017 Sarro, Italo: L'azione missionaria promossa dalla Congregazione di Propaganda Fide nell'Albania del XVII e del XVIII secolo. In: *L'Albania nell'Archivio di Propaganda Fide*, 49–83.

Schmitt

2001 Schmitt, Oliver Jens: *Das venezianische Albanien (1392–1479)*. München, 2001. (Süd-osteuropäische Arbeiten, 110.)

2008 Schmitt, Oliver Jens: *Kosovo. Kurze Geschichte einer zentralbalkanischen Landschaft*. Köln–Weimar–Wien, 2008.

2009 Schmitt, Oliver Jens: *Skanderbeg. Der neue Alexander auf dem Balkan*. Regensburg, 2009.

Shpuza

2007 Shpuza, Gazmend: Veprat humaniste të Frang Bardhit – shprehje e evropianitetit skenderbegian të epokës. In: *Frang Bardhi*, 157–178.

Skendi

1967 Skendi, Stavro: Crypto-Christianity in the Balkan Area under the Ottomans. In: *Slavic Review*, 26. (1967) 2. sz. 227–246. DOI: <https://doi.org/10.2307/2492452>.

Smith

1986 Smith, Anthony D.: *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, 1986.

Spagnoletti

2014 Spagnoletti, Angelantonio: *Un mare stretto e amaro. L'Adriatico, la Puglia e l'Albania (secc. XV–XVII)*. Roma, 2014.

Stadtmüller

1952 Stadtmüller, Georg: Die Visitationsreise des Erzbischofs Marino Bizzi. In: *Serta Monacensia Franz Babinger zum 15. Januar 1951 als Festgruss dargebracht*. Hrsg. v. Kissling, Hans Joachim – Schmaus, Alois. Leiden, 1952. 184–199.

1955 Stadtmüller, Georg: Die Islamisierung bei den Albanern. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 3. (1955) 404–429.

Tacchella

1984 Tacchella, Lorenzo: *Il Cattolicesimo in Albania nei secoli XVII e XVIII. (Dalle Visite ad Limina Apostolorum e dai Processi Concistoriali.)* Verona, 1984.

1990 Tacchella, Lorenzo: *Le antiche sedi episcopali latine, greche e bulgare dell'Albania etnica e della Macedonia*. Milano, 1990. (Biblioteca dell'Accademia Olubrense, 4.)

1991 Tacchella, Lorenzo: Le diocesi dell'Albania nell'epoca postridentina. In: *Studia Borromica*, 5. (1991) 161–189.

Tallon

2002 Tallon, Alain: *Conscience nationale et sentiment religieux en France au XVIe siècle. Essai sur la vision gallicane du monde*. Paris, 2002.

Theiner

1875 Theiner, Augustin: *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*. Vol. 2. *A Clemente VII usque ad Pium VII (1524–1800)*. Romae–Zagrabiae, 1875.

Trstenjak

1989 Trstenjak, Antun: Alessandro Komulović S.I., 1548–1608. Profilo biografico. In: *Archivum Historicum Societatis Iesu*, 58. (1989) 43–86.

Tsirpanlis

1980 Τσιρπανλής, Ζαχαρίας Ν.: *Το Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του (1576–1700). Συμβολή στη μελέτη της μορφωτικής πολιτικής του Βατικανού* [The Greek College in Rome and Its Pupils (1576–1700). Contribution to the Study of the Vatican Education Policy]. Θεσσαλονίκη, 1980. (Αναλεκτα Βλαταδων, 32.)

Tvrtković

2008 Tvrtković, Tamara: *Između znanosti i bajke. Ivan Tomko Mrnavić*. Zagreb–Šibenik, 2008. (Biblioteka Hrvatska povjesnica, Monografije i studije, III/39.)

Ukgjini

2002 Ukgjini, Nikë: *Albanci katolici u sjevernoj Albaniji i u današnjoj Crnoj Gori za vrijeme turskog gospodstva (XV.–XIX.)*. Zagreb, 2002.

Vanino

1969 Vanino, Miroslav: *Isusovci i hrvatski narod*. Vol. I. *Rad u XVI stoljeću*. Zagrebački kolegij. Zagreb, 1969. (Biblioteka Vrela i prinosi za povijest isusovačkog reda u hrvatskom narodu, 1.)

Zamputi

1958a Zamputi, Injac: Mbi disa materiale të reja dokumentare të shekullit XVII. In: *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës. Seria Shkencat Shoqerore*, 12. (1958) 3. sz. 170–215.

1958b Zamputi, Injac: Shënime mbi rrethanat a vdekjes së Pjetër Budit. In: *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës. Seria Shkencat Shoqerore*, 12. (1958) 2. sz. 67–94.

1963–1965 Zamputi, Injac: *Relacione mbi gjendjen e Shqipërisë veriore e të mesme në shekullin XVII*. Vol. 1. 1610–1634. Vol. 2. 1634–1650. Tiranë, 1963, 1965. (Burime dhe Materiale për Historinë e Shqipërisë, 3:1–2.)

1967 Zamputi, Injac: Le nom et la tradition de Skanderbeg dans les efforts des Albanais pour la liberté durant les premiers siècles de la domination ottomane. In: *Studia Albanica*, 4. (1967) 2. sz. 85–94.

1989–1990 Zamputi, Injac: *Dokumente të shekujve XVI–XVII për historinë e Shqipërisë*. Vol. I. 1507–1592. Vol. 2. 1593–1602. Vol. 3. 1603–1621. Tiranë, 1989, 1990.

2015 Zamputti [Zamputi], Injac: *Dokumente për historinë e Shqipërisë (1623–1653)*. St. Gallen–Prishtinë, 2015.

2018 Zamputti [Zamputi], Injac: *Relacione dhe dokumente për historinë e Shqipërisë (1610–1650)*. St. Gallen–Prishtinë, 2018.

Zefi

2002 Zefi, Shan: *Islamizimi i shqiptarëve gjetetë shekujve (XV–XX). Arsytet e islamizimit dhe qëndrimi i Kishës ndaj kësaj dukurie*. Prizren, 2002.

2003 Zefi, Shan: *Islamizacija albanaca i fenomen ljarmanstva tijekom stoljeća (XV.–XX.)*. *Razlozi i stav Katoličke crkve*. Zagreb, 2003.

ANTAL MOLNÁR

THE CATHOLIC MISSIONS AND THE ORIGINS OF ALBANIAN NATION-BUILDING AT THE BEGINNING OF THE 17TH CENTURY

The purpose of the study is to show, through the example of the Albanians, how the kind of religious national consciousness that arose on a humanist basis in national (Protestant or Catholic) church institutions among Western and Central European nations and within the Orthodox Church organization among the Serbs and the Greeks, was for Balkan peoples where a majority or significant minority of the people belonged to the Catholic Church formulated by missionaries and bishops trained in Italy and directed from Rome. In other words, we can detect the early modern stage of nation-forming, the ‘period of clerical interest’ in the case of the Albanians just as we can for other European nations. Its apparent presence among a Balkan ethnic group that had no previous statehood or even vernacular literacy is further demonstration of the very strong presence and influence of early modern nationalisms in Europe, and should therefore be of great interest in the context of the European development of the national idea.

Don Thomaso Raspassani, egy albán szabadságharcos titkos élete

Az alább következő sok évszázados rejtély megoldásához vezető út jól érzékelteti, milyen nehézségekbe ütközhet, akarva-akaratlanul milyen könnyen félrevezethető még a leggondosabb kutató is, ha nem lát túl a „saját városán vagy országán”, illetve a tudományban mekkora szerepe lehet akár a véletlennek is. Hányatott sorsú főszereplőnk életútja annyiban különleges, hogy viszonylag részletesen sikerült feltárni, s legalább mozaikszerűen betekinteni sorsának alakulásába. Fordulatos élete azonban a korszakban egyáltalán nem nevezhető egyedinek, a töröktől visszafoglalt és lassan újjáéledő Budán nagy számban fordultak meg és telepedtek le, majd kezdtek új életet sorsüldözöttek, kalandorok és szerencsevadászok. Volt, aki boszorkánynak mondott felesége elől menekült Mannheimből idáig, akadt kényszerből katolikus hitre tért török nő, aki egy tábornok szeretőjeként megölte a közös gyermeküket, de akadt muszlimból császári kapitánnyá lett bagdadi születésű lakos is, és a sort sokáig folytathatnánk.

A 18. század eleji Budán a forrásokban don Thomaso Raspassaninak nevezett vízvárosi katolikus pap közismertségnek örvendett, bár szerepének és személyiségének megítélése az érzelmek széles spektrumát járta be: életében a városi magisztrátus és a német lakosság folyamatosan az elüldözésén munkálkodott, a kisebbségi létbe szorult magyarok bálványozták, halálában pedig a „jezsuita elnyomás” egykori jelképéből hirtelen a városi szabadságok védelmezőjévé vált. Raspassani emlékét ma is őrzi a főváros egyik forgalmas terén (ma Batthyány tér), a Duna partjától nem messze magasodó hatalmas barokk épület, a kívánságára Szent Annáról elnevezett templom. Életrajzot vagy külön tanulmányt még nem írtak róla, de a város kegyúri jogával, vallási életével kapcsolatos írásokban, illetve a Szent Anna-templom történetét feldolgozó munkákban megkerülhetetlen személynek számított.

Koszovóban töltött éveit, származását azonban mindeddig homály fedte, a kortársak és a történészek – beleértve saját magamat is – elfogadták Raspassani kijelentését és kortársai vélekedését, így nem kérdőjelezték meg családjá itáliai eredetét.¹ Raspassani koszovói tevékenységéről, a szülőföldjén kirobbantott oszmánellenes felkelésben játszott vezető szerepéről a magyarországi kutatók egészen a

* A szerző az ELTE BTK Művelődéstörténeti tanszékének habilitált egyetemi docense (1088 Budapest, Múzeum körút 6–8., gera.eleonora@btk.elte.hu).

¹ Némethy, 1876. 157–159.; Schoen, 1930. 31.

közelmúltig nem értesültek, a város- és egyháztörténészek előtt főszereplőnk részvétele a magyarországi törökellenes visszafoglaló háborúban teljesen ismeretlen maradt.² Ez különösen érdekes, tekintve hogy a Veterani gróf³ vezette Habsburg-seregek Lugosnál elszenvedett vereségének elemzéséhez az egyik fontos forrás a Raspassani tollából származó, német fordításban 1788-ban nyomtatásban megjelentetett levél.⁴

Az albán történetírás sorsfordítónak tekinti azt az időszakot, amikor I. Lipót császár az Oszmán Birodalom ellen indított támadásokkal párhuzamosan támogatásáról biztosította az ellenfél uralma alatt élő etnikai-vallási közösségeket. Az ortodox (III.) Csernovics Arzén pátriárka távollétében – Buda felszabadításával közel azonos időben – a lázadók élére a területen élő katolikus papok álltak, akiknek egyik név szerint ismert, fontos vezéralakja a később Budán meglepedett Thoma Raspassani (Thoma Raspassanović) volt. A felkelés elfojtását követően a Koszovóban született, itáliai papi szemináriumban tanult szabadságharcosnak menekülnie kellett.⁵ Az albán nemzeti mozgalom korai történetét vizsgáló történészek sem tudtak többet hősről néhány kósza pletykánál, melyek szerint Magyarországon még sokáig élt.⁶ Néhány szerencsés véletlennek köszönhetően derült fény a sok évszázados titokra, s a svájci Albanisches Institut (Sankt Gallen) együttműködésben első ízben kíséreljük meg e birodalmakon átívelő, rendkívüli életpálya nyomon követését. Jelen tanulmány a rendelkezésre álló nem túl bőséges, de korábban nem használt forrásanyag bevonásával próbálja bemutatni a Raspassanit körülvevő új világ rendkívüli körülményeit, szerepét Buda városfejlődésében, illetve próbál magyarázatot adni a rejtőzködő életmód hátterére.

Kísérletek a szabad királyi rang és a főkegyúri jog megszerzésére

Buda visszafoglalása után a távoli vidékekről érkező új lakosok gyorsan értesültek a város múltbéli nagyságáról, kiváltságairól és az ezekkel járó előnyökről. A formálódó városigazgatás rátermett tagjai – német és itáliai eredetű kereskedők, hajdani állami hivatalnokok, fürdősök és patikusok – gyorsan meglátták a lappangó örökségben rejlő lehetőségeket, melyekből a gyökértelen, közös múlt nélküli lakóközösség valamiféle erkölcsi tartást meríthetett. A felfedezett régi dicsőségtől remélt gazdasági előnyök beköltözésre, illetve maradásra bírták azokat a telepeseket, akik a pusztulást látva legszívesebben azonnal továbbindultak volna. Az Udvari Kamara

2 Raspassani szerepéről a törökellenes felszabadító háborúkban szerb nyelven 1956-ban jelent meg egy tanulmány: Veselinović, 1956.

3 Veterani, Johann Friedrich Anton Ambrosius Graf v. (1650–1695): császári tábornagy. 1685-től vezérőrnagy, 1688-tól altábornagy, 1690-től lovassági tábornok, 1690–1695 között Erdély császári főparancsnoka, 1694-től tábornagy. Schmidt-Brentano, 2006. 105.

4 Veterani, 1788. 165–166.

5 1648-ban született. Tanulmányai elvégzése után visszatért szülőföldjére és Pjetër Bogdan skopjei érsek vikáriusa, majd 1679-től plébános Prizrenben. Malcolm, 1998. 148., 158., 162., 166.; Iseni, 2008. 114.; Forcade–Nivet, 2008. 75.

6 Malcolm, 1998. 148., 158., 162., 166.; Iseni, 2008. 114.; Forcade–Nivet, 2008. 75.

illetékesei talán hasonló megfontolásból nem akadályozták, hogy a romjaiból éledező Buda képviselői új lakhelyüket fővárosnak nevezzék, sőt meggyőződésüket még meg is erősítették. Az állami tisztviselők nem mellőzték az 1602-ben szentesített tárnoki joggal kapcsolatos törvényt, melynek értelmében Pozsony csak Buda visszavívásáig tölthette be a főváros szerepét.⁷

Egyébként is rossz fényt vetett volna az uralkodóra, ha a korábban olyan fontosnak – már-már emblematicusnak – tekintett egykori főváros felszabadításáról és ostromáról szóló európai propagandakampányt követően nem gondoskodott volna megfelelően a városokról. Nem túlzás kijelenteni, hogy Pest és Buda újratementése I. Lipót és tanácsadói számára presztízskérdéssé vált. A Habsburg uralkodók és az állami szervek éppen ezért nem titkolták, hogy szándékukban áll visszaállítani a középkori magyar főváros régi fényét, ezért csaknem a kezdetektől következetesen királyi fővárosnak és székhelynek (*Haupt- und Residenzstadt, metropolis Hungariae*) nevezték Budát. Werlein kamarai igazgató, az ikervárosok 1687 decemberében kiváltságaik visszanyerése érdekében benyújtott memorandumának referense, bár az önállóságot még korainak vélte, válaszában mégis kijelentette, hogy Buda „a legnevezetesebb hely Magyarországon, ahová a jövőben a kamara és a kormányzat is át fog települni”.⁸ A helyi szervek – a Budai Kamarai Adminisztráció és a várparancsnok – képviselői ezzel szemben minden eszközzel védelmezték saját érdekeiket és igyekeztek megakadályozni a város önállósodási törekvéseinek gyakorlati megvalósulását. Az 1690-es években létszámban és anyagi javakban is megerősödött polgárság a századfordulóra Bécsben és Pozsonyban kiépítette az önálló önkormányzatiság eléréséhez szükséges kapcsolatrendszerét, és előteremtette az ezzel járó költségek fedezetéhez szükséges pénzt. Egyértelműen látszott, hogy a más visszafoglalt, régi múltra visszatekintő városokkal szövetségre lépett Buda hamarosan célba ér. A városvezetők jól ismerték a szabad királyi városi ranggal járó kiváltságok tartalmát, ezért igyekeztek csírájában elfojtani a későbbi jogaik gyakorlásában őket akadályozó tényezőket. Az egyik ilyen erőpróba a főkegyúri jog gyakorlásának kérdése volt.

I. Lipót a Budát ostromló keresztény seregek lelki gondozásában buzgólkodó jezsuitákat a város felszabadítása után hálája jeléül kinevezte városi plébánosnak. Ezzel a nagylelkű gesztussal azonban közel százestendős vitát robbantott ki a városvezetés és a jezsuita rend között. 1687 nyarán Széchényi György esztergomi érsek megismételte az uralkodó nemes gesztusát, és a rendet Buda, Pest, valamint a környező falvak plébánosává tette meg. Az idős érsek adománya lehetővé tette,

7 BFL IV.1020. Nr. 1. Kollonich érsek ugyancsak Buda jelentőségét kívánta kifejezni azzal a gesztussal, hogy az ostrom után egy esztendővel személyesen utazott el megtekinteni az újjáépítési munkák előrehaladását. Kovács, 1941. 3.

8 Idézi: Kenyeres, 2006. 165. A magukat önérzetesen fővárosinak tituláló budai lakosoknak azonban a 18. század utolsó harmadáig kellett várniuk, míg megindulhattak a címzetes fővárosból valódi fővárossá fejlődés rögzös útján. 1790-ben a Szent Korona Budára szállítása, az első itt tartott országgyűlés, majd 1792-ben az első budai királykoronázás nagy reményekkel töltötte el a budaikat, és egyúttal Pozsony végleges rangvesztését is jelezte. A nevezett események leírását lásd: Zoltán, 1963. 90–119. A funkcionális főváros szerepét addig betöltő Pozsony helyett azonban új vetélytárs akadt, az időközben az ország gazdasági központjává váló korábbi szövetséges, Pest.

hogy a várbéli Nagyboldogasszony-templom szomszédságában rendházat, akadémiát és papneveldét létesíthessenek. E két utóbbi – Szentháromság térre néző – épület a 18. század első éveiben készült el. A rendházban a kezdeti időkben 25–37 személy elhelyezésére nyílt lehetőség, itt rendezték be a plébánia hivatali helyiségét, ahol a rektor megbízásából az alplébános (*viceparochus/exercens parochialis*) és segítői tevékenykedtek.⁹ Az uralkodó 1696-ban kiadott kiváltságlevelében a budai jezsuitákat ismét kinevezte a Vár és a külvárosok plébánosává azzal a megköveteléssel, hogy e tisztséget addig gyakorolhatják, amíg Buda városa nem tud gondoskodni saját plébániáról.¹⁰ E rendelkezését azonban felülírta az 1700 elején kiadott újabb kiváltságlevele, melyben eltörölt minden korábbi jogot, s a jezsuitákat ekkor már Buda örökös plébánosainak, a várbéli Nagyboldogasszony-templomot pedig plébániatemplomnak nyilvánította. A rend több budai telekkel együtt a közeli Törökbálint falut is adományba kapta.¹¹ A város előbb az esztergomi érseknél tiltakozott, majd kiváltságainak visszaszerzése idején az uralkodótól kérte külön folyamodványban, hogy a jezsuiták kárára ismét ők gyakorolhassák a főkegyúri jogot.¹²

A magisztrátus 1701-ben elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy a megüresedett vízivárosi – Buda kiemelt jelentőségű, kereskedelmi központként funkcionáló városrésze – vikáriusi tisztségbe saját jelöltjeit, a tisztségről frissen lemondott kapucinus atyákat ültettesse. Paul Trefflinger, a jezsuiták rektora azonban nem tűrte jogainak csorbítását, és Buda plébánosa jogaival élve 1701. december 31-én Thomaso Raspassani Esztergom főegyházmegyei áldozópapot iktatta be a vízivárosi parochusi és vikáriusi tisztségbe. A városi tanács felettes hatóságának, a Kamarai Adminisztrációnak a tudakozására azt a felvilágosítást adta, hogy a kapucinusoknak és az őket segítő bosnyák ferenceseknek Kollonich Lipót esztergomi érsek és a jezsuiták felszólítására kellett lemondaniuk, hogy helyet csináljanak a Budán már háztulajdonnal rendelkező világi papnak, Thomaso Raspassaninak.

Raspassani személye tehát nem lehetett ismeretlen a budaiak előtt, mivel 1696-ban a Víziváros előkelő részén vásárolt magának tekintélyes összegért, 1400 forintért a korabeli viszonyok között polgári életszínvonalat képviselő sarokházat (Schantzgasse és Truckhenegasse találkozási pontja, Nr. 122., később Nr. 242.) két szőlővel.¹³ Érdekes, hogy a budai források Raspassani előéletéről hallgatnak, márpedig vélhetően nem kezelték titokként a gróf Veterani tábornok kíséretében töltött éveket. A már említett lugosi csatát is megélt Raspassani Veterani mellett császári tolmácsként működött, vélhetően törökről tolmácsolt olaszra és/vagy németre.

9 Némethy, 1876. 110., 113–118.

10 BFL IV.1002.uu. 48. d. I. Lipót kiváltságlevele a budai jezsuitáknak (másolat). 1696. október 10., fol. 1–6.

11 BFL IV.1002.uu. 48. d. Kivonat I. Lipót 1700. február 3-án kiadott adományleveléből. fol. 22–25.; Némethy, 1876. 153–154.

12 BFL IV.1002.uu. 48. d. Buda város Casimiro Meinershez. 1700. augusztus 28., fol. 20–21. Másolat Kollonich Lipót adományleveléről. 1700. december 3., fol. 22–23. Buda városa Paulus Trefflingerhez. 1701. december 31., fol. 26–30. Buda város folyamodványa az uralkodóhoz. 1703 körül, fol. 31.

13 Schoen, 1930. 31.; BFL IV.1009.b. Gewöhr Protokoll – Wasserstadt 1696–1705. 4. köt. fol. 4., Zaiger über die Vöstung und Wasserstadt 1696. 5. köt. fol. 173v; Urbarium Wasserstadt 1696. 3. köt. fol. 4.; IV.1009.c. 29. köt. Wasserstadt 1705–1731. fol. 25.; IV. 1002.b. Berichtserstattung an Kameral Administration ratione deß P. Tomae Stattpfarrers in der Wasserstadt. 1702. január 12.

Budai házvásárlását megelőzően az abban az időben sokszor gazdát cserélt Lippán próbálta meg újramegépíteni az életét. Veterani tábornok ajánlása és saját kézzel írt folyamodványa, melyben az Udvari Kamara megerősítését kérte a tábornok adományára, sok érdekes információt tartalmaz számunkra. Itt még nem tartotta szükségesnek a rejtőzködést, és az aláírásában magát *vicarius generalis Archiepiscopi Scopiensis in Servia, kaiserlicher Dollmetscher des Veteranis*nak nevezte. A birtokadományt – egy nagy lippai házat, a hozzá tartozó földekkel és a közelben egy pusztával –, valamint Világosnál két szőlőt, a leírás alapján mind újjáépítésre szorult – az uralkodónak tett hűségért kapta, illetve kárpótlásként, amiért szülőföldjéről mindenét hátrahagyva, teljesen nincstelenül kellett rokonaival együtt menekülnie. A lippai letelepedési kísérlet azonban nem sikerült a vikáriusnak, ugyan 1695 márciusában az Udvari Kamara megerősítette birtokában, de az odalett, amikor 1695 szeptemberében a törökök ismét visszafoglalták Lippát.¹⁴

Raspassani és családtagjai ezután vették az útjukat az egykori magyar főváros felé, s ha a fent említett vízivárosi ház árát nézzük, nem üres zsebbel érkeztek. A csatatér borzalmaitól megfáradt Thomaso Raspassani azonban Budán akaratlanul is újabb, most egy fegyverek nélkül vívott belháború közepén találta magát, ahol nem a személyét kifogásolták, hanem egyértelműen elvekről és jogok gyakorlásáról volt szó. A magisztrátus szemében nem sokat számított az sem, hogy Raspassani egyezséget kötött a kapucinusokkal, és tartományi rendfőnökük engedelmével továbbra is az ő szükségképpeni lakosságát képviselő vízivárosi bíró meg is jelentek az ünnepélyes szertartáson, és szóbeli tiltakozásukkal botrányt okoztak. A szóbeli tiltakozás nem használt, ezért a megfelelő helyekre írásban is eljuttatták sérelmeiket. A vízivárosi katolikus délszlávok külön tiltakozást küldtek a Kamarai Adminisztrációhoz, és a bosnyák ferencesek visszahelyezéséhez kértek segítséget. A jezsuiták rektora Raspassani beiktatásával az esztergomi érsek jóindulatának biztosítása és a városi tanács rendreállítását mellett mást is nyert, mivel a magyar és a délszláv lakosság körében jóval nagyobb népszerűségnek örvendő bosnyák ferenceseknek (*Provincia Bosniae Argentinae*)¹⁵ ismét visszavághatott.¹⁶ A magyarok által „dalmata

14 MNL OL E 280. Nr. 27. 1695. március, fol. 219–222.

15 A magyarul bányavidéki bosnyák rendtartománynak nevezett provincia 1517-ben önállósult, nevét az ezüstbányáiról híres Srebrenicáról (lat. Argentina) kapta. Tóth I. Gy., 2007. 260., 294.

16 Schoen, 1930. 31.; BFL IV.1009.b. Gewöhr Protokoll – Wasserstadt 1696–1705. 4. köt. fol. 4., Zaiger über die Vöstung und Wasserstadt 1696. 5. köt. fol. 173v; Urbarium Wasserstadt 1696. 3. köt. fol. 4.; IV.1009.c. 29. köt. Wasserstadt 1705–1731. fol. 25.; IV.1002.b. Berichtserstattung an Kameral Administration ratione deß P. Tomae Stattpfarrers in der Wasserstadt. 1702. január 12.; IV.1002.uu. Protestschreiben an Paul Trefflinger. 1701. december 31.; IV. 1002.uu. Protestatio catholicorum civium Budensium nationis Illiricae... 1702. január 2.

barátoknak”¹⁷ nevezett vízivárosi bosnyák ferencesek a századfordulóra budai rendházukat a bosnyák ferences kultúra egyik legfontosabb központjává fejlesztették, iskolájukban 1699-től neves filozófia- és teológiaprofesszorok tanítottak, majd az intézmény hamarosan *studium generale* rangot kapott.¹⁸

A két rend vetélkedése régebbi időkre vezethető vissza. A török uralom alá tartozó területeken térítő jezsuiták legfőbb vetélytársaiknak a bosnyák ferenceseket tartották, akik – több okból is – náluk sikeresebben tevékenykedtek. A bosnyák ferenceseket a törökök saját alattvalóiknak tekintették, akik jól ismerték a török hivatalnokok gyengéit, szokásait, de a katolikus lakosság is nagyobb bizalommal fordult a bajban velük tartó, veszélyek közt térítő ferences barátokhoz. A jezsuiták folyton beadványaikkal ostromolták a pápát, melyekben a bosnyák ferencesek világi papokkal szemben alkalmazott erőszakos módszereiről, törökbarátságáról, tanulatlanságáról panaszkodtak, sőt nemegyszer orgyilkosoknak nevezték őket.¹⁹ A helybéli jezsuiták és boszniai ferencesek viszonya Budán sem alakult sokkal harmonikusabban. Külön feszültséget okozott például, hogy a jezsuiták rektora plébánosi jogaira hivatkozva időnként nem engedte meg az elhunyt személy nyugalomra helyezését a kívánsága szerinti helyen, hanem az általuk lebonyolítandó drágább szertartás és az ugyancsak drágább sírhely megvásárlására kötelezte a családot.²⁰

A jelek szerint a jezsuiták és a kapucinusok a vízivárosi hívek gondozását a visszafoglalás óta a nyelvileg kompetens bosnyák ferencesek segítségével látták el. A jezsuiták az új helyzetet a tanácshoz hasonlóan azzal indokolták, hogy a magyarul nem beszélő kapucinusok egyedül nem képesek ellátni a parochusi szerepkört, az új vikárius nyelvtudása azonban lehetővé tette a hívek „rác” (déli-sláv és magyar) nyelvű lelkigondozását, így a ferencesek közreműködésére nincsen szükség. A városi tanács hiába érvelt a Kamarai Adminisztrációnak, az érseknek és a jezsuitáknak azzal, hogy a katolikus „rácok” más egyháziakban nem bíznak meg, csak a közülük való bosnyák ferencesekben, ez nem változtatott Raspassani kinevezésén.²¹

17 BFL IV.1002.y. I. 2305. Bassány vagy Bazini Simon budai polgár végrendelete az egyetlen magyar nyelvű végakarat a vizsgált korszakban. A ferencesek közreműködésével készült.

18 A *studium generale* első professzorai a történettudomány, a hittudomány és a katolikus szellemű irodalom terén szereztek maguknak nevet, a budai főiskola nemcsak a rendtartomány első és legfontosabb oktatási központjává lépett elő, hanem máig „a horvát kultúra természetes alkotóműhelyeként” tartja számon a szakirodalom. Az intézmény korszakra vonatkozó részletes történetét lásd: Hoško, 2005. A bosnyák ferencesek korabeli templomáról, kápolnáiról, berendezéséről és kegytárgyairól részletesen lásd: Székely, 2005. 974–975.

19 Tóth I. Gy., 2007. 259–261., 305–307.

20 BFL IV.1002.ff. 1. d. 1707. március 15.

21 BFL IV.1002.b. Berichtserstattung an Kameral Administration ratione deß P. Tomae Stattpfarrers in der Wasserstadt. 1702. január 12.; IV. 1002.uu. Protestatio catholicorum civium Budensium nationis Illiricae... 1702. január 2.; Schoen, 1930. 31.

Egyház és város a 18. század elején

Buda városa részben az 1703-ban kitört Rákóczi-felkelés hatására még ugyanebben az évben elnyerte az áhított szabad királyi rangemelést, ez azonban nem jelentette automatikusan biztosított kiváltságainak azonnali érvénybe lépését. A Budai Kamarai Adminisztráció, a budai várparancsnok és az állami gépezet folyamatosan akadályozta a város ilyen irányú törekvéseit, amely így csak lassan, hosszú évek során szerezhette meg a privilégiumban megfogalmazott jogokat. Az első szabad polgármester- és tanácsosválasztásra például 1705-ben kerülhetett sor, a főkegyúri jog ügye pedig ennél jóval hosszabb ideig, lényegében 1773-ig elhúzódott. A kiváltságlevélben, ahogyan a többi szabad királyi városnak is, az uralkodó biztosította a plébánosállítás jogát. Paul Trefflinger budai jezsuita rektor a privilégium ezen pontja ellen Pest-Pilis-Solt vármegye 1704. szeptember 22-én, Budán tartott közgyűlésén ünnepélyesen tiltakozott. Tette ezt annak ellenére, hogy a plébániák vállalása ellenkezett a jezsuita rend „alkotmányával”. A rendfőnök még 1701-ben, a budai plébánia átvételekor figyelmeztette Trefflingert, hogy tartsa be az előírásokat. Egy későbbi levélváltásban a budai rektor hangsúlyozta, hogy a plébániát maga a király és az érsekprímás bízta a rendre örök érvényű joggal, és kilátásba helyezte a Nagyboldogasszony-templom elvesztését, ha lemondának a plébániáról.²²

A viták közben többször is felvetődött, hogy az esztergomi érsek és a jezsuiták abban az esetben engedélyezik a város plébánosválasztási jogának gyakorlását, ha a tanács képes saját plébániáról gondoskodni. A tanács többször megpróbált saját plébániát létesíteni, de ehhez hiába kérte a Várban található romos templomok egyikét-másikat – a Várban a katonai élelmtár melletti Szent Miklós-templomot szemelték ki, de szóba került a karmeliták egykori temploma és az egykori vízivárosi dzsámi épülete is.²³ Hosszas levélváltás után a Magyar Kamara 1698-ban a várpalota melletti egykori Szent Zsigmond-prépostság romjait jelölte ki a plébánia számára,²⁴ Putanics János prépost tanácsulési jegyzőkönyvben megörökített beadványa azonban arról tanúskodik, hogy az épület még 1705-ben is teljesen romos volt. 1703 ősztől a városvezetés figyelmét elsősorban a kiváltságok érdekében folytatott csatározások, a hadi eseményekre való készülődés, majd a város blokádja, a menekültek elhelyezése és a tanácson belüli pártoskodás kötötte le, ezért a jezsuiták elleni harc és a plébánia ügye átmenetileg háttérbe szorult.

A magisztrátus, miután a falakon belül kudarcot vallott, inkább a falusi porfészeknek tartott külvárosban, Újlakon (Neustift) igyekezett kiváltságokban biztosított jogát érvényesíteni. A kedvező alkalom 1705-ben érkezett el, amikor a lakosság a háborús események miatt új gyülekezet alapítását szorgalmazta az újlaki városrészben. Az itteni lakosság korábban a Vízivárosba vagy Óbudára járt misére, de 1705 őszen a kurucok támadásától tartva a férfiak többsége vasárnap és ünnep-

²² Szilasi, 2006. 194–195.

²³ BFL IV.1002.uu. 48. d. I. Lipót kiváltságlevele a budai jezsuitáknak (másolat). 1696. október 10., fol. 1–6.; Buda város folyamodványa a Budai Kamarai Adminisztrációhoz. 1696. s. d., fol. 9–10.; Udvari Kamara alelnöke Budához. 1698. november 15., fol. 11–12.

²⁴ Némethy, 1876. 153.

napokon is fegyveres őrszolgálatot teljesített, ezért nem mehetett el a templomba. A felkért vízivárosi ferencesek az első misét a lakosság kívánságára 1705. november 30-án celebrálták egy újlaki polgár egyházi célokra felajánlott lakóházában. A budai jezsuiták azonban ismét elérték Kollonich Lipót esztergomi érseknél, hogy őket támogassa az újlaki plébános kijelölésének ügyében, így Buda tanácsa meghátrálni kényszerült, a vízivárosi ferencesek pedig nem lehettek plébánosok.²⁵

Mint láttuk, Raspassani beilleszkedését a jezsuiták támogatása nem segítette elő, sőt hamarosan saját jogán is kivívta a magisztrátus és a német polgárság ellenszenvét – állításuk szerint – nem kielégítő németnyelv-ismerete miatt. 1706-ban „Thomaso atya” jelentette fel a magisztrátusnál az egyik legtekintélyesebb vízivárosi polgár, a korábbi bíró nejét, aki durva sértéseket vágott a fejéhez és mindenki előtt megszégyenítette németnyelv-tudása hiányosságainak hangoztatásával. Az ügy súlyát bizonyítja, hogy a polgárásszonyt a nyilvános megkövetésen és pénzbírságon kívül néhány napra áristomba zárták.²⁶ A vádak igaz volta erősen megkérdőjelezhető, hiszen egy volt császári tolmácsról beszélünk, bár erről a városiak vélhetően semmit sem tudtak. Raspassani tollából egyetlen, fentebb már említett, 1695-ből származó folyamodvány maradt meg, amely első ránézésre is arról árulkodik, hogy írója magasan iskolázott, művelt ember, s hasonló eredményre vezet a szöveg elolvasása is, vagyis írásban kifejezetten jól tudott német nyelven kommunikálni. Ez természetesen nem jelenti szükségszerűen azt, hogy szóban is ilyen jó lett volna.

A tanácsosok 1708-ban a városban történt legfontosabb eseményekről az országgyűlési követeknek küldött tudósításokban külön kitértek Raspassani viselt dolgaira. Legnagyobb bűnének azt tekintették, hogy a tanácsosok nyílt németesítési szándékával ellentétben, melyben fontos szerepet szántak az egyháznak, leginkább rácul, vagyis magyarul és talán horvátul prédikált a híveknek. Magyarbarátsága miatt az adott körülmények között nem túl hízelgő „magyar plébános” elnevezéssel illették. A magyarok (polgárok és szavazásra nem jogosult városiak) az első szabad választásokon alulmaradt polgármesterjelöltet, Franz Ignaz Bösingert támogatták. A botrányos körülmények között lezajlott tisztújítás, a vesztes fél ellen indított vizsgálatok, perek, a bebörtönzése, illetve az ő és hívei titkos szervezkedései, az általuk megfogalmazott hatósági beadványok nem használtak a magyarok és délszlávok, illetve a németek viszonyának. A lemondott polgármester és hívei megerősítették a szabad királyi városi kiváltságlevéllel kapcsolatos félelmeket, amelyek éppen a magyarok kirekesztéséről szóltak. A mendemonda szerint a kiváltságok szabad kezet adtak a győztes magisztrátusnak, melynek tagjai megfogadták: a belső tanácsosok közé nem fogadnak be magyart. Ez a félelem még évekkel a bukott polgármester halála után is foglalkoztatta a helyi magyarok közösségét. Az érintett belső tanácsosok nem túl meggyőzően tagadták ugyan a vádat, de a tények

25 BFL IV.1007.c. 1. d. Beschreibung. A tanácsülési jegyzőkönyvek csak az óbudai „Joannes atyáról” beszélnek. Cini (Cyni) János 1711-ben távozott Újlakról. BFL IV.1002.uu. 48. d. A város az újlaki plébános ügyében a prímáshoz fordul. 1711. április 15., fol. 38.

26 Géra, 2009. 169.

ellenük szóltak és szólnak. Elég csupán arra gondolni, mennyire ellenezték később a magyarok külön szószólójának tervét.²⁷

A magyarokkal mint potenciális kémekkel szembeni bizalmatlanság semmi képpen nem tekinthető aaptalannak. A Habsburgok ellenében fejedelemsévé választott II. Rákóczi Ferenc levéltárában az utókorra maradt egy magyar nyelvű utasítás arról, hogy miről kell a Pestre beszivárgó kémeknek pontos információkat gyűjteniük. A két várost elválasztó Duna medrének mélysége, a partvonal sajátosságai, a folyón lévő őrzőkerítés kérdése arra utal, hogy az átkelés lehetőségeit is fontolgatták.²⁸ Ismert olyan levél is, amelynek írója Buda bevételével kapcsolatos tervét kívánja közölni az egyik kuruc generálissal. A terv kitalálója békés úton, csellel kívánta visszaszerezni a magyarok számára fontos Budát, és a kivitelezésben a helyi magyaroknak szánta a főszerepet.²⁹ Pesten és Budán mindig akadt néhány helyi lakos, aki informálta a kurucokat a császári csapatok mozgásáról, esetleges készülődéséről, a hadifoglyok átszállításáról, de németül jól beszélő magyar kémeket is fogtak.³⁰ A magyarokkal szemben táplált gyanakvás a szabadságharcot követő években sem szűnt meg végleg. A török szultán elleni háborúra készülő uralkodó 1712 decemberében felhívást küldött a budai tanácshoz, amelyben fokozatos óvatosságra és a gyanús személyek, az erődítményrendszert figyelni érkező török alattvalók kiszűrésére figyelmeztetett. Az esetleges török kémek könnyebb azonosítására szolgáló útmutató hangsúlyozta, hogy a kérdéses személyek egyik fő ismeretetője a jó magyar nyelv-ismeret, a balkáni vagy akár magyar viselet.³¹

A városi tanács nem érezte elegendő érvnek Raspassani eltávolításához a nem megfelelő németnyelv-tudását és a magyarbarátságát, ezért a papi hivatásra való alkalmasságát kérdőjelezték meg. A rágalom szerint annyi időt töltött a fogadókban, mintha nem lett volna saját háza. A mulatozások és az italozás miatt elhanyagolta kötelességeit, például nem látogatta meg a betegeket, a haldoklókhöz a templomszolgát küldte. A városatyák vikáriusuk ellen az esztergomi érseknél is panaszt tettek, aki a vádakat megalapozatlannak találta és elutasította.³² A magisztrátus nem riadt vissza semmitől, ha egy számára kellemetlen személy lejáratásáról volt szó. A már említett, magyarokkal rokonszenvező bukott polgármestert például sikkasztás, rágalmazás, lopás miatt fogták perbe, de volt vallomásuk egy leánytól, aki nemi erőszakról és magzatelhajtásról, valamint jogtalan fogvatartásáról beszélt. Ha a tanácsosoknak tudomásuk lett volna Raspassani balkáni gyökereiről, azt a lejáratásában egészen biztosan felhasználták volna. A városvezetést uraló németek a rác szót szűkebb és tágabb értelemben is használták: szűkebb értelemben az ortodox vallásúakat nyelvre való tekintet nélkül, a katolikus délszlávokat és egyéb balkáni

27 Géra, 2009. 342. sz.; BFL IV.1002.j. 15. d. 1719. április 24.; BFL IV.1002.íf. 1. d. 1708. március 29.; MNL OL E 280 Nr. 27. 1695. március, fol. 219–222.

28 MNL OL G 16. I.2.d. 2. d. Nr. 261. Pestre küldött kém instrukciója 1705, fol. 564–565.

29 Bánkúti, 1996. 476–477.

30 HL E 1705/7.; Bánkúti, 1996. 630–631., 670., 717.

31 BFL IV.1002.j. 10. d. 1713. február 10.

32 Némethy, 1876. 157.; BFL IV.1002.uu. 48. d. Buda város folyamodványa a Budai Kamarai Adminisztrációhoz. 1696. s. d., fol. 9–10. A jezsuita rektor beiktatja Raspassani vízvárosi helyettesét. 1701. december 31., fol. 29–30.; IV.1002.íf. 1. d. 1708. március 29., április 19.

népeket, örmény katolikusokat értették alatta; tágabb értelemben a nem németül beszélőket, vagyis a magyarokat is közéjük sorolták. A „rác” kifejezés egyben a városi hierarchiában elfoglalt kedvezőtlen helyzetre is utalt – az ortodoxokat több alkalommal is úgy emlegették, hogy *für uns so hässliche Raizen*, a katolikus rácokat pedig: *die katholische Raizen, die für uns nicht so lieb*.

Ezzel szemben már maga az itáliai származás magasabb társadalmi megbecsülést biztosított viselőjének: a város leggazdagabb kereskedő polgárai, császári hivatalnokok, császári építőmesterek, mérnökök tartoztak ebbe a körbe, akik bekeverültek a magisztrátusba, sőt polgármestert, majd polgármesterjelöltet adtak a városnak. Az itáliai eredetű családok igyekeztek egymás szomszédságában házat, telket vásárolni. Raspassani első budai házával egy ilyen kis itáliai lakóközösséghez csatlakozott, amikor a gazdag kereskedő Pistoli testvérek szomszédságában vásárolt házat. Az itáliai közösséggel szoros kapcsolatban álló, olaszul író és beszélő vikárius olyan jól beilleszkedett, hogy származásában senki nem kételkedett. Városszerte „don Thomasó”-ként ismerték, sőt a hivatalos dokumentumokban is általában ezen a néven szerepeltették. Az önvédelmi okokat szolgáló szándékos megtevesztést legfeljebb csak valószínűsíthetjük, de a források alapján szabadságharcos múltja homályban maradt. A városi tanácsosok többször is értetlenségüket fejezték ki amiatt, hogy a jezsuiták és az esztergomi érsek miért támogatják annyira ezt az ismeretlen, de láthatóan jómódú papot.³³

A vízvárosi vikárius hallgatásának oka inkább egyfajta önvédelem lehetett, mint szándékos megtevesztés. Buda nem esett olyan messze az Oszmán Birodalom határaitól, a népes rác kolónia kereskedő tagjai napi kapcsolatban álltak a török alattvalókkal, Raspassani bármikor szemben találhatta volna magát egy mérénylővel. 1708-ban például a muszlim hitről áttért, császári kapitányként karriert csinált fürdőtulajdonosról, Pergassiról derült ki a későbbi vizsgálat során, hogy amikor a tabáni rácokkal a tanáccsal szemben szervezkedett, a biztonság kedvéért törökül beszélt a rácokkal.³⁴ Ha a két tabáni bíróval, az esküdtjeikkel, valamint az ott jelen lévő fontosabb rác személyekkel gond nélkül lehetett törökül beszélgetni, akkor töröknyelv-tudással el lehetett boldogulni a Tabánban. A visszafoglalást követően egyébként még több évtizedig tartotta magát az a vélekedés, hogy a törökök újra támadni fognak. Az 1710-es évek derekán, az újabb törökellenes hadjáratok idején, amikor ismét óvintézkedéseket vezettek be, felettesei felhívták a budai várparancsnok figyelmét a beszivárgó kémekre. 1717-ben például az a hír kapott szárnyra, hogy az országba török gyűjtogatók érkeztek, akik a városok felgyújtásával állnak majd bosszút kiűzésükért. A hírt például Esztergom városa olyannyira komolyan vette, hogy éjszakára minden házba őrséget rendelt. 1722–1723 táján Bács vármegyében leplezték le egy állítólagos török alattvalókból álló gyűjtogató különítményt, melynek tagjai Zombort, Kecskemétet, Szegedet, Komáromot, Temesvárt és Budát tervezték volna lángokba borítani. Az 1723 húsvétján bekövetkezett nagy budai

33 A magukat albánnak vallók körében ma is gyakoriak az olaszos hangzású családnevek.

34 Pergassival kapcsolatban többször is felmerült az a mendemonda, hogy a Rác fürdőben törököket, áttért törököket bűjtat vagy alkalmaz, akik csak az alkalomra várnak, hogy a budaikat romlásba dönthessék.

tűzvészrel kapcsolatban elsőként ismét a kiűzésük vagy Rákóczi veresége miatt bosszút forraló török gyűjtogatókat sejtettek a háttérben a kortársak, akik időről időre az ország több pontján látni vélték a feltételezett tetteseket.³⁵

A magisztrátus az 1708-as kudarc után belenyugodott a megváltoztathatatlanba, és megbékélt Raspassanival. Egyébként is más, súlyosabb problémák adódtak. 1709-ben a tanácsosok ismét megkísérelték a kegyúri jogot gyakorolni, amikor is a bárói családban született Franciscus Godefridus Fürstenbusch kaposfői prépostot és pécsi általános helynököt nevezték ki budai törvényes plébánosnak (*verus et legitimus plebanus*). A városatyák választása nem véletlenül esett a prépostra: testvére, a Magyar Kamara alkalmazásában álló Fürstenbusch báró ekkoriban nagyobb összegeket kölcsönözött Budának, és különféle megbízásokat vállalt a kiváltságokkal kapcsolatban.³⁶ Az új jelölt befolyásos családja és kapcsolatai sem bizonyultak azonban elég erőseknek ahhoz, hogy a jezsuiták ellenében az esztergomi érsek a város jelöltjét fogadja el. A magisztrátus kegyúri joga érdekében folytatott küzdelme tovább folytatódott, bár 1710-től a tanácsosok figyelmét a pestis, a zárlatok, a háború és a pestis miatt kialakult gazdasági válság, a város eladósodása, a különféle belső pártoskodások, illetve a katonasággal kialakult konfliktusok vonták el megint közel fél évtizedre.

Raspassani üldöztetése 1711-ben érhetett véget az itáliai eredetű, tekintélyes hivatalnokcsaládból származó Franz Vanossi (Vanossa, a szakirodalomban gyakran Vánossy Ferenc) szindikusi kinevezésével. Ettől kezdve a vízvárosi vikárius a város második emberének védelmét élvezte. Mély barátságukról tanúskodik, hogy egymást kölcsönösen testvérnek és atyafinak (*meus compater, mein Gevätter*) nevezték. Ez semmiképpen nem tekinthető üres formulának, mivel a korszakban hasonlóra nem akadt példa. A külső szemlélők ismét meggyőződhetek arról, hogy „don Thomaso” az itáliai közösség megbecsült tagja. E barátság mindkét fél számára előnyöket biztosított: Raspassani elnyerte a magisztrátus kegyét, és békében élhetett, amit szokatlan kiállítású és tartalmú végrendeletével viszonzott.

A súlyos beteg Raspassani halála előtt végakarata végrehajtójává Vanossit tette meg. A „jó atya” (*der gute Pater*) példátlan módon magánvégrendeletet készítettett a betegágyánál megjelent szindikussal, tanúnak pedig a polgármestert, illetve a tanácshoz közel álló tekintélyes vízvárosi polgárokat – közülük három hamarosan belső tanácsos lett – kérte fel, végakarata őrzésével pedig a várost bízta meg. A polgármester és a szindikusz az ügy precedensértékére tekintettel még azt is megengedte, hogy a vikárius kívánságára a dokumentum latin nyelven készüljön, annak ellenére, hogy a tanúk mind német ajkúak voltak. Raspassani a halálos ágyán fekve úgy cselekedett, mintha a város iktatta volna hivatalba és nem a jezsuiták. A város

35 BFL IV.1002.a. VI. köt. 1709. január 21. 742–745.; Hanskarl, 1938. 51.; BFL IV.1002.a. 1723.; BFL IV.1002. uu. A Nr. 162. A tűzvész eseményeinek és következményeinek részletes feldolgozását, illetve a Magyarországra küldött feltételezett török gyűjtogatók ügyét lásd: Simon, 2011. 460–461.; Tóth K., 2004. 265. sz.

36 BFL IV.1002.uu. 48. d. A város plébánosának bemutatása. 1709. április 6., fol. 35–37. Az új plébánost fivére, Rüdiger Gosswin von Fürstenbusch báró ajánlotta a tanács figyelmébe. Fürstenbusch báró korábban az Udvari Kamara titkára volt, időnként elnöklelte alatt folytatták le a Neoaquistica Commissio üléseit. IV.1002.k. 4. d. 1709. február 23., november 24., december 24.; Soós, 2008. 23.

iránti jóindulatát jelzi, hogy végrendeletében vagyona jelentős részét az annyira vágyott saját városi plébániatemplom (*ecclesia ordinaria*) létesítésére áldozta. Egyik háza és szőlője mellett ingóságai jelentős részét is a városnak adományozta. A létrehozott alapítványért cserébe csak annyit kért, hogy az épületet Szent Anna tiszteletére szenteljék fel. Hivatali utódjának javára 2:4-4:8 fertály nagyságú szőlőt hagyott a Gellért-hegyen, s arra kérte, hogy a lelki üdvéért mondjon érte évi 12 szentmisét. A szőlő műveltetését a városra bízta, de megengedte akár az eladását is.³⁷

Ilyen nagylelkű gesztust Buda városának előtte egyházi személy még nem tett. A vízvárosi vikárius magánvagyonát a szokásnak megfelelően eloszthatta volna kizárólag a helyi egyházak és a vér szerinti rokonai között, kegyességét jól bizonyította volna egy magánkápolna vagy köztéri kegyeszobor létesítése, esetleg támogathatta volna a kórházat és a szegényházat. Tudatosan cselekedhetett a város javára, mivel a városi tanács és a jezsuiták vitája az ország nagy nyilvánossága előtt változó intenzitással folytatódott. A vitás felek között az esztergomi érsek közvetített, de a városi tanács különböző egyházi méltóságokhoz (váci püspök, egri püspök stb.) is segítségért fordult, majd 1714-ben Buda országgyűlési követi kilenc pontba foglalt tiltakozó nyilatkozatot terjesztettek elő Pozsonyban a jezsuitáknak adományozott örökös plébánosi jog ellen.³⁸ 1716-ban a tárgyalások és a szerződéstervezetek kidolgozása ismét megakadt. A kérdés eldöntésében Thomaso Raspasani 1718-as halála és végrendelete újabb, a városi magisztrátus számára kedvező fordulatot hozott, s jelentősen hozzájárult az első, viszonylag elfogadható együttműködési szerződés megszületéséhez 1723-ban.³⁹ A tanács elfogadta, hogy a vízvárosi plébánost ezután a jezsuiták rektora jelöli ki, de kikötötte, hogy csak a saját rendjébe tartozó atyát nevezhet ki. A rektor cserébe megígérte, ha a plébániát valamiért fel kellene adniuk, a kegyúri jog a városra száll. A plébánosállítás kivételével minden kegyúri jogot a magisztrátus kapott meg a nevezett városrészben, a három külvárosban pedig a városi tanács megkapott minden kegyúri jogot. A szerződést az esztergomi érsek jóváhagyta, az uralkodó tanácsadói azonban nem találták megfelelőnek, így nem lépett érvénybe.⁴⁰

Raspasani végrendeletét a jezsuiták kifejezetten sérelmesnek érezték, mivel az a tudtuk nélkül készült. Ezt az sem enyhítette, hogy a végrendelet másik végrehajtója a jezsuiták rektora lett. Sérthette őket az is, hogy a kapucinusokra – kriptájukban helyezték Raspasanit végső nyugalomra – kétszáz forintot hagyományozott, a bosnyák ferencesekre százötven forintot, a jezsuitákra azonban csak száz forintot. A város nem juthatott hozzá hamar a Raspasani-féle örökséghez, mivel a jezsuiták szabálytalanságokra hivatkozva megtámadták a végrendeletet.

37 BFL IV.1002.y. I. 2122. Testament von Thoma Raspasani; BFL IV.1002.uu. Antonius Wagegg SJ rektor Buda városához. 1718. november 24.; Esztergomi érsek Buda városához. 1718. augusztus 5.

38 BFL IV.1002.uu. 48. d. Johann Bartholowitz ferences szerzetes, gvárdián Buda városához. 1713. május 15., fol. 49–50.; Esztergomi érsek Schlereth ab Halmhoz. 1713. május 12., fol. 48.; Esztergomi érsek Buda városához. 1713. június 2., fol. 55–56.; Schlereth ab Halm Buda városához. 1714. június 22., fol. 69–70.; IV.1002.z. A 864. Beszámoló az újlaki bíróválasztásról (1713); IV.1002.uu. 48. d. Buda városa az esztergomi érsekhez. 1714. május, fol. 63–68.

39 BFL IV.1002.uu. 48. d. Esztergomi érsek Buda városához. 1716. október 23., fol. 73–74.

40 Némethy, 1876. 34.; BFL IV.1002.uu. Vortrag-Aufsatz. 1722. július 3.

Az esztergomi érsek a jezsuitáknak adott igazat, és ő is azt hangsúlyozta, hogy a végrendelet több ponton ellentmond a magyarországi jogszokásoknak, ráadásul Raspassaninak nem volt joga valódi plébánosként viselkedni. A tanácsnak be kellett bizonyítania, hogy a részére felajánlott vagyont az elhunyt vikárius nem hivatali minőségében, hanem magánszemélyként szerezte.⁴¹ Raspassani Székesfehérvári-hegyen lévő nagy szőlőjét (12 fertály) egy kisebb polgárház áráért, 660 forintért adta el a város.⁴²

Raspassani budai öröksége

Raspassani nem egyedül telepedett le Budán, hanem vele érkezett a városba nővére, Katharina és családja is. A jelek szerint azonban rajtuk kívül más albánok is laktak a városban, de felderítésük nevük gyakran szlávós vagy idegenes hangzása miatt eltorzított alakjából nagy nehézségekbe ütközik. Az azonosítást azonban a „rácos” név mellett az is segíti, ha a keresést elsősorban azokra a személyekre szűkítjük, akik kapcsolati hálójukat és lakhelyüket tekintve feltűnően elkülönültek a városi hierarchiában lentebb sorolt katolikus rácoktól. Ezzel a módszerrel egyetlen, vélhetően albán születésű személy maradt közülük, mégpedig a polgárjogot szerzett kereskedő, Johann Georg Metokovics. A helyi katolikus délszlávokkal nem tartott fenn kapcsolatot, helyettük az itáliai kereskedőcsaládokat tüntette ki figyelmével, olyannyira, hogy a gazdag, de csőd felé tartó „budai Krózus”, Jakob (Jacobo) Cetto halála után feleségül vette annak özvegyét, majd az ifjabb Jakob Cetto nagykorúságának idejére rendbe hozta a család üzleti ügyeit. Nem lehetett véletlen az sem, hogy Raspassani halála (1718) után a Cetto család, vagyis a vagyonkezelő Metokovics vásárolta meg a vikárius egyik vízivárosi házát. Metokovics Raspassanihoz hasonlóan igen közeli kapcsolatban állt a jezsuitákkal is, arra is volt példa, hogy egy vitás ügyben a városi magisztrátus előtt ő képviselte a rendet.⁴³

Az utókorra hagyományozódott közigazgatási iratok nem adnak lehetőséget Thomaso Raspassani személyének közelebbi megismerésére. Életkörülményei azonban jól rekonstruálhatók. Mint szóba került, 1696-ban vagyonos emberként érkezett Budára. Első lakóházát és az ehhez tartozó két szőlőt 1710-ben megözvegyült leánytestvérének – ekkor Petrus Vlassich (Wlaschich, Lashitz) feleségének – és unokaöccsének, Antonnak (Antonius) ajándékozta. Halála idején Raspassaninak két vízivárosi háza volt, melyek közül a Metokovics–Cetto család az egyiket jelentős összegért (5150 forint) vette meg. A vételár alapján kőből épült, nagy, színvonalas kivitelű épületre gondolhatunk. A Budához közeli Hamzsabégen malmot üzemeltetett. Ez a végrendeletben nem szerepel, feltehetően még életében a testvérének

41 BFL IV.1002.uu. Antonius Wagegg SJ rektor Buda városához. 1718. november 24.; Esztergomi érsek Buda városához. 1718. július 15., 1718. augusztus 5.; BFL IV.1002.a. 16. köt. 1718. szeptember 1., fol. 300–300v.

42 BFL IV.1007.c. Kirchenrechnungen (Wasserstadt) 1719–1744. 1720/Nr. 19. p. 1–4.

43 Metokovics feleségének unokája, Anton Cetto a század közepén Buda polgármestere lett. BFL IV.1002.y. I. 2122., 2143.; IV.1002.z. A Nr. 141.; IV.1002.a. VI. köt. 1708. április 16. p. 630.

adta. A végrendeletben nővére kapta a lakóházát, a kisebb (2,5 fertály) Gellért-hegyi szőlőt, hat staneából (ezüsttel elegyített ólom) készült pecsenyéstálat,⁴⁴ valamint egy ágyat. A három lovat és a kocsit az unokaöccse örökölte. A helyi rendházak között szétesztott közel ötszáz forint készpénzvagyona ugyancsak tehető személyre vall, ahogyan a szolgálójának adott ötven forint is.

Bár nem minden ingóságát vették fel a leltárba, mégis a városi plébánia céljaira felajánlott lista alapján megállapíthatjuk, hogy Raspassani lakása, környezete semmivel nem maradt el a legvagyonosabb, gyakran nemes vagy nemesített polgárokétól. A városokban, a család létszámától függetlenül, két-három szobánál többet a gazdagok sem használtak. A városi elithez tartozó családok otthonait inkább a berendezési tárgyak jellege és minősége különböztette meg a szerényebb körülmények között élőkétől. A házigazda társadalmi hovatartozását, kifinomultságát tükrözték az olyan státusszimbólumnak tekintett tárgyak, mint a falióra, a bőr karosszékek – Raspassaninál kilenc darab (!) –, a különféle kisebb asztalkák, az aranyozott vagy nemes fából készült keretbe beillesztett festmények (a vallásos képeken kívül külön érdekesség a tíz tájkép, ami a korszakban a sok karosszékhez hasonlóan egyedülálló), a kávéskanna, az asztalra való perzsaszőnyeg, az ezüstnyelű evőeszközök. A legfigyelemreméltóbb azonban az elhunyt vikárius után maradt evőeszközök és étkezészetek nagy száma, ami legfeljebb a fogadóknak felvett leltárakhoz mérhető. A három és fél tucat tányér és a különböző méretű, elsősorban hústelekek tálalására, fogyasztására használt kisebb-nagyobb tálak arra utalnak, hogy Raspassani gyakran látott vendégül nagyobb társaságot. Az egyéb értékes fémanyagból készült eszközök (például tésztareszelő, serpenyőhöz való kanál, mérlegek, két tortaalatét) hasonlóképpen bizonyítják, hogy a vikárius konyhájából kikerülő ételek kifinomultság tekintetében megfeleltek az elit ízlésvilágának. A kamrájában talált kávé mennyisége és a korabeli viszonylatban eddig példátlan módon tea feltüntetése a leltárban hasonlóképpen magas életszínvonalról tanúskodik.⁴⁵

A felajánlott Raspassani-féle ingatlan és ingó vagyon értékesítéséből létrehozott alapítvány 1724-ben lehetővé tette a kitűzött cél megvalósítását. A magisztrátus az alapítvány összegéből ki tudta fizetni a városrész forgalmas, központi vásártere mellett álló egyemeletes nagy fogadóépület (*zum Anker*) vételárának több mint háromnegyed részét. A Szent Anna tiszteletére szentelt kis kápolnát a földszinten alakították ki (befogadóképessége körülbelül ötven fő), a plébániát és a lakóhelyiségeket az emeleten rendezték be, az épület egyik végében pedig kis harangtornyot építettek. A kápolna kialakítását és kinézetét inkább a célszerűség, mint a művészi igény jellemezte. A városrész lakosai és magisztrátusa nagy örömmel vették birtokba az annyira vágyott létesítményt, melyet végre a sajátjuknak érezhettek. A tanács kérésére az első plébános és egy, majd két káplánja a jezsuiták rendjéből került ki. Alig telt el egy évtized, a népszerű kápolna és a plébánia szűkössé vált, megindultak a tárgyalások a szomszédos telek megvásárlásáról és nagyobb templom

44 Scutella, vagyis alacsony peremű tál, általában pecsenyelével vagy mártással leöntött húst találtak benne.

45 BFL IV.1002.y. I. 2122., 2143.; IV.1009.c. 29. köt. fol. 25.; IV.1002.z. A Nr. 141.; IV.1002.uu. Beschreibung deren Mobilien... 1723. október 10.

építéséről. Az új, ma is álló Szent Anna-templom alapkövét elsősorban a város anyagi gondjai miatt 1740-ben tették le, hat évvel később adták át a szentélyt. A templom teljes épülete 1761-re készült el, de a külső-belső színterítés még a következő évtizedre is átnyúlt. A Thoma Raspassani kívánságára Szent Annáról elnevezett templom ma is meghatározó eleme a főváros látképének, és évszázadok óta őrzi a Koszovóból ideszármazott, kalandos sorsú városi jótevő emlékét. Az alapítóhoz hasonlóan a templom túlélte egy földrengést, forradalmakat és két világháborút. Végül még a metróépítést is, amelynek majdnem áldozatául esett az 1950-es években.⁴⁶

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

BFL = Budapest Főváros Levéltára

IV.1002.a. = Buda Város Tanácsának iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek

IV.1002.b. = Buda Város Tanácsának iratai. A Budai Kamarai Inspektorátus, illetve Adminisztráció rendeletei (1703–1705)

IV.1002.ff. = Buda Város Tanácsának iratai. Országgyűlési iratok

IV.1002.j. = Buda Város Tanácsának iratai. Tanácsi levelezések

IV.1002.k. = Buda Város Tanácsának iratai. Ágenszi levelezés

IV.1002.uu. = Buda Város Tanácsának iratai. Vegyes iratok

IV.1002.y. = Buda Város Tanácsának iratai. Végrendeletek

IV.1002.z. = Buda Város Tanácsának iratai. Hagyatéki leltárak

IV.1007.c. = Buda Város Tanácsának iratai. Templomi számadások

IV.1009.a. = Buda Város Telekhivatalának iratai. Teleköszeírások

IV.1009.b. = Buda Város Telekhivatalának iratai. A Budai Kamarai Adminisztrációtól átvett telekkönyvek

IV.1009.c. = Buda Város Telekhivatalának iratai. Teleklevelek jegyzőkönyvei

IV.1020. = Tárnoki városok levéltárának maradványa

HL = Hadtörténelmi Levéltár

VII.202. = A Rákóczi-szabadságharc iratai 1703–1711

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

E 280. = Budai Kamarai Adminisztráció, Hofbefehele

G 16. I.2.d. = II. Rákóczi Ferenc fejedelem levéltára, Munkácson maradt rész. Katonai iratok

46 BFL IV.1007.c. 1725. március 14.; Schoen, 1930. 36–41., Horler, 1955. 604–614.

2. Kiadott források és szakirodalom

Bánkúti

1996 *Pest-Pilis-Solt vármegye a Rákóczi-korban*. 1. köt. Közreadja: Bánkúti Imre. Bp., 1996. (Előmunkálatok Pest megye monográfiájához, 2.)

Forcade–Nivet

2008 *Les réfugiés en Europe du XVIe au XXe siècles. Actes du colloque du centre d'histoire des sociétés, des sciences et des conflits de l'Université de Picardie Jules Verne tenu à Amiens les 23 et 24 mars 2007*. Sous la dir. de Forcade, Olivier – Nivet, Philippe. Paris, 2008. (Collection culture, médias.)

Géra

2009 Géra Eleonóra Erzsébet: *Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1704–1707*. Bp., 2009.

Hanskarl

1938 Hanskarl Erzsébet: *Budai, óbudai és pesti hírek a „Wienerisches Diarium” első ötven évfolyamában (1703–1752)*. Bp., 1938.

Horler

1955 Horler Miklós et al.: *Budapest műemlékei*. 1. köt. Szerk.: Pogány Frigyes. Bp., 1955. (Magyarország műemléki topográfiája, 4.)

Hoško

2005 Hoško, Emanuel: A Bosna Argentina provincia studium generaléjának elődei. In: *A ferences lelkeség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. Szerk.: Őze Sándor – Medgyesy-Schmikli Norbert. Piliscsaba–Bp., 2005. 2. köt. 573–580. (Rendtörténeti konferenciák, 1/1–2.)

Iseni

2008 Iseni, Bashkim: *La question nationale en Europe du Sud-Est. Genèse, émergence et développement de l'identité nationale albanaise au Kosovo et en Macédoine*. Bern–New York, 2008.

Kenyeres

2006 Kenyeres István: Buda és Pest útja az 1703. évi kiváltságglevelekig. In: *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv*, 1. (2006) 159–201.

Kovács

1941 Kovács Lajos: A Kamarai Adminisztráció és a budai polgárok 1694. évi viszálya. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 8. (1941) 3–23.

Malcolm

1998 Malcolm, Noel: *Kosovo: A Short History*. New York, 1998.

Némethy

1876 Némethy Lajos: *Nagyboldogasszonyról nevezett budapestvári főtemplom története*. 2. kiad. Esztergom, 1876.

Schmidt-Brentano

2006 Schmidt-Brentano, Antonio: *Kaiserliche und k.k. Generale (1618–1815)*. Wien, 2006.

Schoen

1930 Schoen Arnold: *A budai Szent Anna-templom*. Bp., 1930.

Simon

2011 Simon Katalin: Az 1723-as budai tűzvéz. In: *Fons*, 18. (2011) 4. sz. 457–554.

Soós

2008 Soós István: Pest-Pilis-Solt vármegye és a Neoacquistica Commissio (1696–1703). In: *Tanulmányok Pest megye monográfiájához*. 2. köt. Szerk.: Soós István. Bp., 2008. 17–51. (Előmunkálatok Pest megye monográfiájához, 5.)

Székelly

2005 Székelly Zoltán: A buda-vízivárosi Szent Ferenc Sebei-templom képprogramja. In: *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. Szerk.: Őze Sándor – Medgyesy-Schmikli Norbert. Piliscsaba-Bp., 2005. 2. köt. 974–990. (Rendtörténeti konferenciák, 1/1–2).

Szilasi

2006 Szilasi László: Jezsuiták plébániai munkában Magyarországon a XVI–XVIII. században. In: *A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*. Szerk.: Szilágyi Csaba. Piliscsaba, 2006. 190–199. (Rendtörténeti konferenciák, 2.)

Tóth I. Gy.

2007 Tóth István György: *Misszionáriusok a kora újkori Magyarországon*. Bp., 2007.

Tóth K.

2004 Tóth Krisztina: *Esztergom szabad királyi város jegyzőkönyveinek regesztái 1716–1718*. Esztergom, 2004.

Veselinović

1956 Veselinović, Rajko L.: Toma Raspasanović (Raspassani) i njegov rad za austro-turskog rata krajem XVII veka. Rasprava iz kulturne i vojno-političke istorije. In: *Zbornik Matice Srpske. Serija društvenih nauka*, 12. (1956) 39–64.

Veterani

1788 [Veterani, Federico] *Des Grafen Veterani, kaiserlichen Feldmarschalls Feldzuege in Ungarn und den angränzenden Provinzen vom Jahr 1683 bis 1694. Mit vielen Anmerkungen, Berichtigungen und Erläuterungen durch Beyspiele aus der Geschichte der neuern Türkenkriege*. Dresden, 1788.

Zoltán

1963 Zoltán József: *A barokk Pest-Buda élete*. Bp., 1963.

ELEONÓRA GÉRA

THE SECRET LIFE OF DON THOMASO RASPASSANI, AN ALBANIAN FREEDOM FIGHTER

In the light of the contemporary sources, at the beginning of the 18th century in Buda, Don Thomaso Raspassani, the Catholic priest of Watertown (Víziváros, Wasserstadt), was a widely known man, although opinions on his role and personality greatly varied. In his lifetime the city magistracy and the German population sought, unsuccessfully, to expel him, while at the same time the Hungarian minority adored him. While he had once been perceived as a symbol of the “Jesuit oppression”, in his death he became the defender of urban freedom. Raspassani’s memory is still preserved at one of the most frequented squares of the capital (today Batthyány Square) by the huge baroque building of the Saint Anna Church near the Danube riverbank,

which received its name at his suggestion. It is only recently that Hungarian researchers have come to know about Raspassani's activities in Kosovo and the leading role he played in the anti-Ottoman uprising that broke out in his homeland. This study, which is based on the few but previously unused archival documents and other materials, aims to describe and analyse the extraordinary circumstances of the new world surrounding Raspassani and his role in the urban development of Buda. It also explores the background of his secretive lifestyle.

A dalmáciai Borgo Erizzo és az albán nemzetépítés

Az Osztrák–Magyar Monarchia új Albánia-politikája, 1896

Az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni terveiben a földrajzi Albánia egyre komolyabb szerepet játszott a 19. század második felében. A térség stratégiai jelentősége olyan mértékben megnőtt Bécs számára, hogy a bécsi közös minisztériumok a századfordulón új albánpolitikát hirdettek. Erre egyrészt azért volt szükség, hogy az olasz és szerb kelet-adriai törekvéseket ellensúlyozzák, másrészt hogy a Monarchia felkészüljön az Oszmán Birodalom esetleges szétesésének pillanatára.¹

1896. november 17-én, december 8-án és 23-án háromnapos konferenciát rendeztek, amelyen megvitatták az új politika alapjait és kereteit.² A konferencia résztvevői a közös külügyminiszter (Agenor Gołuchowski), a közös pénzügyminiszter (Kállay Benjámin), illetve a két minisztérium szakértői voltak. A közös hivatalnokok egyetértettek abban, hogy az osztrák–magyar érdekek képviselését az albán területeken sokkal hatékonyabban kell képviselni a korábbiakhoz képest. Elhatározták ezért, hogy a kultuszprotektorátus intézményét politikai célokra is fel fogják használni. Ez azt jelentette, hogy az albán katolikusok feletti felekezeti és humanitárius protektori jogok gyakorlását, továbbá a politikai érdekérvényesítés új formáit – egy új szubvenciók politika segítségével – az osztrák–magyar konzuli hálózat fogja megvalósítani. E komplex feladatok végrehajtásához elengedhetetlen volt a meglévő konzulátusok átszervezése, új konzulátusok felállítása és a helyi katolikus egyházzal szembeni politika reformja is.³ A külügyminisztérium emellett – Theodor Ippen⁴ shkodrai főkonzul javaslatára – nem korlátozta új albánpolitikáját pusztán a katolikusokra, hanem nyitott a muszlim többség felé is. Ez nemcsak azt jelentette,

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., csaplar.degovics.krisztian@btk.mta.hu).

1 ÖStA HHStA 19/Nachlaß Kwiatkowski, Kt. 1, 1. Manuscript des ersten Teiles des Werkes „Albanien in der Politik der Großmächte – druckfertig.”

2 Schwanda, 1965. 31.

3 Schanderl, 1971. 60–63., 145–163.; Schwanda, 1965. 33., 46–47.

4 Theodor Ippen von Dejeuner (1861–1935): osztrák–magyar diplomata és Balkán-kutató, a Ballhausplatz egyik albánszakértője. 1911–1912 folyamán osztályfőnök a közös külügyminisztériumban. Thallóczy Lajos mellett a Monarchia új albánpolitikájának másik teoretikusa. A dualista állam szakértőjeként részt vett a londoni nagykövetségi konferencián (1912–1913) az Albánia létrejöttéről döntő tárgyalásokon. Életéről lásd: Wernicke, 1967.

hogy muszlim albán előkelők is részesültek a közös külügyminisztérium (Ballhausplatz) szubvencióiból, hanem azt, hogy a nemzetépítésbe is bevonták őket.⁵

A konferencia változtatott az addigi oktatási stratégián: a Monarchia által fenntartott katolikus iskolák tanári állásait ettől kezdve csak a dualista állam polgárai tölthették be, és albán nyelvű tankönyvekből kellett tanítaniuk. Az oktatási reformokat a Ballhausplatz az új évszázad első éveiben keresztülvitte. Az új iskolapolitika leplezetlenül támogatta az albán nemzeti tudat erősödését, mivel a Monarchia érdekeit nem sértette az albán nacionalizmus eszméje. A nemzeti eszme terjesztésével – az Oszmán Birodalom felbomlása utáni időre – a szerbellenes, önálló Albánia létrehozását kívánta Bécs megalapozni.⁶

A Ballhausplatz „albánakciói” a századfordulón

A konferencia után számos emlékirat és jelentés készült az albánok lakta területekről. Ezek az emlékiratok felmérések, összefoglalók voltak, amelyek részben pillanatképet adtak az albánok társadalmi helyzetéről és az osztrák–magyar érdekképviselő lehetőségeiről, részben viszont olyan akcióterveket tartalmaztak, amelyekkel – a Monarchia imperialista igényeinek megfelelően – erősebb osztrák–magyar jelenlétet és az albán nemzeti érzés megerősítését kívánták elérni. Az akciótervek alap gondolatai és a tervbe vett politikai program egy albán arisztokrata, Ferit Bey Vlora emlékiratára épültek, amelyet a bej az isztambuli nagykövetségen keresztül juttatott el Bécsbe 1896 februárjában.⁷

Az akcióterveket kidolgozó személyek köre jelenleg még nem teljesen ismert. Az azonban bizonyos, hogy Theodor Ippen, a tapasztalt shkodrai főkonzul, a Szandzsák, illetve Albánia egyik legalaposabb ismerője, valamint Thallóczy Lajos, a boszniai nemzet- és államépítés egyik szakértője kulcsszerepet játszott az új albánpolitika gyakorlati kivitelezésében. Ugyanígy fontos szereplő volt még Julius Zwiedinek von Südenhorst⁸ is, aki az Oszmán Birodalom referenseként közvetlenül felelt az akcióprogramok kidolgozásáért 1896 és 1906 között.

A végső célt szem előtt tartva, a hagyományos kultuszprotektorátusi politika mellett és a nemzeti mozgalom segítése céljából a külügyminisztérium egy önálló sajtópolitikai és irodalmi program megindításáról is döntött. Tervbe vették albán újságok alapítását (például Triesztben), amelyeket részben albán klerikus levelezők láttak volna el írásaikkal. Emellett általános feladatként fogalmazták meg albán nyelv-

5 Hecht, 1951. 64–67.

6 Schanderl, 1971. 60.; Schwanda, 1965. 39.; Skendi, 1967. 85.

7 A legfontosabb emlékiratok és akciótervek: ÖStA HHStA 19/Nachlaß Kral, Kt. 1 és ÖStA HHStA PA I/2, Kt. 473, Fol. 517–736, *Diverse Memoiren über Albanien 1896–1906: Die albanesische Action des k.u.k. Ministeriums des Aeussern im Jahre 1897; Der Stand der nationalen Bewegung in Albanien am Schlusse des Jahres 1901 und das Verhältnis der k.u.k. Regierung zu derselben; Mémoire über Albanien (Ende 1900 bis Anfang 1905)*. Bécs, 1905. április.

8 Julius Freiherr Zwiedinek von Südenhorst (1833–?) rendkívüli nagyköveti, illetve meghatalmazott miniszteri rangban a külügyminisztérium belső munkatársa 1888–1906 között. A századfordulón az albán ügyek referense.

vű könyvek, brosrák, rölapok nyomtatását és terjesztését. Az irodalmi program tervéből nőtt ki a brüsszeli *Albanie* című, francia és albán nyelven megjelenő, a Ballhausplatz által szubvencionált folyóirat, amely két fontos célt tűzött ki maga elé: az európai közvélemény tájékoztatását az albán ügyekről, illetve az albán nemzeti mozgalom befolyásolását. Az itt megjelenő, gazdasági, politikai, irodalmi és nyelvészeti cikkek szerzői – szigorúan törekedve a vallásokfelettségre – részben albánok, részben külföldi albánszakértők voltak. A szerzők listáját és a cikkek tartalmát Ippen határozta meg, az elkészült cikkeket Thallóczy nézte át (a szerkesztés Bécsben zajlott), a brüsszeli kiadást pedig egy Faik Konica (1875–1942) nevű albán intézte. Megjelenés előtt az összegyűlt anyagról francia nyelvű rezümé készült, és a szövegek végső verzióját a Ballhausplatz albánreferense, Zwiedinek von Südenhorst hagyta jóvá.

Az albánakciók részeként Kállay Benjámint ösztönzésére és az átalakuló kultuszprotektorátusi iskola-rendszer számára Thallóczy Lajos elkészítette az első modern albán nyelvű olvasókönyvet az albán nemzeti történelemről. A történelmi tudat megteremtésének, illetve megerősítésének ötlete eredendően Theodor Ippen shkodrai főkonzultól származott. 1897-ben azzal a kéréssel fordult Agenor Gołuchowski közös külügyminiszterhez, hogy támogassa egy albán nyelvű népies Albánia-történet megjelentetését. A könyvre Ippen szerint több okból is szükség volt: egyrészt az albán olvasóknak úgy kellett bemutatni a dicső nemzeti történelmet, hogy az ne legyen azonos az Oszmán Birodalom történetével. Másrészt szükség volt egy egységes albán helyesírás és ábécé megteremtésére, amelyhez a kötet komoly tapasztalatokkal szolgálhat. Ippen szerint a mű könnyen elkészíthető, mivel a közös pénzügyminisztérium levéltárának igazgatója, Thallóczy Lajos évtizedek óta gyűjtötte a balkáni népek történetére vonatkozó anyagokat, így a szükséges levéltári források már rendelkezésére álltak.⁹

Gołuchowski külügyminiszter két feltétellel elfogadta és támogatta a javaslatot: a mű nem lehet Oszmán Birodalom-ellenes, illetve nem derülhet ki a kiadásból, hogy ehhez a Monarchiának bárminemű köze lenne. Thallóczy örömmel vállalta a feladatot, és 1898 szeptemberére már készen is állt a német nyelvű kézirat, majd néhány hónap elteltével az albán nyelven kinyomtatott 600 példány is. A könyv szerzőként nem tüntetett fel senkit, csak azt jelezte, hogy a szerző egy északi nyelvjárásban beszélő albán, azaz egy „geg”. A kiadás helyszínéül pedig Alexandriát jelölték meg. Az *Albánia története egy gegtől, aki szereti a hazáját* kiadásának 1898-as éve szimbolikus dátum.¹⁰ A Monarchia 1897-ben indította első nagyszabású albánakcióját, amelynek komoly célkitűzése volt az albán nemzeti érzés felkeltése és megerősítése a muszlim albánok körében is.

A könyv pozitív albániai fogadtatásáról és az albán olvasóközönség vallási és foglalkozásbeli összetételéről a bécsi nemzeti levéltár számottevő forrásokkal

9 ÖStA HHStA PA XIV/Kt. 20, Ippen levele Gołuchowski-nak, Shkodra, 1897. május 18. No. 14. Abfassung einer albanesischen Geschichte. Faksimilében és albán fordításban közli: Thallóczy, 2008. 25., 55–57.
10 Thallóczy, 2008.

rendelkezik.¹¹ A mű pontos hatása az albán nemzeti mozgalom korabeli tagjaira azonban még nem teljesen ismert. Annyit azonban tudunk, hogy népszerű irodalomnak számított: számos szóval és kifejezéssel gazdagította a nyelvet, a nemzeti ideológiát, illetve – ismerve a 20. századi albán historiográfia alakulását – forrása lett számos történelmi alaptézisnek.¹²

A századfordulón Thallóczy a könyv megírása mellett még egy ponton igyekezett kívülről befolyásolni az albán nemzeti mozgalmat. Mivel az albán történelmet a rendelkezésére álló források alapján saját korában talán a legjobban ismerte, kísérletet tett arra, hogy „megteremtse” a Monarchia „italo-albánjait”. Az italo-albánok ősei eredendően a 15–16. században menekültek az oszmán hódítás elől Dél-Itáliába. A 19. század első felében jól képzett értelmiségi rétegük korán felfedezte történelmi gyökereit. Az albán nemzeti mozgalom megindítása – a nyelvművelés kezdete, a nemzeti irodalom megteremtése – a 19. század első felében az ő nevükhöz fűződik. A századfordulón az olasz diplomácia albániai terveinek kivitelezésében gyakran használta fel őket politikai célokra.

A Monarchia területén négy olyan falu létezett, amelynek (geg) albán lakossága volt: az egykori pétervárad határőrezred két faluja, Nikinci és Hrkofci, továbbá a Pula melletti Peroj, valamint a Zarához közeli Borgo Erizzo. Ezek közül Ippen és Thallóczy a dalmáciai Borgo Erizzo (horvátul: Arbanasi; albánul: Arbanas; magyarul: Orbonás) nevű falut tartotta alkalmasnak a kísérletre, mivel az itt élők, bár már erősen el voltak horvátosodva és olaszosodva, még beszéltek albánul. Thallóczy ismervén a külföldi albán kolóniák, különösen az italo-albánok óhazára gyakorolt jelentőségét, a századfordulón programot dolgozott ki arra vonatkozólag, hogy miként lehetne a lakosság albán nemzeti tudatát ebben a faluban felkelteni és a Monarchia céljaira felhasználni.¹³

Borgo Erizzo története

A Borgo Erizzói albánok, a kelmendi törzs tagjai a 18. század elején, három hullámban érkeztek mai hazájukba az oszmán hadsereg toborzói és a birodalom felekezeti elnyomó politikája elől menekülve. Az első 21 család, mintegy 450 fő, 1728-ban érkezett meg Shkodra, Ulcinj vagy Bar környéki falvaikból. A magukat arbanasnak nevező etnikai közösség először Kotorba menekült, ahonnan a velencei hatóságok telepítették át őket Zarába. A második hullám, 28 család mintegy 199 fővel, 1733-ban menekült Dalmáciába. Az utolsó nagy áttelepülésre 1754-ben került sor. Az albánok letelepítését az elnéptelenedő partszakaszra a velencei adminisztráció szervezte meg, és a zárai püspök, Visko Zmajević¹⁴ segítette. Az első évtizedekben Prende, Šestani, Čurkovići és Paleke területén jelölték ki az újonnan érkezettek helyét, illetve

11 ÖStA HHStA PA XIV/Kt. 20, 1. Note des Gemeinsamen Finanzministeriums mit Bezug auf Hofrat Thallóczy's 'Geschichte Albanien', 1897. szeptember 15. 2.

12 A könyv több tucat példányát őrizi: ÖStA HHStA, PA XIV/ Kt. 22–23.

13 ÖStA HHStA PA XIV/Kt. 3, Borgo Erizzo.

14 Babić, 2005. 207–228.

Zemunikban, Kotorban és Dubrovnikban. Összességében azonban az albánok beolvadtak az itteni horvát és olasz nyelvű közösségekbe. Anyanyelvüket egyedül Borgo Erizzóban őrizték meg. Borgo Erizzo a nevét arról a zárai mágnásról kapta, akinek a földjén az albánokat – az akkori város falain túl – letelepítették.¹⁵

A Velencei Köztársaság bukását (1797) követően a falu, egész Dalmáciával egyetemben, a Habsburg Birodalom fennhatósága alá került. Az itt élő albánok egy része etnikailag elolaszosodott. A zárai egyházi iskolák hatására viszont az albán származású klerikusok glagolita írással, horvát nyelven leveleztek, és a nemzetté válások korában a horvát nemzeti identitások vonzáskörébe kerültek.¹⁶ A község az olasz és a horvát nemzeti eszmék terjedésének, továbbá annak ellenére, hogy az itt élőknek a 19. század végéig nem volt élő kapcsolata az óhazával, megőrizte eredeti anyanyelvét.¹⁷ Az 1908. évi népszámlálási adatok szerint a falunak 1908-ban 84 háza és 2588 lakosa volt. Ebből 2573 volt római katolikus, 13 görögkeleti és két egyéb felekezetű. A nemzetiségi arányokat tekintve: a római katolikusok közül 2415 fő horvátnak, 117 olasznak, 18 németnek és 23 egyébnek vallotta magát.¹⁸

Borgo Erizzo történetére és az itt élő albánokra először a 19. század utolsó harmadában figyelt fel a politika és a tudomány.¹⁹ Az ekkor megkezdődő nyelvészeti, néprajzi és történeti kutatások a két világháború között, illetve napjainkban nyertek újabb lendületet.²⁰ A falut az Osztrák–Magyar Monarchiában megszülető albanológia első generációjának nyelvészei az 1870-es évektől kutatták. Franz Miklosich az 1870-es évek elején gyűjtötte az első nyelvi adatokat Borgo Erizzóban. Gustav Weigand 1911-ben dolgozta fel a település albán nyelvjárását.²¹ A nyelvjárás első nyelvtani leírója az olasz Carlo Tagliavini lett 1937-ben.²²

A község történelméről elsőként az italo-albánokat is kutató Tullio Erber írt könyvet 1883-ban. A kötet fontos adatokat rögzített a falu néprajzi, antropológiai és etnikai jellegzetességeiről is. Borgo Erizzo 1883-ban még két kilométerre feküdt Zárától. Az itt élők saját jogszokásaikra épülő politikai autonómiát élveztek, és háromnyelvűek voltak. Az albán nyelv ekkor már kiveszőben volt. A falu lakossága alapvetően analfabéta volt, pusztán néhányan folytattak Zárában komolyabb tanulmányokat. A helyi iskolában az 1880-as évek első felében megugrott a diákok száma. Míg az 1880–1881-es tanévben 51 fiú és 20 lány járt iskolába, két évvel később már 90 fiú és 96 lány látogatta az oktatási intézményt.²³ Az osztrák tartományi adminisztráció 1896-ban szervezte újjá az általános iskolai oktatást a faluban. Az iskolában alapvetően olasz nyelvű oktatás folyt, a horvátot heti két órában tanították.²⁴

15 Willer-Gold et al., 2016. 103–104.; Erber, 1996. 89–99.; Stipčević, 2011.

16 Diklić, 2006. 655–665.

17 Willer-Gold et al., 2016. 104.

18 Thallóczy, 1912. 22., 27.; Jireček, 1916. 86.; Thallóczy, 1916. 322–330.; Diklić, 2006. 656.

19 Erber, 1883; Erber, 1996. 88.

20 Marussio–Stazzi–Tolomeo, 2006.

21 Miklosich, 1870; Weigand, 1911.

22 Tagliavini, 1937.

23 Erber, 1996. 99–111.

24 Willer-Gold et al., 2016. 104.

Borgo Erizzo és a Monarchia albánakciói

Thallóczy Lajos számtalan dalmáciai útjának egyikén, az 1880-as évek első felében fedezte fel Borgo Erizzót. Ezekben az években már tudatosan gyűjtötte az albánokról szóló történeti, néprajzi és nyelvészeti forrásokat, így beszerezte Tullio Erber könyvét is. Mielőtt Thallóczy kidolgozta volna javaslatait arról, hogy a dalmáciai albánokat miként is kellene felhasználni a Ballhausplatz akcióiban, 1897 késő nyarán arra kérte Shkodrából származó bizalmasát, a Triesztben élő kereskedő Stefan Curanit (1865–1941), hogy látogassa végig a Monarchiában élő albán közösségeket, mérje fel nyelvi viszonyaikat, gyűjtsön róluk adatokat, illetve győzze meg vezetőiket az anyanyelv ápolásának fontosságáról. Curani 1897 szeptemberében járta végig a dalmáciai falvakat, és tapasztalatait olaszul foglalta össze.²⁵ Curani jelentésének kézhezvétele után nem sokkal, októberben Thallóczy is felkereste Borgo Erizzót, hogy személyesen tájékozódjon a helyi viszonyokról.²⁶

Thallóczy első benyomásait Theodor Ippennel osztotta meg.²⁷ A történész-hivatalnok úgy látta, hogy a mintegy két és fél ezer főnyi lakosság még élő nyelvi közösséget alkot, ezért némi állami beavatkozás segítségével alkalmas lesz arra, hogy a Monarchia albánakcióinak részesévé váljon. Első lépésként azt javasolta, hogy az albán nyelv helyzetének megerősítése érdekében a dalmáciai kormányzat alapítson egy esti iskolát a községben. Az iskola élére olyan egyházi személyt képzelt el, aki a dualista birodalom híve, albán származású és képes tankönyvet írni a helyi dialektusban. Az esti iskola mellett javaslatot tett egy helyi nyomda megalapítására is, amely alapvetően albán nyelvű tankönyveket nyomtatott volna.²⁸

Követve az italo-albán nemzetépítési mintákat, Thallóczy albán nyelvű irodalmi mozgalmat szándékozott a községben életre hívni, amellyel tovább erősítette volna az albán nyelv helyzetét. Az irodalmi mozgalom helyszínéül azért választotta a zárai hatóságok védelme alatt álló Borgo Erizzót, mert szerinte egy hasonló törekvés Dél-Dalmáciában zátonyra futna a montenegrói ügynökök ellenakciói hatására. Az albán olvasási kedv felkeltésére olcsó kiadványokkal – népkönyvekkel, népszerű kalendáriumokkal, vallási és világi könyvecskékkel – kívánta ellátni a falu olvasóközönségét. A kiadványok tervezésekor a Matica Hrvatska tapasztalataira akart építeni.²⁹

Az irodalmi program, egyben az albán írásbeliség terjesztésének egyik legfontosabb eszköze egy olyan újság lett volna, amelyet a falu lakói egyesületi keretek között adnak ki. Curani már 1897 szeptemberében megnyerte a Borgo Erizzói pápságot egy új újság ötletének. Don Christoforo Stipčević és don Miho Curlović

25 ÖStA HHStA PA XIV/Kt. 3, Zuranyi: Giornale del mio viaggio, 1897. szeptember 25. 1–16.; ui. Thallóczy levele Gofuchowskinak, Velenca, 1897. október 5. 11.

26 Gostentschnigg, 2018. 171., 316., 341., 355., 378.

27 ÖStA HHStA PA XIV/Kt. 20/2, Pallium nélküli levelek, amelyek a Thallóczy-féle albán történelemkönyvvel függnek össze, Thallóczy és Ippen tárgyalása és javaslatai a kézirat nyomtatásáról és terjesztéséről; ui. Thallóczy levele, Zára, 1897. szeptember 23. 1–19.

28 ÖStA HHStA PA XIV/Kt. 3, Zuranyi: Giornale del mio viaggio, 1897. szeptember 25. 1–16.; ui. Thallóczy levele Gofuchowskinak, Velenca, 1897. október 5. 6.

29 ÖStA HHStA PA XIV/Kt. 3, Thallóczy levele Gofuchowskinak, Velenca, 1897. október 5. 1., 9.

két világi értelmiségivel, az „olasz” Pietro Marušićsal és a „nagyhorvát” L. P. Reljával közösen kiáltványban jelentették be a lap megindítását. A kiáltványban megfogalmazott vállalásokat pár héttel később Thallóczy és Ippen némileg revideálta. Ezek szerint a *Zâni i Šćyptarit* olyan, havonta kétszer megjelenő folyóirat lenne, amelynek 8–12 oldalát irodalmi, gazdasági, kereskedelmi és szépirodalmi cikkekkel töltenék meg, továbbá az albán nemzeti gondolat terjesztése mellett a dalmáciai olasz propaganda visszaszorítását is várták tőle. A cikkek tartalmáról a bécsi és shkodrai szerkesztőségekben döntenének, a szerzők pedig albániai levelezők lennének. A folyóiratot ötszáz példányban tervezték megjelentetni, amelyből százötven példányt Borgo Erizzóban, száz példányt a szlavóniai albánok között osztottak volna szét. Ippen az Oszmán Birodalomban élő albánok számára százötven példányt kért, míg a maradék száz példánnyal Thallóczy rendelkezett volna szabadon. A *Zâni i Šćyptarit* első számainak szerkesztői feladatait Curani vállalta magára. Thallóczy elképzelése szerint az újság három-négy hónap elteltével életképesé válik, ha az indulást a közös külügyminisztérium mintegy 1900 forinttal elősegíti. Ha pedig a lap már életképes lesz, és cikkeit helyi szerkesztők állítják össze, Curani képességeit arra lehetne használni, hogy a zárai Lovro Mihačević³⁰ páter segítségével bosznia-hercegovinai tankönyveket fordítson albánra.³¹ A geg dialektusban kiadandó újság egy olyan latin betűs albán ábécével jelent volna meg, amelynek betűit Thallóczy közreműködésével Bécsben kezdték összeállítani („a, ä, b, c, ć, č, d, dh, e, ë, f, g, ġ, h, i, j, k, l, lh, m, n, ŋ, o, ö, p, q, r, s, ś, t, th, u, y, v, z, z [q, x, w]),³² s amely figyelembe vette a Borgo Erizzo-i albán dialektus sajátosságait, valamint a horvát ábécét. Az ábécét a shkodrai albán katolikus nyelvűvelők figyelmébe is ajánlották.³³ Az albán ábécét Thallóczy csak javaslatnak szánta, annak további sorsáról meglátása szerint az albánoknak kell majd dönteniük.³⁴

Borgo Erizzónak Thallóczy Lajos kereskedelmi és gazdasági szerepet is szánt. A falu lakóit egyrészt fel kívánta használni arra, hogy a shkodrai bazárban a helyi albán kereskedőkkel közösen mintaboltot nyissanak a monarchiabeli, különösen a boszniai áruknak. Másrészt segítségükkel kapcsolatokat akart kiépíteni a trieszti és velencei albán kereskedőkkel, hogy patrióta céloknak nyerje meg őket.³⁵

Thallóczy Lajos Borgo Erizzóval kapcsolatos javaslatait elsőként Theodor Ippen és Julius Zwiedinek vitatta meg és referálta a közös külügyminiszternek. Véleményük kialakítása előtt meghallgatták az isztambuli osztrák–magyar nagykövet, Heinrich Calice és az albán Faik Konica észrevételeit. Az albán ügyek referense és a shkodrai főkonzul úgy látta, hogy Thallóczy javaslatait érdemes átgondolni és többségüket megvalósítani. Mindketten úgy vélték, hogy van esély arra, hogy a Borgo

30 Az albánok iránti érdeklődését a horvát Mihačević az első világháború előestéjéig megőrizte. Lásd: Mihačević, 1913.

31 ÖStA HHStA PA XIV/Kt. 3, Thallóczy levele Gołuchowskinak, Velence, 1897. október 5. 2–4., 7–8.

32 ÖStA HHStA PA XIV/Kt. 3, Zuranyi: Giornale del mio viaggio, 1897. szeptember 25. 10.

33 ÖStA HHStA PA XIV/Kt. 20/2, Pallium nélküli levelek, amelyek a Thallóczy-féle albán történelemkönyvvel függnek össze, Thallóczy és Ippen tárgyalása és javaslatai a kézirat nyomtatásáról és terjesztéséről; ui. Thallóczy levele, Zára, 1897. szeptember 23. 9–15.

34 ÖStA HHStA PA XIV/Kt. 3, Thallóczy levele Gołuchowskinak, Velence, 1897. október 5. 4–5.

35 Uo. 10.

Erizzó-iak albán származását a Monarchia közvetlenül is felhasználhassa új Albánia-politikája megvalósításában.³⁶ Pusztán az irodalmi programot illetően fogalmaztak meg eltérő véleményt: szerintük a Faik Konica szerkesztette brüsszeli *Albanie* című folyóirat köré érdemes az új nemzeti irodalmi mozgalmat megszervezni. Ami pedig a Borgo Erizzó-i terveket illeti, végrehajtásukba be kell vonni a zárai kormányzóság hivatalait (k.k. Statthaltereien in Zara) is.³⁷

Hosszas egyeztetések után, a századforduló környékén végül megszervezték az új Borgo Erizzó-i esti iskolát, amely egyrészt albán nyelvtanfolyamokat indított a helyi lakosság számára, másrészt tanítóképzőként szolgált jövődó nyelvtanárok számára. A nyelvtanfolyamokat két tudásszinten indították, és a diákok vállalkozó kedvét évi 100–200 koronás ösztöndíjakkal serkentették. Az iskola működése során azonban bizonyosan jelentkeztek szakmai (tankönyv, oktatói kar) és közigazgatási (hatásköri) problémák, mivel 1900 utolsó hónapjaiban a közös külügyminisztérium tárgyalásokat kezdeményezett a dalmáciai kormányzósággal és az osztrák oktatásügyi minisztériummal az iskola helyzetének rendezéséről.³⁸

Az iskola sajátos működési módjáról az érintett közigazgatási és hatalmi szervek végül 1901-ben egyeztek meg. Ezt követően az intézmény nemcsak Borgo Erizzó-i diákokat fogadott, hanem szélesre tárta kapuit a zárai fiatalok, 1903 után pedig minden dalmáciai és monarchiabeli érdeklődő előtt. Sőt arra is volt példa, hogy az óhazából csábítottak ide albán diákokat. Mivel a tanítóképző igazgatása és a nyelvtanfolyamok szervezése végső soron a Ballhausplatz albánakcióit szolgálta, fontos kérdéssé vált annak a bizalmi embernek a megtalálása, aki a politikai és irányítási feladatok ellátása mellett tanárként és az albán nyelv ismerőjeként is helyt tud állni. Ennek a felelős személynek a kiválasztása azért volt rendkívül nehéz, mert a Monarchia albánszakértői nem csak egy lojális szakembert kerestek. Olyan valakire volt szükségük, aki tanári munkája mellett hajlandó aktívan részt venni az albán nemzeti mozgalomban, illetve az albán nemzet- és államépítésben. E fontos tanárember kiválasztásának feladatát a shkodrai főkonzul, Theodor Ippen vállalta magára.³⁹

Ippen legfőbb célja az volt, hogy a Borgo Erizzó-i tanfolyamok olyan világi albán tanítókat neveljenek ki, akik idővel át tudják venni az albán nyelvű tanítást a katolikus kultuszprotektorátus oktatási intézményeiben a helyi, olasz orientációjú klerikusoktól. Ippen kezdetben Borgo Erizzó-iakból kívánta az első generációt kinevelni, majd idővel már Shkodrából igyekezett egy-egy diákot Dalmáciába irányítani. Első jelöltje a tanítóképző vezetésére egy bizonyos Niko Marušić volt, aki mellé a Makarskán tanító Krsto Curkovićot nézte ki segítőnek. Borgo Erizzo közelében ugyanis csak kettejüknek volt megfelelő albán- és horvátnyelv-tudása. Mivel a falu

36 Albánia 1912 előtt pusztán földrajzi fogalom: a terület, ahol albánok élnek.

37 ÖStA HHStA 19/Nachlaß Kral, Kt. 1, XII. Die albanesische Action des k.u.k. Ministeriums des Aeußern im Jahre 1897. 20.; ui. Zwiedinek feljegyzése Gołuchowskinak az Ippen- és Thallóczy-féle javaslatokról, Bécs, 3., 5.; Toleva, 2013. 108., 397.

38 ÖStA HHStA PA XIV/Kt. 3, Borgo Erizzo, az osztrák oktatási és kultuszminisztérium levele Gołuchowskihoz, Bécs, 1900. november 27., 2405/C.U.M.; Ramadani, 2011. 60–62.

39 ÖStA HHStA PA XIV/Kt. 3, Albanesische Sprachkurse in Borgo Erizzo 1897–1906, Ippen jelentése Gołuchowskinak, 1901. január 2. No. 1 A-B.

geg dialektusa nehezen volt érthető, és az albánakciók számára olyan nyelvtanárokat kívántak képezni, akik egész Albánia területén kommunikálni tudnak, Ippen az 5-6 hónapos nyelvtanfolyamokhoz shkodrai tanárokat keresett. A shkodrai nyelvtanárok további előnye az volt, hogy segítségükkel a jövőbeni albán tanítókat az Oszmán Birodalom viszonyaira és az osztrák–magyar politika elvárásaira is fel lehetett készíteni.

Ippen első shkodrai jelöltjei a Borgo Erizzó-i nyelvtanfolyamok élére a ferences Gjergj Fishta (1871–1940) és a jezsuita Ndre Mjeda (1866–1937) voltak. Azért esett rájuk a főkonzul választása, mert mindketten az új, osztrák–magyar anyagi támogatással átszervezett kultuszprotektorátusi intézményrendszer működtetői és az albánpolitika reformjainak hasznélvezői voltak. Nem mellesleg pedig az albán nemzeti mozgalom aktivistái és az albán irodalmi megújulás legismertebb alakjai. Fishta az 1899-ben alakult shkodrai *Bashkimi* irodalmi társaság tagja volt, amely egy latin betűs ábécé kialakítása mellett nyelvújítási célokat tűzött ki.⁴⁰ A társaság idővel – személyes ellenségeskedések miatt – kettévált. Az elégedetlenkedők 1902-ben, éppen Ndre Mjeda vezetésével, megalakították az *Agimi* irodalmi társaságot. Az *Agimi* szintén kidolgozott egy saját latin ábécét. E két társaság, amely osztrák–magyar szubvenciókban részesült, volt az albán nyelvi reformok egyik legfontosabb motorja az új évszázad első évtizedében.⁴¹

Bár a két szerzetes teljes mértékben alkalmas lett volna a kiszemelt feladatok ellátására (mindketten tudtak horvátul), Ippen végül mégis megváltoztatta döntését. Egyrészt már 1901-ben látszottak annak a konfliktusnak a jelei, amelyek a *Bashkimit* a következő évben kettészakították, és a főkonzul nem akarta a vitatkozó feleket közös intézménybe helyezni. Másrészt pedig Fishta és Mjeda nemzetépítési és irodalmi tevékenységére az albán óhazában nagyobb szükség volt, mint Dalmáciában. A választás végül Pasquale (Paško) Bardhi ferences atyára esett.⁴²

Bardhi atya felkészültségét mind a főkonzul, mind a ferences rend megfélemlőnek találta. Hasonlóan Fishtához, Bardhi atya is Bosznia-Hercegovinában tanult, és rövid ideig papként szolgált Korčula szigetén. Szintén mellette szól, hogy a művészlélek Fishtához és Mjedához képest következetes és szigorú tanárnak számított. Pasquale Bardhi atya kezdetben nem fogadta el a felkérést, de végül 1901 késő tavaszán beadta a derekát azzal a feltétellel, hogy magával viheti édesanyját és nővérét, illetve hogy személyében nem lesz alárendelve a zárai ferences gvardiánnak. Miután a zárai kolostor jelezte, hogy elfogadja Bardhi feltételeit, azaz befogadja és ellátja őt és családját úgy, hogy közben nem tekintik a kolostor szerzetesének, az albán ferences júliusban Bécsbe utazott, hogy személyesen is bemutatkozzon a Ballhausplatzon. A közös külügyminisztérium közben már lezárta tárgyalásait az

40 A társaság a nyelvújítás tekintetében elsősorban a szóalkotásban jeleskedett. Prifti, 2002. 350–351.

41 Rizaj, 1969. 120–122.; Schwanke, 1969a. 70–73.; Schwanke, 1969b. 63.

42 ÖStA HHStA PA XIV/Kt. 3, Albanesische Sprachkurse in Borgo Erizzo 1897–1906, Ippen jelentése Gołuchowskinak, Shkodra, 1901. január 2. No. 1 A-B; ui. Ippen levele Gołuchowskinak, Shkodra, 1901. június 20. No. 19B; ÖStA HHStA PA XIV/Kt. 3, Albanesische Sprachkurse in Borgo Erizzo 1897–1906, Varia – Bardhi (Pallium), Ippen jelentése Gołuchowskynak, Shkodra, 1901. február 7. No. 2. B.; Deusch, 2009. 460., 557., 577., 580., 589., 597.

osztrák oktatási minisztériummal, a dalmáciai kormányzósággal és a zárai hatóságokkal arról, hogy az iskola finanszírozását miként oldják meg, illetve hogy az iskola milyen módon illeszkedik be a helyi oktatási intézmények struktúrájába. Ezt követően már semmi akadálya nem volt annak, hogy 1901 szeptemberében megkezdődjön az oktatás, és Borgo Erizzo része legyen az új osztrák–magyar albánpolitikának.⁴³

A Borgo Erizzói esti iskola és a féléves albán nyelvtanfolyamok 1901-ben indultak el a helyi iskola épületében (heti 3-4 óra albánórával). A tanítóképző első évfolyamába 14 fő jelentkezett, és 40 diák az esti iskolába. A második tanévben már 60–80 tanulót vártak a helyiek közül. Julius Zwiedinek, a Ballhausplatz albán-referense nagyon biztatónak értékelte a kezdeti eredményeket. Meglátása szerint valódi esély nyílt arra, hogy a faluban megerősödjön az albán nyelv használata, kialakuljon egy elkötelezett albán közösség, amely tanítókkal és kereskedőkkel állhat az állam szolgálatába.⁴⁴

Pasquale Bardhi atya megbízható vezetőnek és alkalmas tanárembernek bizonyult. A Borgo Erizzói albánnyelv-oktatást biztosan kézben tartotta, szervezési és egyéb feladatait megfelelően ellátta. Mindennapi tevékenységét az osztrák oktatási és kultuszminisztérium és a dalmáciai kormányzóság a zárai hatóságokon keresztül ellenőrizte. A fizetésekről és tankönyvekről idejében gondoskodtak. Emellett néhány száz koronás összegeket a közös külügyminisztérium is rendszeresen támogatta az iskola működését és az alkalmazottak kiadásait. Bardhi atya jelentéseit a zárai hatóságoknak, az illetékes osztrák minisztériumnak és a Ballhausplatznak címezte. Az atya rendszeresen beszámolt a diákok számáról, nemzetiségi és felekezeti hovatartozásáról, valamint tanulmányaik állásáról. Röviden ismertette az olasz és a horvát nemzetépítés hatásait az iskolára és a falu lakóira. Összefoglalókat készített az egyházi és a világi hatóságok iskolalátogatásairól, a tanfelügyelet észrevételeiről, a tanrend alakulásáról és az oktatók tevékenységéről. Emellett jelentéseket írt az óhaza irodalmi és nyelvi törekvéseiről, az ábécével kapcsolatos vitákról, de a dalmáciai ferences rend belső problémáiról is.⁴⁵

Osztrák–magyar levéltári források bizonyítják, hogy Agenor Gołuchowski külügyminiszter, Thallóczy Lajos és Theodor Ippen aktívan figyelemmel kísérték az esti iskola és a nyelvtanfolyamok sorsának alakulását. Bardhi atya tevékenységével mindhárman meg voltak elégedve. Az elégedettséget jelezte, hogy a közös külügy-

43 ÖStA HHStA PA XIV/Kt. 3, Albanesische Sprachkurse in Borgo Erizzo 1897–1906, Ippen levelei Gołuchowskinak, Shkodra, 1901. február 7. No. 2. B.; 1901. július 10. No. 24. D.; 1901. szeptember 11. No. 448/2.; ÖStA HHStA PA XIV/Kt. 3, Albanesische Sprachkurse in Borgo Erizzo 1897–1906, az osztrák oktatási és kultuszminisztérium levele Gołuchowskinak, Bécs, 1901. július 15. No. Z. 1601/C.U.M.; a zárai hatóságok levele az osztrák oktatási és kultuszminisztériumnak, Zára, 1901. július 31. No. 3483/pr.; az osztrák oktatási és kultuszminisztérium levele Gołuchowskinak, Bécs, 1901. május 13. No. 1117/C.U.M.

44 ÖStA HHStA 19/Nachlaß Kral, Kt. 1, XVI. Mémoire über Albanien (Ende 1900 bis Anfang 1905), Albanesische Sprachkurse in Borgo Erizzo 1897–1906, 18; ui. XIII. Der Stand der nationalen Bewegung in Albanien am Schlusse des Jahres 1901 und das Verhältnis der k.u.k. Regierung zu derselben, 14.; Ramadani, 2011. 62.

45 ÖStA HHStA PA XIV/Kt. 3, Albanesische Sprachkurse in Borgo Erizzo 1897–1906, Varia – Bardhi (Pallium), különösen az osztrák oktatási és kultuszminisztérium levele Gołuchowskinak, Bécs, 1902. július 8. No. 1652/K.U.M.

minisztérium az atya 300–500 koronás szubvencióját 1906-ban megemelte: éves fizetése 1000 koronára emelkedett.⁴⁶

A Borgo Erizzói iskola tevékenységét a shkodrai osztrák–magyar főkonzulátuson keresztül kapcsolták össze az óhazában tevékenykedő nemzeti mozgalom köreivel. A shkodrai főkonzul gyakran utazott a faluba, a közös külügyminisztérium nevében ő ellenőrizte az itt folyó munkát. Az ellenőrző utak során felmérték az iskola lehetőségeit és összehangolták tevékenységét az osztrák–magyar albánakciók igényeivel, illetve az Oszmán Birodalomban tevékenykedő albán nemzeti aktivisták érdekeivel.⁴⁷ Utóbbi két törekvésre jó példa, hogy a Borgo Erizzói hírekről (a nyelvtanfolyamokról, a tanárok tevékenységéről, a diákok előmeneteléről és létszámáról, illetve hogy küszöbön áll egy albán nemzeti egyesület megalakítása) 1902 után rendszeresen beszámolt Faik Konica lapja, a brüsszeli *Albanie*.

A Borgo Erizzói esti iskola 1903-ban megnyitotta kapuit a helyi lányok előtt is, akik heti három órában tanulhattak albánul. Ettől az évtől kezdve a tehetségebb diákokat Bardhi és a közös külügyminisztérium segítségével a helyi hatóságok gimnáziumokba és egyéb középfokú intézményekbe irányították tovább.

Bardhi atya egészsége 1905-ben megromlott, és a következő évben kénytelen volt posztjáról lemondani (jövedelemnövekedése emiatt már inkább volt egyfajta nyugdíj, mint fizetés). Bár helyére szinte azonnal jelentkezett a kosovói születésű Stjefën Gjecovi atya (1874–1929), aki később azzal vált az albán nemzeti újjászületés ismert alakjává, hogy kodifikálta az íratlan törzsi szokásjogot,⁴⁸ a közös külügyminisztérium választása egy mirdita szerzetesre, Gjergj Kolecire esett.⁴⁹ Koleci egészen az első világháború kitöréséig vezette a Borgo Erizzói iskolát.

Az önálló albán állam megalakulásának pillanatában már kétségkívül létezett egy olyan Borgo Erizzói albán diaszpóra, amely aktívan részt kívánt venni a nemzetállam megalakításában. Bár e közösség jelentősége nem volt mérhető a nagy külföldi városokban (Szófia, Bukarest, Boston) tevékenykedő albán diaszpórákéhoz vagy az italo-albánokéhoz, politikai megnyilvánulásai, illetve nemzetépítési tapasztalatai fontos támogatást jelentettek a Ballhausplatz albánpolitikája számára.⁵⁰ A politikai megnyilvánulások közül érdemes megemlíteni, hogy a Borgo Erizzói albán egyesület aktívan részt vett a Triesztben megrendezett albán nemzeti kongresszus munkájában (1913. március 1–4.),⁵¹ amelynek az volt a célja, hogy valami-

46 ÖStA HHStA PA XIV/Kt. 3, Albanesische Sprachkurse in Borgo Erizzo 1897–1906, Varia – Bardhi (Pallium), különösen az osztrák oktatási és kultuszminisztérium levele Gołuchowskinak, Bécs, 1902. július 8. No. 1652/K.U.M.

47 Ramadani, 2011. 62–69.

48 A kanun publikálására 1933-ban került sor: Gjecovi, 1933. Gjecovi munkájáról és a kanun kodifikálásáról lásd: Popovci, 1972. III–XIV.

49 Deusch, 2009. 464., 533., 805.; Ramadani, 2011. 62–69.

50 Gostentschnigg, 2010. 30–35.

51 ÖStA HHStA PA XII/Kt. 422, k. Albanesienkongress in Triest 1913. III., Berchtold piskozata Méreynek (távirat), 1913. március 7. Prot. No. 1893.; ui. Capovilla Pietro Vukich távirata, Zára, 1913. február 23. No. 247/201.; KA Nachlässe und Sammlungen, B 1450. Nachlass Conrad von Hötzendorf, Kt. B 1450:82, III. és VI. Albanerkongress in Triest, a trieszti osztrák–magyar rendőrigazgató jelentései, Trieszt, 1913. március 2. Geh. Nr. 93/II. és 1913. március 3. No. nélkül.

féle összalbán egységet demonstráljon és összalbán igényeket fogalmazzon meg.⁵² A politikai reprezentáció szintén fontos pillanata volt, amikor a Borgo Erizzó-i albán közösség képviselői 1914. március 10-én bemutatkoztak az albán fejedelemnek, Wilhelm von Wiednek.⁵³

A Borgo Erizzó-iak, pontosabban a helyi iskola nemzetépítési tapasztalatait a Ballhausplatz beépítette az 1912-ben induló, úgynevezett albán iskolaakcióinak terveibe. Az iskolaakció célja az volt, hogy évente több tucat albániai előkelő fiatalot oktassanak Ausztria és Magyarország alsó- és középfokú intézményeiben, hogy a diákok később az albán nemzetépítés aktivistái, a nemzetállam működtetői és az osztrák–magyar érdekek képviselői legyenek. Az akciókba a Ballhausplatz bevonta mind a Borgo Erizzó-i albán tanítókat, mind a helyi tanulni vágyó fiatalokat. A Borgo Erizzó-i iskolától – ahogy egyébként minden más érintett osztrák és magyar oktatási intézménytől – a közös külügyminisztérium azt várta el, hogy eredményesen közvetítse a Monarchia értékeit és kultúráját az Albániából érkező diákoknak.⁵⁴

Borgo Erizzo és a Monarchia albánszakértői

A Borgo Erizzó-i iskola 1903-ban kitárta kapuit azon osztrák és magyar tisztviselők és katonatisztek előtt, akik különböző okok miatt aktívan részt kívántak venni a Monarchia új albánpolitikájában. A nyitás mögött az állt, hogy a közös külügyminisztériumnak és a vezérkarnak szüksége lett jól képzett és széles körben alkalmazható albánszakértőkre. A tisztviselők és katonatisztek számára indított nyelvtanfolyamok kezdetben nyaranta indultak. Sajnos nem áll rendelkezésre adat arról, hogy az évek során pontosan kik is alapozták meg így karrierjüket, de az bizonyosnak tűnik, hogy elsősorban a közös hadsereg küldött ide hallgatókat. Csupán egy olyan személy életrajzát rekonstruálta eddig az osztrák Kurt Gostentschnigg, aki Borgo Erizzóból indulva vált a Monarchia egyik legfontosabb albánszakértőjévé. Ez a szereplő nem más, mint Heinrich Clanner von Engelshofen (1877–1947), a vezérkar felderítőtisztje.

Clanner főhadnagy 1903-ban vett először részt Borgo Erizzó-i nyelvtanfolyamon. Nem elégedett meg a helyi nyelvórákkal, tanulmányait szabadidejében és éves szabadságai alatt is folytatta. Az iskola oktatóin keresztül felvette a kapcsolatot az észak-albániai katolikus klérus egyes tagjaival, hogy a nyelvgyakorláshoz és további ismeretek szerzéséhez levelezőtársakat találjon. Szorgalmának köszönhetően jól haladt a geg nyelvjárás elsajátításában. Az annexió előestéjére már jól működő és megbízható kapcsolati hálóval rendelkezett az albán katolikus papság körében, amely a közös vezérkarnak gyűjtött információkat. Érdemeit a közös had-

⁵² Csaplár-Degovics, 2010. 307–312.

⁵³ ÖStA HHStA PA XIV/Kt. 53, 1. Fürst Wilhelm Prinz zu Wied, Hornbostel távirata, Durrës, 1914. március 10. No. 6/210.

⁵⁴ ÖStA HHStA PA I/8, Kt. 710, Albanische Stipendiaten 1913; ui. Kt. 720. Schuljahr 1913/14, 21. Borgo Erizzo; ÖStA HHStA 19/Nachlaß Szápáry, Kt. 4, Stipendisten (pallium), Verzeichnis der albanischen Stipendisten des k.k. Handelsministeriums, Bécs, 1913. november.

sereg azzal ismerte el, hogy 1907-ben beosztották a vezérkarhoz, ahol felderítő-tiszt lett. 1907 és 1909 között számos észak-albániai megbízatást teljesített a vezérkar számára: földrajzi és infrastrukturális adatokat gyűjtött katonai térképek elkészítéséhez; helyismeretet szerzett; minőségi, nemcsak katonai, hanem külpolitikai igényeket is kielégítő jelentéseket készített az albániai viszonyokról; szemmel tartotta a térségben az olasz, montenegrói és szerb törekvéseket. Aktivitására és képességeire felfigyelt Conrad von Hötzendorf közös vezérkari főnök, aki Clannert megtette saját közvetlen albániai megbízottjának. Kettejük szakmai kapcsolata és egymás iránti bizalma úgy elmélyült, hogy Clanner legkésőbb 1913 őszétől tegezhetette a vezérkari főnököt.⁵⁵

Clanner legfőbb érdeme az volt, hogy 1903 után saját kezdeményezésre és a Borgo Erizzo-i iskolából fakadó lehetőségeket a legmesszebbmenőkig kihasználva kiépített egy olyan albániai kapcsolati hálót, amely a közös külügyminisztériumával párhuzamosan működött és a közös vezérkar rendelkezésére állt.⁵⁶ Követve az osztrák–magyar konzulok által kialakított kapcsolatiháló-építési technikákat,⁵⁷ kezdetben az észak-albániai katolikus klérusban és törzsek között szerzett jó kapcsolatokat (Prenk Doçi, Prenk Bib Doda), majd idővel a közép-albániai muszlimok körében is (elsősorban a Toptani nagyház tagjaival). Kapcsolatiháló-építésének fontos eleme volt, hogy részt vett a Ballhausplatz albánakcióiban. Clanner is egyike volt azon szereplőknek, akiken keresztül a közös külügyminisztérium a helyszínen segítette az albán nemzetépítést. A főhadnagy is részt vett albán nyelvű publikációk Oszmán Birodalomba történő becsempészésében és titkos terjesztésében. Az ő személyén keresztül is érkeztek szubvenciók helyi albán előkelőkhöz. Ennek eredményeként – hasonlóan az albánakciókért a helyszínen felelős konzulokhoz – Clannert is befogadták a nemzeti mozgalom helyi körei.⁵⁸

Összességében megállapítható, hogy a világháború előestéjére Clanner jó nyelvi ismeretekkel rendelkező, valódi albánszakértő lett, aki Borgo Erizzón keresztül került szoros kapcsolatba a Ballhausplatz albánakcióival. Aktivitása az albánakciók megvalósítása során idővel ahhoz vezetett, hogy tagja lett annak az Albánia-lobbinak, amely a Monarchia albánpolitikáját szakértői észrevételekkel, tanácsadással segítette. Clanner – hasonlóan több lobbista társához – ebből a szakértői pozícióból kritizálta a Monarchia Albánia-politikájának bizonyos elemeit 1913–1914-ben.⁵⁹

Az önálló Albánia megalakulását követően Heinrich Clanner továbbra is a helyszínen maradt, és egyaránt szolgálta a közös vezérkart és a Ballhausplatzt. A vezérkar számára alapvetően felderítőutakat hajtott végre 1912 és 1914 között, megszervezte és felügyelte azt az osztrák–magyar hírszerző akciót, amelynek során

55 Gostentschnigg, 2017. 123., 126., 140.; Gostentschnigg, 2018. 446.; Conrad von Hötzendorf, 1922. 490.

56 ÖStA HHStA 19/Nachlaß Kwiatkowski, Kt. 2, Rémi von Kwiatkowski: Lebenslauf (1867–1940), 107.; Gostentschnigg, 2018. 446.

57 Csaplár-Degovics, 2012. 157–178.

58 KA Nachlässe und Sammlungen, B 617. Nachlass Clanner, Pallium 2. 2, 6.; ui. Pallium 4. 1.; ui. Pallium 10. 1. és 15. levél.; Clayer, 2009. 401–402.

59 Csaplár-Degovics, 2012. 180–182.; Gostentschnigg, 2017. 133–135., 140–143.; Gostentschnigg, 2018. 478–490.

a vezérkar helyszínre vezényelt tisztjei 1913 októberében bizonyítékokat gyűjtöttek a szerb hadsereg által elkövetett albániai genocídiumról, illetve a szerb csapatok visszavonulását ellenőrizték.⁶⁰ Conrad jobbkezeként 1912 és 1914 között folyamatosan katonai értékeléseket készített a közös hadsereg vezérkara számára.⁶¹ Részt vett azoknak a Steyr és Škoda fegyvereknek az eljuttatásában, amelyekkel a közös minisztériumok Ismail Qemali albán kormányfő seregét kívánták felfegyverezni 1913 őszén.⁶² 1914 tavaszán azoknak a holland tiszteknek segített, akik az albán zsandárság élén fegyveres harcokat vívtak az állam déli területeit megszálló görög csapatok ellen, 1914 nyarán és őszén a Wied fejedelem hatalmáért harcoló kormánycsapatok önkéntes tisztjeként szolgált Vlora környékén Leopold Ghilardival (1881–1935), a közös hadsereg horvát származású tisztjével.⁶³

Katonai tevékenysége mellett a Ballhausplatz felkérésére pártfogolta annak az osztrák és magyar bankkonzorciumnak a helyszínre küldött képviselőit, akik 1913–1914 folyamán meg akarták alapítani az Albán Nemzeti Bankot. Emellett szorosán együttműködött az albán államépítést segítő osztrák–magyar diplomáttal, tiszviselőkkel és önkéntesekkel. Jó kapcsolatokat ápolt a helyszínen tevékenykedő különféle nemzetközi szervezetek képviselőivel és egyéb albánszakértőkkel is.⁶⁴

A világháború kitörése véget vetett Clanner kettős szolgálatának is. A katonai vezetés és a külügyminisztérium egymást vádolta az albán államépítés kudarcáért. Ebben a szembenállásban a főhadnagy a vezérkar álláspontját képviselte. Bár a legfelsőbb katonai vezetés 1916-ban kompromisszumra kényszerült, mivel a megszállt albán területek lakossága csak a külügyminisztérium albánszakértőivel volt hajlandó együttműködni, Clanner továbbra is kitartott a katonaság elképzelései mellett. Albánia jövőjét a katonák az annexióban, a Ballhausplatz pedig egy protektorátus megszervezésében látta.⁶⁵

60 ÖStA HHStA PA XII/Kt. 450, 23a, Einsichtsstück des k.u.k. KM, 1914. december 12. No. 17.910. Melléklet: Clanner jelentése a vezérkarnak (Evidenzbureau) 1913. november 23.; KA Nachlässe und Sammlungen, B 617. Nachlass Clanner, Pallium 2, Clanner: Von Duc (Durazzo) ins Mati-Gebiet gegen Dibra und zurück vom 21. Oktober bis 13. 1913. November, 15., 18.; ui. 4. Clanner: Nachtragsbericht über die in Albanien gemachten Beobachtungen (zusammengestellt 1943 nach vorhandenen schriftlichen Fragmenten). 1–2.

61 ÖStA HHStA PA XII/Kt. 450, 23a, a külügyminisztérium jegyzékei a közös hadügyminisztériumhoz, Bécs, 1913. október 15. No. 4888 és 1913. október 18. Präs. No. 15.789.; ui. Berchtold jegyzékei Conradnak, Bécs, 1913. december 3. No. 5665. és 1913. december 8. No. 5727.; ui. Conrad válaszai Berchtold jegyzékeire, Bécs, 1913. december 4. Res.Gstb. Nr. 4655. és Res.Gstb. Nr. 4631.; KA MKSM, Kt. 15/1/21-18/1 (1913), 18-1/7-10 de 1913, Kroatina tájékoztatása az uralkodó katonai kancelláriájának, Bécs, 1913. október 17. Präs. Nr. 15.625. Beilage 3.; KA Nachlässe und Sammlungen, B 617. Nachlass Clanner, Pallium 2. 1–18. és Pallium 3. 1–5., 15–16.

62 ÖStA HHStA Adm. Reg., Fach 94/12/10, Giesl jelentése Berchtoldnak, Cetinje, 1913. október 20. No. 99. és Berchtold távirata Gieslnek, Bécs, 1913. október 20. No. 237.

63 ÖStA HHStA PA XIV/Kt. 65, 26. Varia, Mayrhauser távirata, Vlora, 1914. szeptember 3. No. 3095.; KA Nachlässe und Sammlungen, B 69. Nachlass Johann Glasner, Glasner: Bericht, 15–16.; KA Zentralstellen, AOK-Evidenzbureau, Kt. 3498. (1914–1915), Albanien 1914: Bericht über Albanien, Clanner jelentései a vezérkarnak, Vlora, 1914. október 1. 19.; Csaplár-Degovics, 2018. 281–299.

64 Gostentschnigg, 2017. 124., 129–130., 132., 136–137.

65 Uo. 124., 137.

Konklúzió

Annak ellenére, hogy a Borgo Erizzo-i program fontos része volt a Ballhausplatz albánakcióinak és kifejezetten biztató eredményeket hozott az első években, az eredeti célt, a Monarchia „italo-albánjainak” a megeremtését nem sikerült elérni. A község albánjai csak mérsékelten azonosultak a modern albán nemzeti eszme célkitűzéseivel, mivel a századfordulón jóval nagyobb hatást gyakorolt rájuk az olasz és a horvát nemzetépítés. Mégis kétségtelen, hogy a közös külügyminisztérium politikája eredményeként megerősödött a helyiek albántudata, és a Borgo Erizzo-i albánok nem maradtak érzéketlenek az óhaza sorsa iránt. Többen aktívan részt vettek a község iskolájában folyó albánnyelv-oktatás és az albán nemzetépítés munkájában. Az észak-albániai katolikus iskolák világi tanítóinak jelentős részét Borgo Erizzóban képezték ki.⁶⁶ A község elkötelezett csoportjai készek voltak a Monarchia albániai érdekeit politikai demonstrációkon is képviselni. Ahhoz is aktívan hozzájárultak, hogy a Borgo Erizzo-i iskolában tanuló osztrák–magyar katonatisztek jól megtanuljanak albánul és kialakítsák saját kapcsolati hálójukat az Oszmán Birodalomban élő albánokkal. A Monarchia albánszakértőinek jelentős része felkészülése valamelyik szakaszában közvetlenül is kapcsolatba került a Borgo Erizzóban zajló nyelvtanfolyamokkal és az itt tanító, Észak-Albániából származó klerikusokkal.

Az albán nemzeti mozgalom szemszögéből értelmezve, megkockáztatható az a kijelentés, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia játszotta el az anyaország szerepét az albánok számára. Ahogy a független Bulgária és Görögország tanítókat és pópákat küldött a 19. század második felében az Oszmán Birodalom területére, hogy az ott élő lakosságot a bolgár és a görög nemzeti eszmének megnyerje, úgy a dunai monarchia tanítókat és papokat küldött a földrajzi Albániába a nemzeti gondolat megerősítésére. Bár e tanítók és papok katolikusok voltak, a kultuszprotektorátus intézményhálózata 1900-tól kezdve a tengerparti albán területek egyes muszlim hodzsáinak is nyújtott anyagi támogatást, és őket is bevonta az iskolapolitikába. A nemzetépítésben és az új oktatási struktúrában így muszlim tanítók is részt vehettek.⁶⁷

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

KA = Kriegsarchiv (Wien)

MKSM = Militärkanzlei Seiner Majestät
Nachlässe und Sammlungen
Zentralstellen

⁶⁶ Deusch, 2009. 971.

⁶⁷ Csaplár-Degovics, 2012. 157–178.

ÖHHStA = Österreichisches Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien)

PA = Politisches Archiv

I. Österreich–Ungarn 1848–1918

XII. Türkei 1848–1918

XIV. Albanien 1894–1918

Sonderbestände: Nachlässe, Familien- und Herrschaftsarchive

2. Kiadott források és szakirodalom

Babić

2005 Babić, Vanda: Propovijedi Vicka Zmajevića. In: *Croatica et Slavica Iadertina*, 1. (2005) 1. sz. 207–228.

Clayer

2009 Clayer, Nathalie: *Në fillimet e nacionalizmit shqiptar. Lindja e një kombit me shumicë myslimane në Evropë*. Tiranë, 2009.

Conrad von Hötzendorf

1922 Conrad von Hötzendorf, Franz: *Aus meiner Dienstzeit. 1906–1918*. Bd. 3. *1913 und das erste Halbjahr 1914*. Wien, 1922.

Csaplár-Degovics

2010 Csaplár-Degovics Krisztián: *Az albán nemzettévalás kezdetei (1878–1913). A Rilindja és az államalapítás*. Bp., 2010.

2012 Csaplár-Degovics, Krisztián: Österreichisch-ungarische Interessendurchsetzung im Kaza von Tirana. In: *Südost-Forschungen*, 71. (2012) 129–182.

2018 Csaplár-Degovics, Krisztián: Nepoznati hrvatski časnik-pustolov u Albaniji. Život Leopolda Ghilardija. In: *Hrvatski generali najvišega ranga u austro-ugarskim oružanim snagama u prvim dvjema godinama Velikoga rata*. Ur.: Herman Kauric, Vijoleta. Zagreb, 2018. 281–300.

Deusch

2009 Deusch, Engelbert: *Das k.(u.)k. Kultusprotektorat im albanischen Siedlungsgebiet*. Wien–Köln–Weimar, 2009.

Diklić

2006 Diklić, Marjan: Pojava i razvoj pravaštva u Arbanasima kod Zadra. In: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 48. (2006) 655–665.

Erber

1883 Erber, Tullio: *La colonia albanese di Borgo Erizzo presso Zara, cenni storici*. Dubrovnik, 1883.

1996 Erber, Tullio: Kolonia shqiptare e Borgo Erizos (fragmente nga libri me të njëjtin titull). In: *Përpyekja*, 3. (1996) 9. sz. 88–112.

Gjecovi

1933 Gjecovi, Shtjefën: *Kanuni i Leke Dukagjinit*. Shkodra, 1933.

Gostentschnigg

2010 Gostentschnigg, Kurt: Në shërbim të imperializmit informal. Instrumente të politikës Austro-Hungareze ndaj Shqipërisë. In: *Hylli i Drites*, 19. (2010) 3. sz. 30–35.

2017 Gostentschnigg, Kurt: Heinrich Clanner Ritter von Engelshofen. Im Dienste von Generalstabschef Franz Conrad von Hötzendorf unterwegs in Albanien. In: *Shëjzat*, 2. (2017) 1–2. sz. 123–143.

2018 Gostentschnigg, Kurt: *Wissenschaft im Spannungsfeld von Politik und Militär. Die österreichisch-ungarische Albanologie 1867–1918*. Wiesbaden, 2018.

Hecht

1951 Hecht, Elfriede: *Graf Gołuchowski als Außenminister von 1895–1900 (in Bezug auf Rußland und den Balkan)*. [Phil. Diss.] Wien, 1951.

Jireček

1916 Jireček, Konstantin: Albanien in der Vergangenheit. In: *Illyrisch-albanische Forschungen*. Bd. 1. Hrsg. v. Thallóczy, Lajos. München–Leipzig, 1916. 68–93.

Marussio–Stazzi–Tolomeo

2006 Marussi, Beppo – Stazzi, Valentina – Tolomeo, Rita: *La Borgo Erizzo della Zara di un tempo*. Roma, 2006.

Mihačević

1913 Mihačević, Lovro: *Durch Albanien. Reise-Eindrücke*. Prag, 1913.

Miklosich

1870 Miklosich, Franz: *Albanische Forschungen*. Bd. 1. *Die slavischen Elemente im Albanischen*. Wien, 1870.

Popovci

1972 Popovci, Syrja: *Kanuni i Leke Dukagjinit*. Prishtinë, 1972.

Prifti

2002 *Historia e popullit shqiptar*. Vëllimi II. *Rilindja kombëtare. Vitet 30 të shek. XIX – 1912*. Red.: Prifti, Kristaq. Tiranë, 2002.

Ramadani

2011 Ramadani, Fehari: Kontributi i Austro-Hungaresë për ruajtjen e gjuhës shqipe në koloninë shqiptare në Borgo Erizzo (Arbënësh) të Zarës. In: *Studime albanologjike* [Instituti i Trashëgimisë Shpirtërore e Kulturore të Shqiptarëve, Shkup], 3. (2011) 59–70.

Rizaj

1969 Rizaj, Skënder: Lufta frakcioniste në mes të shoqërive letrare „Bashkimit” dhe „Agimit”. In: *Gjurmime albanologjike*, 8. (1969) 1. sz. 118–127.

Schanderl

1971 Schanderl, Hanns Dieter: *Die Albanienpolitik Österreich–Ungarns und Italiens 1877–1908*. Wiesbaden, 1971. (*Albanische Forschungen*, 9.)

Schwanda

1965 Schwanda, Herbert P.: *Das Protektorat Österreich–Ungarns über die Katholiken Albanien (unter besonderer Berücksichtigung der Jahre 1912–14)*. [Phil. Diss.] Wien, 1965.

Schwanke

1969a Schwanke, Robert: Don Ndre Mjedja und das Kultusprotektorat von Österreich–Ungarn. In: *Shëzgat*, 1969. 1–3. sz. 70–73.

1969b Schwanke, Robert: Österreich–Ungarn und der albanische Sprachkongreß zu Manastir (Bitola) im Jahre 1908. In: *Gjurmime albanologjike*, 8. (1969) 1. sz. 58–76.

Skendi

1967 Skendi, Stavro: *The Albanian National Awakening 1878–1912*. New York, 1967.

Stipčević

2011 Stipčević, Aleksandar: *Tradicijska kultura zadarskih Arbanasa*. Zagreb, 2011.

Tagliavini

1937 Tagliavini, Carlo: *L’Albanese di Dalmazia, contributi alla conoscenza del dialetto ghego di Borgo Erizzo, presso Zara*. Firenze, 1937.

Thallóczy

1912 Thallóczy Lajos: Albán diaspora. In: *Történeti Szemle*, 1. (1912) 1–39.

1916 Thallóczy, Lajos: Die albanische Diaspora. In: *Illyrisch-albanische Forschungen*. Bd. 1. Hrsg. v. Thallóczy, Lajos. München–Leipzig, 1916. 299–341.

2008 Thallóczy, Ludwig: *Të ndodhurat e Shqypnis prej nji Gege që don vendin e vet*. Përktheu nga gjermanishtja: Stefan Zurani. Transkriptoi, dokumentoi e komentoi Raim Beluli. Botimi i tretë. Shkodër, 2008.

Toleva

2013 Toleva, Theodora: *Der Einfluss Österreich–Ungarns auf die Bildung der albanischen Nation 1896–1908*. Sofia, 2013.

Weigand

1911 Weigand, Gustav: *Der gegische Dialekt von Borgo Erizzo bei Zara in Dalmatien*. Leipzig, 1911.

Wernicke

1967 Wernicke, Anneliese: *Theodor Anton Ippen. Ein österreichischer Diplomat und Albanienforscher*. Wiesbaden, 1967. (Albanische Forschungen, 7.)

Willer-Gold et al.

2016 Willer-Gold, Jana – Gnjatović, Tena – Katunar, Daniela – Matasović, Ranko: Multilingualism and Structural Borrowing in Arbanasi Albanian. In: *Language Documentation and Conservation in Europe*. Eds.: Ferreira, Vera – Bouda, Peter. Honolulu, 2016. 103–114. (LD&C Special Publication, 9. Language Documentation and Conservation in Europe.)

KRISZTIÁN CSAPLÁR-DEGOVICS

DALMATIAN BORG ERIZZO AND THE ALBANIAN NATION-BUILDING

THE NEW ALBANIAN-POLICY OF AUSTRIA-HUNGARY, 1896

In the Balkan plans of Austria-Hungary it was the geographical Albania that began to play a significant role at the turn of the century. The growing geostrategic importance of the region provoked the adoption of a new Albanian-policy from the Ballhausplatz. Through this new political agenda, the joint ministry for foreign affairs wanted to lay down the foundation of an independent Albanian state. As part of the new Albanian-policy, Lajos Thallóczy had started an endeavour to create the 'Italo-Albanians' of the Monarchy. On the territory of Austria-Hungary there existed four villages the inhabitants of which were of (North-)Albanian origin. Out of these villages it was only the Dalmatian Borgo Erizzo (Croatian: Arbanasi) where the ethnic Albanian dwellers had a good command of the Albanian language at the turn of the century, therefore the political experiment of Thallóczy was started exactly here. Based on a program elaborated by the Hungarian historian the state began to promote the idea of the Albanian nationalism among the local population and a college of education was established for training teachers for the Catholic schools financed by Austria-Hungary in the Ottoman Empire. The village-dwellers played an active role in the realization of the Albanian-policy of Vienna. Among other things, they supported the joint officials and officers learning Albanian in the primary school and in the college of education in Borgo Erizzo to build out their networks among the Albanians of the Ottoman Empire.

Török külpolitika új alapokon

A szíriai konfliktus kialakulása és a török külpolitika
paradigmaváltása, 2011–2012

A szíriai konfliktus már lassan egy évtizede meghatározó eleme a közel-keleti hatalmi dinamikáknak, és korunk egyik, emberi tragédiákban mérhető, legsúlyosabb helyi, regionális és globális kihatású politikai válságsorozatának tekinthető, a legtöbb elemzés azonban a konfliktus legújabb fejleményeit és a megoldási lehetőségeket taglalja. Mindezekben érthető módon katonai, nemzetbiztonsági és humanitárius szempontok, illetve a terrorizmus és a szeparatizmus kérdéskörei kapnak kiemelt figyelmet, így a konfliktus kialakulásának vizsgálata, illetve az eredetének egy szelete – mégpedig az, hogy miként vált a Törökország és Szíria közötti kapcsolat barátiból ellenségesé – kilenc év távlatából már jóval inkább háttérbe szorul. Jelen cikk éppen ezt az átalakulási folyamatot veszi szemügyre; az elemzéshez szükséges időhatárokat a szíriai válság kezdete (2011. március) és az azt követő egyéves időszak jelöli ki.

Kutatásom célja, hogy magyarázatát adjam a szíriai válság első évében tanúsított török külpolitikai magatartásnak. Ennek során tanúi lehetünk Ankara és Damaszkusz folyamatos elidegenedésének, amely egyrészt visszatérést jelent az 1998 előtti feszült kapcsolatokhoz, másrészt pedig ez a néhány hónap a két ország diplomáciatörténetének az egyik legaktívabb szakasza is. 2011 nyarán folyamatos és közvetlen egyeztetések zajlottak a felek között a válsághelyzet értelmezéséről és az azzal kapcsolatos lehetséges lépésekről. Ankarában (és más, nyugati fővárosokban) ugyanis sokáig tartotta magát az a felfogás, hogy a szíriai rendszer a saját, belső reformja révén képes lehet megfelelni az új kihívásoknak, így pedig a tüntetők követelései teljesíthetők. A török vezetést ebben a hitében az 1998–2011 között kialakuló, a két ország közti gyümölcsöző kapcsolatok erősítették meg. A következőkben tehát annak bemutatására teszek kísérletet, hogy a Szíriával és a Közel-Kelettel kapcsolatos török belpolitikai és külpolitikai motivációkat összefüggésbe hozzam a szíriai válságról kialakított percepciókkal. Mindezek révén tanúi lehetünk annak a folyamatnak, amely a két fél közötti kapcsolatok teljes megszakításához vezetett. A 2011-ben történtek azért is kiemelt fontosságúak a két szomszédos ország

* A szerző a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Multidiszciplináris Doktori Iskolájának, valamint a Pécsi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskola Geopolitika alprogramjának doktorjelöltje. A témavezetést illetően köszönettel tartozom Csicsmann Lászlónak, Rostoványi Zsoltnak, valamint külsős konzulensemnek, N. Rózsa Erzsébetnek. Külön köszönetemet fejezem ki Sándor Annamáriának a Külügyi és Külgazdasági Intézet könyvtárában nyújtott segítségével. Jelen publikáció az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP–19–3–III kódszámú Új Nemzeti Kiválóság programjának szakmai támogatásával készült.

történetében, mert az abban az évben formát öltő új török külpolitikai irányvonal, vagyis az Aszad-rendszerrel való teljes szakítás a mai napig meghatározza a felek kapcsolatát, illetve a török külpolitika mozgásterét a közel-keleti térségben.

A szélesebb értelemben vett téma kortárs szakirodalmának többsége kritikus álláspontot fogalmaz meg a török külpolitika utóbbi években tapasztalható általános teljesítményével kapcsolatban, és ennek indokaként jellemzően a szíriai konfliktusban tanúsított török magatartást említik. Azokban a kérdésekben, hogy ezek a kritikák mennyire jogosak, illetve hogy általában kik és mennyire felelősek a 2011-es török–szíriai szakításért, ez a cikk nem kíván állást foglalni.¹ Jelen írás sokkal inkább feladatának tekinti azt, hogy a konfliktus eredetére lassan egy évtized távlatából újra fényt vessen, és rámutasson azokra a fordulópontokra és politikai döntéshelyzetekre, amelyek mind a mai napig befolyást gyakorolnak Törökországnak nemzetközi helyzetére, illetve a közel-keleti hatalmi dinamikákra.

Az arab tavasz tüntetéssorozatát tekintve Szíriában a többi országhoz képest megkétszerezhetjük tanúi az emberek első rendszerellenes megmozdulásainak. Abban a szakirodalom egyetért, hogy a felkeléssé alakuló tüntetések 2011 márciusában váratlanul érték nemcsak a nemzetközi szereplőket, hanem a szomszédos Törökországot is,² és összességében a török külpolitika irányváltását eredményezték Szíria vonatkozásában, illetve általánosságban a közel-keleti térséggel kapcsolatban. Ankara számára a folyamatosan eszkalálódó szíriai válság kétségkívül az arab tavasz eseménysorozatának legjelentősebb kihívását jelentette 2011-ben, és jelenti mind a mai napig. A szíriai helyzet azóta is komoly belpolitikai viták táptalajaként szolgál Törökországban, sőt a törökök mindennapjait is befolyásoló válsággá alakult. Bár a humanitárius és katonai beavatkozás, a menekültek, a biztonságiasítás, a szeparatizmus és a terrorizmus kérdéskörei mára állandó kísérői a szíriai konfliktusnak és az arról való gondolkodásnak, 2011-ben, a válság kialakulásának kezdetén ezeknek a jelenségeknek még csak a gyökereivel találkozunk.

Törökországnak az arab tavasz kezdeti időszakában tanúsított külpolitikája az ország különleges társadalmi, kulturális és geopolitikai helyzetéből adódóan is érdekes. Egyrészt a 21. század első évtizedében komoly és általában sikeres lépéseket tett a kooperáció elmélyítésére az arab országokkal, másrészt ezekben az években egyfajta modellértékű országgá is válhatott volna muszlim szomszédjai számára. Hogy ezek a rendkívül pozitív kapcsolatok egy év leforgása alatt miként alakultak

1 Nézetem szerint a kutatónak nem feladata elmarasztalni a történelmi események szereplőit, hanem eleget csupán az általuk hordozott felelősség hozzávetőleges mértékét tudatosítani az olvasóban. Elemzéseink ugyanis mindig elégtelen mennyiségű adatra épülnek, sokszor csupán felületesen látunk bele az eseményekbe (és azokat is saját kultúránk, értékrendünk szemüvegén keresztül mérlegeljük), így az elemzett helyzet „igazságos” (teljesen pártatlan) megítélése nem kivitelezhető. Másrészt pedig egyáltalán nem egyértelmű, hogy a döntéshelyzetbe kerülő egyén minden lényeges körülménnyel tisztában volt-e, amit érdemes lett volna számításba vennie. A rendelkezésére álló információk felderítése után olyan kérdéseket érdemes feltennünk, hogy a történelmi cselekvő kockáztatott-e vagy kerülte a kockázatvállalást, illetve hogy a saját vagy valamilyen csoport érdekeit tartotta-e szem előtt. Még ha megfelelő válaszokkal is rendelkezünk ezen kérdéseket illetően, a megítélés már nem az elemző feladata, mert nyilvánvalóan nem mindenki ugyanazon értékrend alapján ítél.

2 Önis, 2012. 49.

át gyökeresen, annak bemutatására a török–szíriai kapcsolatok elemzése szolgálhat az egyik legszemléletesebb és legrelevánsabb esettanulmányként.

Kérdések és feltevések

A török–szíriai reláció a szakirodalomban sokféle módon került már górcső alá. A szakirodalom egy része a kapcsolatok 21. századi fejleményeire összpontosítva azt vizsgálja, hogy a török külpolitika általánosságban miként alakult át az arab tavasz következtében.³ Kevesebb tanulmány foglalkozik már kizárólag a török–szíriai kapcsolatok 2011-et követő átalakulásával.⁴ E tekintetben is elmondható azonban, hogy az elemzések nagyobb hangsúlyt fektetnek a 2012 nyara utáni fejlemények vizsgálatára, mivelhogy attól kezdve a szíriai konfliktus biztonsági kihívásai jelentősen megnövekedtek Törökország számára (és más nemzetközi szereplők vonatkozásában is). Ez oda vezet, hogy a válság első évének török szempontból történő elemzése háttérbe szorul.⁵

Ez a tanulmány rávilágít arra, hogy Törökország Szíria-politikájának normatív elemei mellett – vagyis a demokrácia, az emberi jogok, az úgynevezett török modell terjesztése, valamint az iszlám, amelyek mind közrejátszottak a török–szíriai kapcsolatokban 2011-ben – a török kormány elsődlegesen mint lehetséges befolyási övezetére tekintett Szíriára, és a Damaszkusszal kialakított viszonyát alapvetően saját hazai és külpolitikai érdekeinek védelmében formálta. A politikai célok elérése érdekében Ankara sokoldalú politikát alakított ki a szíriai válság eseményeire reagálva; ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a török vezetés sokáig nyitott maradt a válság rendezési módjait illetően. Ez a fajta felkészültség azonban negatív következményt is magában foglalt: az a tény, hogy 2011 nyarán a török diplomáciának egyszerre volt kapcsolata a damaszkuszi kormánnyal és a formálódó ellenzéki csoportosulásokkal is, kiváltotta a szíriai kormány bizalmatlanságát. Ez a fajta duális elköteleződés távol állt a korábban követett semlegességi kritériumtól, és nagyban hátráltatta Törökország közvetítői szerepét a szíriai válság kezdeti hónapjaiban.

Az államok bel- és külpolitikája összefügg egymással, a külpolitikai kezdeményezéseket többnyire a kormányzó pártnak a hazai porondon potenciálisan vagy ténylegesen megszerezhető nyereségei motiválják. Ekképpen a török kormány elsődleges célja az volt, hogy a külpolitika révén erősítse legitimitását a hazai és nemzetközi közönség előtt (vagyis a közvélemény „kedvére kívánt tenni”), illetve hogy az ország identitását a saját politikai céljainak megfelelően – vagyis a közvéleményt saját érdekei szerint – alakítsa. A 2011. június 12-i parlamenti választások

3 Altunışık–Martin, 2011; Al-Azm, 2011; Dal, 2012; Özpek–Demirağ, 2014; Ayata, 2015; Edelman et al., 2013; Önis, 2012; Göksel, 2015.

4 Altunışık, 2013; Altunışık, 2016; Andrikopoulos, 2015; Bishku, 2012; Çakmak, 2016; Egeresi, 2020; Erisen, 2015; Phillips, 2012; Şahin–Sarı, 2016; Sandikli–Semin, 2014; Şeyşane–Çelik, 2015; Walker, 2012.

5 Néhány, a kezdeti időszakot – tehát a jelen tanulmány által vizsgált időszakot is – fókuszáltnan szem előtt tartó írás: Daoudy, 2016; Önis, 2012; Demir, 2017; Phillips, 2016; Şenbaş, 2018; Tür–Kumral, 2016; Clark, 2019. Ezen cikkek értelmezései a későbbiekben a tanulmány fontos vezérfonalaként szolgálnak.

előtti kampányidőszak jól illusztrálja azt, hogy a külpolitikai cselekvés formálására a közvélemény és a kormány is egyaránt alkalmas; a kormány a maga érdekeinek megfelelően próbálja a külpolitikai diskurzust alakítani – úgy, hogy mindeközben szem előtt kell tartania a közvélemény változásait is. 2011 folyamán a török kormányzati narratíva a szíriai vezetéssel kapcsolatban folyamatosan megfogalmazta kritikáit, és e tekintetben együtt mozgott a hazai és a nemzetközi (nyugati) közvéleménnyel (követő politika). Ezt követően azonban az Aszad-kormánnyal való végleges szakítása révén ideológiai és narratív szinten is eltávolodott Damaszkusztól. Az ellenségkép létrehozásának ez a folyamata tehát együtt járt egy ellentétes identitás megalkotásával is, amit pedig a létrehozó csoport, vagyis a török kormány a teljes török társadalom identitásának megerősítése érdekében használt fel.

A cikk alapvetően a 2011-ben lezajlott török külpolitikai fordulat okait kutatja, vagyis azt, hogy milyen események, külső és belső kényszerek és lehetőségek vezettek a Szíriával kapcsolatos török külpolitikai fordulathoz. Milyen ideológiai és gyakorlati irányt vett a török külpolitika 2012 elejére? Hogyan oldotta fel a török vezetés az érdekek és értékek által vezérelt külpolitika közötti dilemmát? Ezek a kérdések általános szinten úgy is feltehetőek: miként vált a „zéró probléma a szomszédokkal” elvet a zászlajára tűző Törökországból a közel-keleti hatalmi viszonyokat megkérdőjelező, revizionista állam?

Diplomáciai és diszkurzív aktivizmus 2011-ben

Ahogy a szíriai események 2011 folyamán egyre erőszakosabb formát öltöttek, Ankara – összhangban a török külpolitikában jelen lévő normatív és narratív elemekkel (populizmus, emberi jogok, demokrácia, joguralom, stabilitás és az iszlám kiemelt szerepe) – reformokra próbálta rávenni a szíriai vezetést annak érdekében, hogy megőrizze a Damaszkusszal kialakított kapcsolatokat, de ugyanakkor a megváltozott igényekre is reagáljon. Minthogy az Aszad-kormány ellenállt az egyre határozottabb török követeléseknek, Ankara 2011 nyarán kettős játszmaiba kezdett, és – részben nyugati nyomásra is – felvette a kapcsolatot a szíriai ellenzéki csoportokkal is. A török és a szíriai vezetés közti kapcsolatok megromlása egy hosszabb folyamat része volt, amely során Törökország meggyőző erejét latba vetve kísérletet tett arra, hogy a megelőző egy évtized során nyert gazdasági befolyást és politikai „közelséget” konkrét politikai befolyássá alakítsa át Szíriában. A 2011-es év legfőbb tanulsága, hogy mindezek nem voltak elegendők ahhoz, hogy a török vezetés hathatós befolyást gyakoroljon szíriai partnerére. Ez a politikai frusztráció is hozzájárult ahhoz, hogy Ankara folyamatosan elidegenedett korábbi szövetségésétől.

A két fél közti tárgyalások akkor váltak intenzívebbé, amikor 2011 nyarán a szíriai kormány kiterjedt erőszakhadjáratba kezdett az ellenzék megtörése érdekében. Erre reakcióként a nemzetközi szereplők döntő többsége elítélőleg nyilatkozott a szíriai erőszak eszkalálódásáról. A közvetítő szerepet magára vállalva Recep Tayyip Erdoğan 2011. augusztus 10-én maga látogatta meg Aszadot Damaszkuszban, és 15 napos türelmi periódust adott számára, hogy változtasson a szíriai nép-

pel kapcsolatos politikáján. Minthogy Aszad hajthatatlannak mutatkozott (illetve a rendszer eddigi reformjával a nyugati politikai szereplők nem voltak elégedettek), 2011. augusztus 18-án az Egyesült Államok elnöke határozott kijelentést tett: „Szíria jövőjét Szíria népének kell meghatároznia, ám Bassár al-Aszad elnök ennek útjában áll.”⁶ Barack Obama kijelentését sok nyugati vezető hasonló megnyilvánulása követte, és a széles támogatás tudatában a török vezetés is határozottabb politikába kezdett Szíria irányában. Tíz nappal az amerikai bejelentést követően, 2011. augusztus 28-án – a 15 napos türelmi időszak lejárta után – Abdullah Gül török elnök bejelentette, hogy Törökország „elveszítette bizodalalmát” a szíriai vezetésben.⁷ Mindközben Ankara már megkezdte az ellenzéki csoportok támogatását (eleinte csak intézményi és logisztikai támogatást nyújtott). Ennek legfőbb bizonyítéka az volt, hogy a Szíriai Nemzeti Tanács (SNC) 2011. október 2-án Isztambulban jött létre. 2011. november 15-én Törökország hivatalosan is elismerte, hogy olyan ellenzéki csoportosulásokat támogat, mint az SNC vagy az ellenzék katonai szárnyaként ismert Szabad Szíriai Hadsereg (FSA).⁸ November végén Ankara szankciókat is bevezetett a szíriai rezsim ellen.⁹ Végül Törökország teljeskörűen csak 2012. május 25-én szakította meg a diplomáciai kapcsolatokat a szíriai kormánnyal, amikor utolsó diplomáciai személyzetét is kivonta a szomszédos országból.¹⁰

2011-ben jelentős nemzetközi nyomás nehezedett Törökországra, hogy segítséget nyújtson az Aszad-ellenes felkelőknek. Ekkor még mind Washingtonban, mind Brüsszelben (és az Európai Unió meghatározó fővárosaiban is) az arab tavaszt pozitívan ítélték meg, és a közel-keleti térség demokratizálódási folyamatának egyik fontos lépcsőjének gondolták. Ankara atlantizmusa és törekvése az EU-tagságra egyértelmű volt, ezt Ahmet Davutoğlu török külügyminiszter hitelesen képviselte is. A szíriai válság kezdeti időszakának fejleményei tehát Ankarát az euroatlanti világ rendszerén belül felértékelte. Ugyancsak jó szemmel nézték Ankara szerepvállalását az iszlamista Muszlim Testvériséget és más szíriai iszlamista csoportokat támogató Öböl-államok is, mert az Aszad-rendszer megbuktatása ezen szervezeteket – és rajtuk keresztül támogatóikat – is új helyzetbe hozta volna Szíriában.¹¹ A Muszlim Testvériség az ellenzéki csoportosulásokon belül Törökország nyomására már kezdetektől valós társadalmi súlyánál nagyobb befolyást szerzett, ez pedig meghatározta az ellenzék nem csupán belső (szíriai) megosztottságához vezető utat, hanem a külső partnerek (nyugati országok, Öböl-országok) közti politikai különbségeket is arra vonatkozóan, hogy mely csoportok „szalonképesek”, és melyek képviselik legjobban a támogató állam érdekeit.

Az eszkalálódó szíriai eseményekkel párhuzamosan a török politikai diskurzusban két, párhuzamosan zajló törekvésnek lehettünk tanúi. Az egyik az Aszad-

6 Phillips, 2016. 79.

7 Şenbaş, 2018. 193.

8 A támogatás ténye azonban már jóval korábban bizonyossá vált: 2011. július 27-én Törökország menedéket nyújtott saját területén a szerveződő FSA-nak. Özcan, 2017. 183.

9 Erdogan, 2017. 116.

10 Özpek–Demirağ, 2014. 339.

11 Hóvári János egyetemi tanár, volt ankarai nagykövet személyes közlése alapján.

rendszer démonizálása volt azáltal, hogy jogtiprónak, antidemokratikusnak és vallásellenesnek bélyegezték. Utóbbival a török kormány a szunnita iszlám diskurzusát alkalmazta, és a szunnita muszlimok védelmezőjeként lépett fel. Ez egyesek szerint egyfajta neooszmán politika¹² része, melynek során Törökország az egykori Oszmán Birodalomhoz tartozó arab területeken úgy próbál dominanciát szerezni, hogy protektori befolyása alá veszi az ott élő, politikailag és vallásilag „rokon” elemeket. Ez a protektori törekvés – vagyis nem csupán a veszélyforrás beazonosítása, hanem az is, hogy kiket kell attól megvédeni – a Szíriával kapcsolatos külpolitikai diskurzus másik eleme, amely a gondoskodó (aktivista) állam képét állítja középpontba.¹³ (Az más kérdés, hogy a gyakorlatban ezt a célt kevésbé sikerült megvalósítani.)

Esetünkben is a nemzeti önkép(ek) kialakításánál megszokott bináris oppozíciót vélhetjük felfedezni: a „vérszomjas” szíriai rezsim szembekerül a szíriai nép jogos küzdelmeivel, amelyet Törökország „történelmi és etikai felelősségének” tudatában támogat. Nem mellesleg ez a retorika 2011-ben kiválóan beleillett a török gazdasági csoda, a szekularizált és demokratikus intézményekkel jellemezhető, úgynevezett török modell külpolitikai imázsába is, amely addig az egyetlen működő módja volt egy muszlim többségű ország és a nyugati típusú berendezkedés összeegyeztethetőségének.¹⁴

A passzivitás politikai zsákutcájáról elterelve a figyelmet, a kormány retorikája a be nem avatkozást úgy magyarázta, hogy Törökország mindenképpen kitar a szíriai nép mellett, ám semmilyen módon nem hajlandó a nemzetközi jogot megsértve Szíriába csapatokat vezényelni. Bár a török fél többször is felszólította a nemzetközi szervezeteket a közös cselekvésre és egy védelmi zóna kialakítására, más érdekelt hatalmak miatt a kísérlet mindig kudarcba fulladt. Törökország tehát morálisan felsőbbrendű politikát folytat, mint például Irán, Oroszország vagy Kína, mely országok a beavatkozás ellen foglaltak állást. Egy lehetséges – boszniaihoz hasonló – népiértés felelőssége a nemzetközi közösség vállára nehezedik – hangzott a török kormány álláspontja.¹⁵

Törökország tehát ebben a diskurzusban – érdekeit félretéve – humanitárius megfontolások talaján maradva egyedül áll a konfliktus iránt közönyös világgal

12 Ezzel a fogalommal a legnagyobb probléma az, hogy nem bizonyítható, hogy Törökország egy adott külpolitikai lépése a neooszmánizmus egyik megnyilvánulása-e vagy sem. Bármit is csinál Törökország Szíriában, az ezen hivatkozási rendszer részeként és elutasításaként is értelmezhető, mivel egyrészt Törökország külpolitikáját óhatatlanul a „posztoszmán” térben valósítja meg, másrészt viszont a mai kontextus teljesen eltér a több mint száz évvel ezelőtől.

13 Demirtaş-Bagdonas, 2014.

14 Bár a modellt sokan sokféleképpen értelmezték, legfőbb elemének talán azt tarthatjuk, hogy Törökország 2002 után a modernizmust (amit gyakran a nyugatisággal is azonosítanak) képes volt összeegyeztetni a helyi hagyományokkal (amelynek domináns eleme az iszlám), és ezen az új alapon politikai és gazdasági sikereket elérni mind az országon belül, mind pedig azon kívül. A modell az AKP-kormány alatt a külpolitikai befolyásteremtés céljával méltán vált egyfajta hivatkozási alappá a török kormánynak a muszlim világban kifejtett tevékenysége során, bár az utóbbi időkben a Törökországon belüli változások (a gazdasági növekedés lelassulása, a demokratikus intézmények részleges leépítése) és az arab tavasz Törökországra gyakorolt hatásai (regionális destabilizáció) jelentősen csorbították a modell erejét. Cagaptay, 2014.

15 Demirtaş-Bagdonas, 2014.

szemben. A napi nyilatkozatokban vallási alapú megfontolások is előtérbe kerülnek, s a török kormány a muszlim szolidaritás fontosságának hangsúlyozásával kívánja Irán Aszadot támogató álláspontját megváltoztatni. Ezt az értelmezési keretet még inkább kiterjesztve: „A gyilkosság nem csupán az iszlámban, hanem a Könyv összes vallásában tilos” – nyilatkozik Erdoğan miniszterelnök a szíriai eseményekre utalva. Ez az értékalapú politizálás és az ehhez való ragaszkodás Törökországot a többi ország fölé emeli, mely ezt a normatív álláspontot a realista elképzeléssel támasztja alá, hogy „mint a régió legnagyobb hatalma nem lehet közönyös”, hanem magának kell „vezetnie a közel-keleti változások új hullámát”.¹⁶

Az Aszaddal és más autoriter vezetőkkel való kapcsolat megszüntével megnyílt a diszkurzív tér új külpolitikai értékek „bevezetésére”. Ez a külpolitikai diskurzus „demokratikus fordulataként” értelmezhető (az értékek hangsúlyozása, promóciója előtérbe kerül a 2011 előtti időszakhoz képest). A változás nemcsak a török vezetés felismerésén alapult, hanem a nemzetközi trendek (nyomás) és a szíriai ellenzéki csoportosulások hívó szava is szerepet játszottak benne. A demokrácia mint diszkurzív téma újra divatos lett, az arab tavasz keretében utcára vonulók új reményt adtak a demokrácia közel-keleti felélesztésének (a 2007 utáni „pangást”¹⁷ követően).

Török reakciók a hazai és nemzetközi körülmények tükrében

A szíriai válsággal kapcsolatos török döntéseket, lehetőségeket Törökországon belül számos tényező befolyásolta. Ezek mindegyike hozzájárult ahhoz, hogy a török vezetés csak egy meglehetősen hosszú kivárási periódust követően fogalmazza meg a végleges szakítást a szíriai vezetéssel, és kijelentse, hogy Aszad mint vezető nemcsak hogy elveszítette legitimitációját, hanem emiatt le is kell mondania, vagy el kell távolítani a hatalomból.

- Minthogy 2011. június 12-én parlamenti (nemzetgyűlési) választásokat tartottak, az év első fele – amely tehát egybeesett a szíriai válság első hónapjaival – kampányidőszak volt Törökországban. Ebben az intenzív, politikai vitáktól zajos időszakban a kormánypárt figyelmét és kapacitásait a belpolitikai ügyek kötötték le (vagy olyan belpolitikai ügyek, amelyeknek nemzetközi kapcsolódási pontjai is voltak, így például a nukleáris energia kérdése,

¹⁶ Demirtaş-Bagdonas, 2014.

¹⁷ Ez a „demokratikus visszaesés” egyrészt a nyugati modell válságából adódott (a liberális demokráciák „csődje” a világgazdasági válsággal összefüggésben), másrészt pedig az Egyesült Államok közel-keleti tapasztalatain alapult, utalván arra, hogy a demokrácia exportja korántsem bizonyult sikeresnek, hiszen az már a feltételezett demokrácia-dominó első eleménél, Irakban ellenállásba ütközött. Harmadrészt pedig azt is meg kell említeni, hogy az „átalakulás” a török politikát sem kerülte el, a demokrácia imázsa mind a politikai eliten, mind pedig a társadalmon belül gyengült, az európai uniós csatlakozási tárgyalások a 2000-es évek második felére kifulladásra, a kormány „hard power” lehetőségei és szándékai pedig azzal párhuzamosan erősödtek, ahogy a kemalista örökséget vállaló hadsereg politikai hatalmát sikerült megtörni, és a hadsereg fölött a korábbinál kiterjedtebb kormánypárti kontrollt megvalósítani.

amely a japán Fukusimában történt baleset miatt különösen aktuálissá vált). A választások előtt nem állt érdekében a török vezetésnek kenyértörésre vinni a dolgot Szíriával. A kapcsolatok hirtelen megszakítása a szíriai török gazdasági tevékenység visszaesésével járt volna, ami a délkelet-törökországi tartományok szavazóit negatívan érintette volna.¹⁸

- A török külpolitika egy évtizede tartó sikeres regionális és globális nyitásától hajtva az ország vezetői joggal érezhettek egyfajta magabiztosságot is a szíriai válság kezdeti stádiumában.¹⁹ A török gazdasági és politikai teljesítmény, és annak regionális és globális elismertsége önbizalommal tölthette el a külpolitikai döntéshozatalt, és nagyban befolyásolta a szíriai válságra adott török reakciókat.
- Az Aszad és Erdoğan közötti kiváló személyes kapcsolatok kognitív gátat jelentettek abban, hogy a török vezetés véglegesen elhatárolódjon a szíriai rezsimtől.
- A katonaság csökkenő külpolitikai szerepe lehetővé tette az Igazság és Fejlődés Párt (Adalet ve Kalkınma Partisi, AKP) vezette kormány számára, hogy túllépjen a biztonsági szempontokon a szomszédokkal kialakított kapcsolatokban. A katonaság háttérbe szorulása sokkal inkább diverzifikált, döntően civil szereplők által meghatározott külpolitikához vezetett, amely nagy hangsúlyt fektetett a Közel-Keleten arra, hogy a helyiek és a törökök közti kulturális és történelmi kapcsolódási pontokat helyezze előtérbe (közel-keleti identitás, iszlám, a közös oszmán múlt pozitív elemei).
- A 2000-es években ugrásszerű növekedésnek induló török kereskedelmi és üzleti (befektetési) vállalkozások gazdasági szempontból nem tették érdekeltté a török vezetést a kapcsolatok felborításában,²⁰ főleg úgy, hogy 2011 tavaszán számottevő török üzleti érdekeltséget kellett kimenteni Líbiából a szövetséges támadások miatt. A Törökország és Szíria között kialakuló partneri kapcsolat (1998 és 2011 között) legfőbb haszonélvezői éppen a kormánypárti üzleti körök voltak, így a török kormány számára legalább addig fontos volt a kapcsolatok fenntartása még 2011-ben is, míg ezek a vállalkozások biztonsággal felszámolhatták szíriai érdekeltségeiket.
- Törökország minden bizonnyal komolyan tartott egy elhúzódó válság okozta sokkhatástól, amelynek a hosszú közös szíriai–török határszakasz (911 kilométer) miatt leginkább Törökország lenne kitéve. A lehetséges problémák közé tartozhattak a határon át történő szándékos vagy véletlen támadások, a menekültek érkezése, a kurd pozíciók megerősödése Szíriában, a szíriai konfliktus és a konfliktusban részt vevők radikalizálódása, valamint a válság gazdasági hatása a határ menti tartományokra, különösen pedig Hatayra.²¹

18 TÜR–KUMRAL, 2016. 109. Ráadásul a kormánypárt újabb fölünyes választási győzelme 2011-ben (2002 és 2007 után) ugyanebbe az irányba hatott.

19 ŞEYŞANE–ÇELİK, 2015. 390.

20 ÖZDEMİRKIRAN, 2015.

21 Ezen problémák csírái – a számításoknak megfelelően – már a válság első évében is jelentkeztek, és a későbbi években még súlyosabb formában nyilvánultak meg.

A szíriai konfliktus már 2011-ben is lehetővé tette, hogy a korábban a szíriai kormány által 1998-ban Szíriából elűldözött Kurdisztáni Munkáspárt (Partiya Karkerên Kurdistan, PKK) tagjai-harcosai visszatérjenek Észak-Szíriába, ahol a helyi kurdok megszervezésében kitüntetett szerepet játszottak. Hatásukat erősítette, hogy a szíriai kurdok 2012 nyarától egyértelműen politikai és katonai ellenőrzést gyakorolhattak Észak-Szíria török határral szomszédos területein, ahol többséget alkottak, és az Aszad-kormány csapatainak visszavonásával de facto átvették a helyi igazgatás működtetését.²²

A nemzetközi tendenciákat tekintve is fontos eseményeket és folyamatokat emelhetünk ki, amelyek különböző erősséggel befolyásolták Törökország Szíriapolitikáját. Ezen külső tényezőket a török döntéshozatalnak folyamatosan szem előtt kellett tartania a 2011-es év folyamán ahhoz, hogy a szíriai válságot a kontextusában legyen képes értékelni.

Az arab tavaszhoz kötődő tényezők (nagyregionális olvasat):

- Tunézia és Egyiptom esete (arab tavasz) azt mutatta, hogy hosszú autoriter berendezkedést követően is lehetséges – belső motivációra – a pluralista politikai rendszer kialakítása, s az erre való igény képes az alapvető hatalmi struktúrákat is átformálni a Közel-Kelet és Észak-Afrika országában.²³ Tunéziában és Egyiptomban Ankara „gyorsan” reagált,²⁴ és felismerve a fordulópontot,²⁵ késlekedés nélkül a tüntetők mellé állt. Nem véletlen, hogy Törökország példája, az úgynevezett török modell e két ország esetében fejtette ki legnagyobb hatását az újonnan felállt kormányokra, ami annak is köszönhető volt, hogy az új tunéziai és egyiptomi vezetésben többséghez jutottak az iszlamista pártok, amelyekkel az AKP kimondottan jó kapcsolatot ápolt.²⁶ (Ezek a rendszerek 2012 során fejlődtek ki a két említett országban, majd Egyiptomban 2013 nyarán egyfajta visszarendeződés kezdődött.)
- A 2011 februárjában meginduló katonai beavatkozás (bombázások) és annak pusztító hatása Líbiában két tanulsággal szolgálhatott a török vezetés számára. Egyrészt Törökország veszített presztízséből, mivel eleinte kiállt a líbiai rendszer mellett, majd végül csak nyugati nyomásra kötelezte el magát

22 Kaya-Lowe, 2017. 279.

23 Az arab tavasz eseményeit az AKP részben a muszlim világ öntudatra ébredéseként értelmezte (Ayata, 2015. 99.).

24 Bár kétségkívül a tunéziai és egyiptomi rezsimek sorsa – belső folyamat eredményeképpen – hamar eldőlt.

25 Az elkerülhetetlen fordulópont felismerésében nagyban segített az is, hogy Törökország számára új befolyással kecsegtetett az ellenzéki csoportosulásokban (és főképpen pedig a Muszlim Testvériséghez kötődő szervezetekben) rejlő potenciál, mivel azt lehetett várni, hogy az autoriter rendszerek megdöntése után demokratikus választásokat tartanak, amelyeken az iszlamisták népszerűsége és győzelme borítékolható volt.

26 Imai, 2018. 177–178.

a korlátozott beavatkozás támogatása mellett.²⁷ Az újabb elszigetelődéstől való félelem arra ösztönözhette a török vezetést, hogy legközelebb álljon az ellenzéki (demokratikusnak beállított) kezdeményezések mellé („a nép pártjára”), vagyis politikájában mozogjon együtt a nemzetközi közösség hangadó államaival és a közvéleménnyel. Másrészt a líbiai konfliktus már 2011-ben is megmutatta, hogy egy esetleges korlátozott beavatkozás utáni káosz komoly biztonsági kihívásokat teremt a környező országok és általában a nemzetközi közösség számára, illetve megfelelő, további együttes erőfeszítés híján a „bukott államok” irányába vezet.

Az Iránhoz köthető tényezők (regionális olvasat):

- A török külpolitika fontos pozíciókat veszített a 2010-es iraki parlamenti választásokat követően Irakban, ugyanakkor kompenzációként hatott az, hogy rendkívül pozitív együttműködés alakult ki Ankara és Erbil (az iraki Kurdisztáni Autonóm Régió székhelye) között. Mindez része volt a török–iráni vetélkedésnek,²⁸ amelyben Irakban a központi kormány (politikailag) egyre inkább iráni, míg Erbil (gazdaságilag) török befolyás alá került. A 2010-es év tanulsága Ankara számára az, hogy a központi iraki kormánnyal megromló kapcsolatokat követően nem veszíthetik el még Szíriát is, ezáltal teret engedve Irán befolyásának Törökország teljes délkeleti szomszédságában. Mind Szíria, mind pedig Irak elvesztése elzárta volna a szárazföldi összeköttetést a Közel-Kelet többi országával.
- Törökország egyik legnagyobb kényszere, hogy Irán esetében is egyensúlyoznia kell, regionális vetélytársát teljes mértékben nem idegenítheti el, mivel komoly török gazdasági érdekeltségek vannak a szankciók alatt álló Iránban, valamint Irán Oroszország után Törökország második legnagyobb földgázellátója.²⁹ Törökország és Irán – bár egymás hatalmi vetélytársai a Közel-Keleten – egymással szemben rendkívül óvatos, saját és a másik fél határait ismerő politikát folytat, mivel a nyílt konfrontáció egyik hatalom számára sem szolgál előnnyel.

A „külső” szereplők viselkedésének hatásai (globális olvasat):

- Oroszország és Kína Szíria esetében már kevésbé mutatott együttműködő, a nyugati érdekeknek megfelelő politikát a korábbi líbiai válsághoz képest. Ez részben abból is adódott, hogy „tanultak” a nyugati „túlkapásokból” Líbia esetében, így a továbbiakban már nem kívántak asszisztálni egy, a líbiaihoz hasonló nyugati intervencióhoz Szíriában (narratív indok). Másrészt Szíria

27 Şeyşane– Çelik, 2015. 388. Törökország azonban igyekezett a nemzetközi gyakorlatban kialakulófélben lévő norma, az R2P (védelmi felelősség) elvein belül cselekedni és a NATO „túlzott” akcióitól a szövetségi rendszeren belül távol maradni.

28 Már 2011 előtt is lényeges török érdekként jelent meg az, hogy Szíria Törökországhoz való közelebb csábításával Irán mint regionális vetélytárs pozícióit gyengítsék a Földközi-tenger keleti medencéjében.

29 Ez az azerbajdzsáni eredetű TANAP földgázvezeték átadásával (2018 nyara) megváltozott, Irán szerepe a keleti tartományok földgázellátásában azonban még így is számottevő.

stratégiai helyzete fontos volt mind az oroszok, mind a kínaiak számára (stratégiai indok). Szíria számukra a nyugati követelésekkel szembeni ellenállás szimbóluma lett, egy olyan konzervatív politikáé, amelyet a közel-keleti status quo (és benne a szíriai rezsim) megtartása jellemzett (ideológiai indok). Oroszország és Kína markáns állásfoglalása a kérdésben hozzájárult ahhoz, hogy a szíriai válság rendezését nem sikerült a nemzetközi fórumok (és leginkább az ENSZ Biztonsági Tanácsa) keretében lebonyolítani,³⁰ így az érdekelt és érintett államok (köztük pedig kimondottan Törökország) magukra maradtak a válsághelyzet negatív hatásainak kezelésében. Az orosz és kínai vétó a Biztonsági Tanácsban kétségtől fontos, de igazi erejét az adta, hogy a nyugati hatalmak számára Szíria annyira már nem volt lényeges, hogy egyoldalúan, a Biztonsági Tanács határozataival szemben cselekedjenek; ez pedig lehetővé tette Aszad számára, hogy rendszere életben maradjon, és a rezsim egy nemzetközileg kedvezőbb időszakot keressen a szíriai „rendezés” véghezvitelére.

- A szíriai válságra adott lassú amerikai és nyugati reakciók (vonakodás) hatásai is visszaköszönek Törökország 2011-es Szíria-politikájában. A nemzetközi reakciókat illetően az amerikai álláspont nagy súllyal esik latba a szíriai események értelmezésében, s a török politikai reakciókat figyelve megállapíthatjuk, hogy Ankara jórészt az amerikai politikai preferenciák (a demokratikus átalakulás támogatása) figyelembevételével alakította ki saját álláspontját, és csak az amerikai (és nyugati) megerősítést (kezdeményezést) követően váltott Aszad-ellenes politikára (2011 ősze). A török–amerikai együtt mozgás fontos tényezője volt az is, hogy 2011-ben az amerikai döntéshozók úgy tekintettek Törökországra, mint amely a demokratikus átalakulás és gazdasági növekedés sikeres mintáját kínálhatja a rezsimváltásokon átesett tunéziai, líbiai és egyiptomi társadalmak számára, valamint ugyanígy Szíriában is a „török modell” szolgálhat útmutatóként egy Aszad utáni rendezés számára.³¹ Washington lépéseiből már nyilvánvalóvá vált, hogy Szíria nem számított kiemelten fontos amerikai érdekeltségnek 2011-ben.³² Ebben a tekintetben a török vezetés rosszul ítélte meg a helyzetet, amikor túlzott fontosságot tulajdonított Szíriának az Egyesült Államok számára, holott a török „érintettség” a válságban és az amerikai „távolság” Szíriától komoly stratégiai divergencia forrása volt már akkor is és a későbbiekben is.

30 Tólas-Varga, 2013.

31 Törökország mint regionális partner szerepe az iraki helyzet miatt is felértékelődött Washington számára. 2011 végéig zajlott az amerikai csapatkivonás Irakból, így a következő időszakban a regionális rendezésben a vezető szerep a Közel-Kelet amerikai olvasatában leginkább Izraelre és Törökországra hárult.

32 Amerikai diplomataik elismerték, hogy az Egyesült Államoknak akkoriban nem is volt elegendő kapacitása a szíriai események monitorozására úgy, hogy a szíriai válság kezdetén Egyiptom és Líbia már lekötötte Washington figyelmét (Phillips, 2016. 60.). Szíriával csupán egy hivatalnok foglalkozott az arab tavaszt megelőzően, és az amerikai vezetés is csak néhány, „terepen” levő ügynök révén szerzett első kézből információkat a szíriai állapotokról.

A válság kezdetén a nemzetközi szereplők szinte kivétel nélkül a „kivárási taktikát” alkalmazták az arab tavasz eseményei során, különösen pedig Szíria esetében. Ez az el nem köteleződés nem volt különösebben meglepő, tekintve hogy hirtelen változások zajlottak az arab világban,³³ és ilyen környezetben nehéznek bizonyult koherens és konzisztens politikát kialakítani egyrészt a helyzet ismeretlensége és követhetlensége miatt, másrészt pedig a helyzetből adódó dilemmák közepe (beavatkozás vagy be nem avatkozás, érdekek vagy értékek követése, status quo vagy revizionizmus). Bár a demokratikus átalakulások elősegítése jó néhány szereplő érdekében állt (a nyugatiak és Törökország), a folyamattal előre láthatólag együtt járó instabilitás viszont ugyanezen hatalmaknak a térséggel kialakított gazdasági és politikai kapcsolatait veszélyeztette. A dilemma feloldása érdekében az érintett szereplőknek meg kellett találniuk a hatalmon lévő, de legitimitásukból veszítő kormányok, valamint az újonnan feltörekvő politikai mozgalmak közötti egyensúlyt, és fel kellett ismerniük a megfelelő pillanatot, amikor az utóbbiak támogatásával „gondtalan” átmenet történhet a régi és az új rendszer között. A folyamatot kísérő rengeteg bizonytalanság végül is oda vezetett, hogy nem csupán az átalakuló közlekeleti és észak-afrikai társadalmak szembesültek folyamatos (bel)politikai bizonytalansággal, hanem azon szereplők is (kül)politikai kétségek között őrlődtek, amelyekről az arab országok – részben – éppen a helyzetükre való megoldást várták.

A váltás elméleti háttere

A török külpolitika legfőbb dilemmáját – a nemzetközi közösség többi szereplőjéhez hasonlóan – az jelentette, hogy miként reagáljon az értékek (demokrácia, emberi jogok) és az érdekek (hatalmi befolyás, jó államközi kapcsolatok) összeütközésére. A dilemmát 2011 végére úgy oldották fel, hogy a török kormány az értékelvű politikát helyezte előtérbe, és ehhez rendelte érdekeit (pontosabban újradefiniálta érdekeit az értékek alapján).³⁴ Ez a folyamat nem volt ellentmondásokról mentes, így a hosszú átmeneti időszakban a török külpolitikában fluktuálásnak lehetünk tanúi Szíria vonatkozásában.

Nia Clark cikke (2019) a szerepkoncepció elméleti keretrendszerét alkalmazva vizsgálja a török külpolitika 2011-es váltását Szíriával kapcsolatban. A szerző szerint Törökország a 2011-es szíriai válság során szerepkonfliktussal szembesült.³⁵ A tanulmány alapvetése, hogy a török külpolitikai identitás nem tekinthető monolitikusnak, mivel minden döntéshozatali pillanatban – a pszichológiai tényezők mellett – több identitás és szerepkoncepció is jelen van.

33 Önis, 2012. 49.

34 Ugyanezt tették a szíriai demokratikus átalakulást támogató nyugati hatalmak is, míg Oroszország, Kína és Irán továbbra is elsődlegesen érdekalapon folytatta Szíria-politikáját (Clark, 2019. 12.). Törökország Szíria-politikájában az értékek dominanciája azonban idővel új irányokba tolódott: 2012 nyarától egyrészt az iszlamisták támogatása Szíriában markánsabb formát öltött, másrészt ugyanekkor a szíriai kurdok szerepe is felértékelődött, ami alapvetően rajzolta át a török érdekvizonyokat a válságban.

35 Clark, 2019. 15.

Az arab tavasz kapcsán általánosságban és a szíriai válság esetében specifikusan Törökország kettős, saját szerepéről vallott percepciója ellenében nyilvánult meg. Ankara egyrészt a nyugati értékek és politika követője, másrészt pedig a közel-keleti régióban közvetítő, semleges állam („zéró probléma a szomszédokkal” elve, valamint Törökország hagyományosan nem avatkozott be az úgynevezett közel-keleti „hidegháborúba” egyik fél oldalán sem, hanem igyekezett mindenkivel jó kapcsolatokat ápolni). A szíriai helyzet alakulása nyomás alá helyezte a török kormányt, hogy a nyugati államokkal (az „értéktársakkal” és stratégiai szövetségekkel) összhangban alakítsa ki Szíria-politikáját. Ez a követelés azonban egyértelműen kárt okozott a második szerepkoncepcióban (vagyis Törökország semlegességének végét jelentette). A dilemma feloldása érdekében a török külpolitikának új szerepkoncepcióval, valamint az annak alátámasztására szolgáló narratív háttérrel kellett előrukkolnia.³⁶ A változás nem volt szerves folyamat, hanem hezitálás és ennek következtében fluktuálás határozta meg. A folyamat vége az elméleti konfliktus feloldásával zárult.³⁷ Ez a folyamat az alábbi elemekből tevődött össze:

- A török kormány eleinte a tagadás stratégiáját alkalmazta (a nincs állásfoglalás időszaka). Ekkor a szerepek közötti konfliktus elméletben jelentkezett, gyakorlatban azonban még nem. Ez a szíriai konfliktus első időszakára érvényes, de kimondottan igaz a korábbi események során is, például az iráni zöldmozgalom 2009-es tüntetése idején alkalmazott passzív török hozzáállásra.
- Változó állásfoglalás időszaka: a szerepek közötti konfliktus elméletben és gyakorlatban is jelentkezik, mivel Törökország cselekvésre (reakcióra) szánja el magát. A reakció azonban bizonytalan, hezitáló és nélkülözi a szilárd elméleti alapot. A szerepkoncepcióban fennálló dilemma először és leghatározottabban Líbia esetében mutatkozott, ahol Törökország végül is a semlegesség mellett tört lándzsát, és csak jelképesen vett részt a nyugati intervencióban 2011 nyarán. Ez az időszak lehetővé tette a többoldalú politika folytatását, valamint ezáltal egy tanulási és megfigyelési fázist, azonban fenntarthatósága hosszú távon erősen kérdésesnek bizonyult.
- Egyértelmű és nyílt állásfoglalás gyakorlati politikája (aktivizálódás, beavatkozás), amelynek elméleti háttereként szerepegyesülés vagy -váltás következik be. Új elméleti alap épült a régi elmélet és gyakorlat újradefiniált alapjain. Ez a fordulati pont a szíriai események kapcsán 2011 októberére tehető, amikor Erdoğan és Davutoğlu Aszad távozása mellett tört lándzsát.
- Törökország a dilemmából kivezető úton a normatív megfontolások mellett köteleződött el a szomszédokkal való békés kapcsolatok kárára. A normatív megfontolások melletti elköteleződés ugyanis magával hozta azok érvényre juttatását is, ami pedig – látván a 2011-es év hiábavaló diplomáciai

³⁶ Uo. 25–26.

³⁷ Az alábbi szakaszolás 1–3. pontja a Clark, 2019 alapján kidolgozott felosztás, ahol a keretrendszer általánosanabb jelenik meg, nincsenek a szakaszoknak pontos határai a szíriai válsággal összefüggésben.

erőfeszítéseit – a szíriai szuverenitás megsértése (korlátozott vagy teljes körű beavatkozás) révén volt csak lehetséges. A „zéró probléma a szomszédokkal” elvet így Törökország felcserélte³⁸ a regionális protektor szerepére, amely elméletben előtérbe helyezte a „hard power” elemeket, a gyakorlatban azonban a beavatkozás mellett kardoskodó álláspontjával Törökország 2012-ben egyedül maradt.

- A háború folyamatos eskalálódása és Ankara növekvő elköteleződése révén azonban a normatív megfontolások tarthatatlanná válnak. (Ez mind a Törökországon belüli helyzet, mind pedig a szíriai háborús helyzet következménye: a szíriai konfliktus erőszakos viszonyai közepette ugyanis nem sok lehetőség adódott az idealizált, értékrendi, példaszerű szerep fenntartására.) Ennek következtében a demokrácia és az emberi jogok diskurzusa mellett – mivel hiteltelenné vált – egyre inkább az iszlamista, civilizációs diskurzus és az ehhez kapcsolódó neooszmán szerepkonceptió került előtérbe a török kormány Szíria-politikájában. Nem mellesleg ez Törökország regionális hatalmi aspirációihoz jobban köthető volt. Erre a civilizációs diskurzusra már korábban, 2011 folyamán is történtek utalások.³⁹ Megjegyzendő azonban, hogy a humanitárius diskurzus mindig domináns maradt a szíriai konfliktus pusztításai és a Törökországot érő nagyarányú menekültáradat közepette.

Történelmi távlatokat tekintve Törökország geopolitikai percepciójában fontos változásoknak lehetünk tanúi a defenzív felfogású kemalista koncepcióval kezdve (amely az országra mint a Nyugat „szélére” tekintett) az özali külpolitika⁴⁰ nyitottságán át (amely az ország közvetítő jellegét hangsúlyozta) a davutoğlu-i külpolitikai aktivizmusig⁴¹ (amelynek önbizalommal teli legfőbb üzenete az volt, hogy Törökországot nem csupán passzív hídként, hanem önálló szereppel bíró központi országgént határozta meg).⁴² Ez utóbbi nézet már magában foglalja azt az igényt, hogy Törökország önmagában is képes értéket adni a világnak (modellszerep), illetve érdekeit a környező területeken érvényesíteni (regionális középhatalmi szerep).

A török modell alapjául az szolgált – ami minden hatalmat vezérel –, hogy Törökország belső helyzetét – politikai, társadalmi és gazdasági rendszerét – kivétítse a nemzetközi viszonyokra. A világgazdasági válságot követően a liberális de-

38 Eszerint nem az arab tavasz előtti két szerepkonceptió (liberális értékek, illetve békés kapcsolatok a szomszédokkal) egyesült, mint ahogyan Clark (2019) állítja, hanem a szerepkonceptió liberális része megmaradt, míg a realista része (békés kapcsolatok a szomszédokkal) átalakult.

39 „A szíriai kérdés a mi belügyünk. (...) Összeköt minket a rokonság, a történelem és a kultúra” – jelentette ki Erdoğan. Idézi: Pilch, 2012. 28.

40 Turgut Özal a hidegháború végén, illetve azt követően komoly befolyást gyakorolt a török külpolitikára, és sokan az AKP közel-keleti aktivizmusának előképét látják tevékenységében. Szemlélete éles váltást jelentett, mivel előtérbe helyezte a Közel-Keletet, illetve a gazdaság érdekeit a külpolitika gyakorlatában, és tízéves hivatali ideje alatt (1983–1993) Törökországot aktív külföldi szerepvállalásra készítette. Altunışık, 2009. 179.

41 Rada, 2016.

42 Clark, 2019. 25.

mokrácia mint retorikai hívószó vesztett presztízséből, így Törökország 2011 előtt közel-keleti kapcsolatainak alakításakor sokkal hatékonyabban tudott pozíciókat szerezni, ha nem a demokrácia terjesztésének feladatát tűzte zászlajára (ami amúgy is aláaknáztta volna a közel-keleti autoriter vezető rétegek hatalmát), hanem a gazdasági partnerség kialakítására fektetett hangsúlyt, a közel-keleti államok szuverenitását pedig tiszteletben tartotta.⁴³

Törökország tehát 2011 nyarától védőhatalomként (protektor) lépett fel, amely szerep magában foglalt értékrendi és stratégiai⁴⁴ elemeket is. Az előbbihez a török modell, az emberi jogok (az elnyomottak) védelme és a demokrácia terjesztése kapcsolható, s ekképpen a davutoğlui külpolitikai koncepció ugyanezen liberális elemeihez illeszkedik; az utóbbihoz pedig az „eredeti” davutoğlui paradigmából a stratégiai mélység elve kapcsolható. Az új helyzet fényében tehát átértékeltek az addig követett külpolitikai vezérelveket, s a már meglévő koncepciók készletéből az új helyzethez jobban illeszkedő elemeket helyeztek előtérbe. A külpolitikai alapvetés és a felhasznált eszközök tehát 2011 végére nem változtak meg, viszont fontos hangsúlyeltolódásoknak lehettünk tanúi.

Az említettekhez hasonló dilemmát – a realizmus és a liberalizmus közti ingadozást – vél felfedezni Törökország Szíria-politikájában Özlem Tür és Mehmet Akif Kumral 2016-os cikke is.⁴⁵ Ebben a szerzők rendkívül inspiráló módszertant alkalmaznak a *Star* és a *Yeni Şafak* napilapok diskurzuselemzése során, vizsgálódá-

43 A török–közel-keleti kapcsolatok politikai gazdaságtana ezt az óvatos, „politikamentes” térfoglalást – a hatékonyság érdekében – eleinte jogosan megkövetelte. Egy felemelkedő hatalom – így Törökország is – növekvő befolyásának folyamatában első lépésként a felemelkedés alapját jelentő gazdasági hatalom kiterjesztését valósítja meg, ami a gyakorlatban azt jelenti, hogy a külföldi piacok elérése érdekében a politikai vezetés a befektetések és a kereskedelem „szabad” áramlására törekszik, és nem kíván a partnerállamok politikai életébe beleszólni, hanem csupán a gazdasági kapcsolatok intenzitásának növelésében érdekelt. Ebben az időszakban tehát Törökország a fejlesztés, a stabilitás, a fejlődés, a kölcsönös gazdasági előnyök kulcsszavait előtérbe helyezve követte a regionális befolyáskeresés (érdek)politikáját. Ez az autoriter vezetőkkel – a fenti célok érdekében – kialakított jó kapcsolat miatt nem volt „demokratikus”. A befolyás növekedésével a felemelkedő hatalom esetében második lépésként természetes módon jelentkezik az az igény, hogy a gazdasági szereplők a megszerzett gazdasági pozíciókat politikai hatalommá is konvertálják, és hogy ehhez igénybe vegyék az anyaállam politikai segítségét is. A törökök esetében azonban a gazdasági befolyást – az arab tavasz mint külső hatás eredményeképpen – túl hamar kellett volna politikai befolyássá konvertálni: ez azonban Szíriában túl kevés volt, Irakban pedig szintén nem működött, csak iraki Kurdisztánban volt valamennyire sikeres.

Az első lépésnek megfelelő külpolitikai paradigma, a „zéró probléma a szomszédokkal” elvének alkalmazása éppen a török kereskedőket és befektetőket segítette, hogy azok minél intenzívebb és extenzívebb módon kiterjesszék érdekeltségeiket a szomszédos államokban. Miután a politikai rendszer Szíriában összeomlás felé tartott, a török vezetés az addig megszerzett gazdasági befolyását – anélkül, hogy az elmélyült volna – próbálta meg politikai célok elérésére felhasználni (második lépés); ennek hatékony alkalmazása azonban hathatós belső (szíriai) és külső (regionális és globális) támogatás híján akadályokba ütközött. Vagyis ahogyan a szakirodalom többsége tartja, a török ambíciók túl nagyoknak bizonyultak a valós kapacitásokhoz képest.

44 Így például magában foglalta a demokrácia „kikényszerítésének” igényét: eleinte tárgyalásos-diplomáciai úton (2011. április–szeptember), majd az ellenzék támogatása révén közvetett (2011 nyarától), vagy valamilyen nemzetközi beavatkozás útján közvetlen módon (2011 októberétől).

45 Tür–Kumral, 2016.

suk fókuszában pedig a 2012. eleji időszak áll.⁴⁶ Kutatásuk megmutatja, hogy 2012 februárjában Törökország Szíria-politikájának diskurzusában retorikai bizonytalan-ság figyelhető meg, a török kormány intervenciópárti (és ekképpen elítélő azzal a nemzetközi környezettel szemben, amelynek szereplői elutasítják a beavatkozást), ugyanakkor felhívja a figyelmet a beavatkozás – Törökország számára várható – kockázataira is. Ezt a dilemmát a török kormányzati narratíva úgy oldja fel, hogy – érzékelvén saját belső és külső (nemzetközi) korlátait – az intervenció politikája helyett az interferencia politikáját hirdeti.⁴⁷ A cikk augusztus elejét tekinti fordulópont-nak, amikor is Ankara fokozatosan elvesztette a reményét arra, hogy meggyőzze Aszadot az átfogó demokratikus reformok szükségességéről.⁴⁸ A politika változása az alábbi lépésekkel írható le:

- 2011. március – 2011. július: „kivárássos taktika”, párbeszéd, demokrácia irányába mutató politikai reform sürgetése – mindezt érdekalapon (reel/çikarcı politik).
- 2011. augusztus – 2012. január: aktív részvétel és párbeszéd a szíriai kormányral, a regionális és globális vezetőkkel, a nemzetközi együttműködés hangsúlyozása, humanitárius segély a szíriaiaknak – mindezt értékalapon (insani/normcu politik).
- 2012. februártól: frusztráció, dilemma, politikai interferencia, de nem intervenció, a szíriai ellenzék hivatalos támogatása, humanitárius segítségnyújtás – mindezt érdek- és értékalapon.⁴⁹

E szerint az értelmezés szerint először reálpolitikai, majd pedig normatív alapon szerveződött Törökország Szíria-politikája 2011-ben. Ezt követte egy kettős időszak, melynek során – a konfliktus egyre szélesebb eskalációja révén – az értékek egyre inkább háttérbe szorultak, míg az érdekek előtérbe kerültek. 2012. február 4-én az ENSZ Biztonsági Tanácsa megvétózta a Szíriával kapcsolatos közös fellépést, így a nemzetközi beavatkozás lehetősége ettől kezdve háttérbe szorult, Törökország és a különféle ellenzéki csoportokat támogató⁵⁰ regionális partnerei egyedül maradtak az Aszad-rendszerrel szembeni (retorikai) harcban. Az intervencióból interferencia lett, a beavatkozáspárti retorika élett pedig tompították.

Ankara Szíria esetében jól érzékelte az amerikai kivárást, amely az oroszok markáns (bárminemű beavatkozást elutasító) fellépésének is a következménye lett,

46 Bár a szerzők állítása szerint a *Star* és a *Yeni Şafak* napilapokat 2011 és 2015 között vizsgálták meg, a cikk csak a 2012. február környéki események sajtóvisszhangjára utal.

47 Az intervenció és az interferencia közti különbség a beavatkozás erősségében és publicitásában érhető leginkább tetten. Az intervenció lehet katonai vagy humanitárius jellegű, de mindenképpen nyílt és közvetlen, katonákat is alkalmazó hivatalos beavatkozási forma egy másik szuverén állam vagy államok közössége részéről. (Nem tévesztendő össze a humanitárius segítségnyújtással.) Ezzel szemben az interferencia esetében általában titkos, katonai, politikai, gazdasági jellegű akcióról van szó, amelyet a beavatkozó fél általában nem tesz nyilvánossá, és jóval kisebb erőforrást, anyagi és politikai tőkét igényel, mint az intervenció.

48 Tür-Kumral, 2016. 109.

49 Ennek a beosztásnak az alapja: Tür-Kumral, 2016. 110.

50 Gazdik, 2012. 126.

ugyanakkor az Európai Unió külpolitikáját és a mögötte lévő brit–francia fellépési készséget – ami Líbiában korábban megmutatkozott – túlértékelte. Bizonyára ennek a vélt támogatásnak a tudatában a török vezetés az Aszad-rendszer elleni fellépésben annyira elébe ment az eseményeknek (az ellenzék támogatása az Aszaddal való szakítás kinyilvánítása előtt), hogy abból már nem mutatkozott visszaút. Ankara mindenképpen ki akarta használni a kínálkozó politikai momentumot, mivelhogy az Aszad-ellenes katonai erők győzelme az ő felfogásában csupán idő kérdése volt. Ankara azonban nem csupán az ellenzék erejét becsülte túl, hanem szövetségesei kitarását is. Az, hogy Washington, London, Párizs és Brüsszel tulajdonképpen „cserbenhagyta” Ankarát (nem történt beavatkozás), gyengítette az euroatlantista Davutoğlu súlyát a török vezetésben, és nagyobb teret engedett Erdoğan elnök új helyzetértékelésének. Erdoğan 2012-ben, a megváltozott körülményekre reagálva felismerte, hogy a PKK-ra építve lehetséges argumentumot szerezni az új Szíria-politikához, máskülönben a szomszédokkal való béke doktrínája komoly mértékben korlátozza a török külpolitika cselekvési lehetőségeit a szíriai konfliktusban. Miután 2012-ben felbomlott az Abdullah Öcalannal (a PKK-val) kötött fegyverszünet, s a PKK maga is aktivizálódott Törökországon belül, a kurdkérdésnek a szíriai kérdéssel való összekötése szabad utat kaphatott. Mindezt az is erősítette, hogy 2012 nyarán az Aszad-kormány feladta északkelet-szíriai pozíciói jelentős részét, így ezeken a területeken az ellenőrzés egyértelműen az ott többségben lévő kurd szervezetek – különösen pedig a PKK-hoz köthető Demokratikus Egyesülés Pártja (Partiya Yekîtiya Demokrat, PYD) – kezébe került.⁵¹ A török szövetségeselek szíriai „meghátrálását” követően, illetve a szíriai kurdok előtérbe kerülésével Törökország egy még lassan formálódó, de a szövetségeseitől független Szíria-politika irányába mozdult el.⁵²

Következtetések

Törökországnak a szíriai válság első évében folytatott politikájában tehát fokozatos változtatásnak lehetünk tanúi még akkor is, ha a török külpolitika eszközrendszere és részben céljai is azonosak maradtak a folyamat során. A változtatást retorikai kampány előzte meg és kísérte, melynek során Ankara Aszad-ellenes diskurzusba kezdett. A török vezetés normatív elemek (emberi jogok, demokrácia) hirdetésével igyekezett a hazai és a nemzetközi közvéleményt (beleértve a szíriait is) meggyőzni befolyásáról, miközben Szíriában az Aszad-rezsimmel való tárgyalások során nyitott maradt az ellenzék köreiből felemelkedő nem állami szereplők (Muszlim Testvériség, Szíriai Nemzeti Tanács, Kurd Nemzeti Tanács) irányában is. Ez a nyitottság azonban egyre inkább háttérbe szorult, amikor Ankara a Muszlim Testvériség szíriai szárnyának támogatása mellett kardoskodott, ez pedig a szíriai ellenzéki csoportok szekuláris, illetve kurd szereplői részéről ellenállást váltott ki.

⁵¹ Allsopp, 2017.

⁵² Hóvári János egyetemi tanár, volt ankarai nagykövet személyes közlése alapján.

Az AKP közel-keleti aktivizmusának első évtizede a török modell sikerével kapcsolható össze, amelyre az iszlám világban folyamatosan mint követendő mintára hivatkoztak. A modell sikeresen ötvözte a modernizációt, a demokráciát és a gazdasági fejlődést,⁵³ úgy, hogy közben tekintettel volt a helyi viszonyokra is (különösen pedig az iszlámnak a társadalomban betöltött szerepére). Úgy tűnik azonban, hogy az arab tavasz következményei miatt Törökország példaszzerű helyzete 2011 után hamarosan háttérbe szorult.⁵⁴

Az arab országokban történt váratlan társadalmi és politikai robbanások kihívást intéztek a nyugati hatalmak közel-keleti politikai felfogása ellen. Az így létrejövő bizonytalan környezetben nem csupán Törökország kényszerült arra, hogy ártérítse külpolitikájának mind az elméleti alapjait, mind pedig a gyakorlati megvalósítását a Közel-Kelet és Észak-Afrika vonatkozásában.

Egyes kutatók – például ‘Aqeel Mahfudh – szerint a Törökország és Szíria közötti kapcsolat, bár a 2011 előtti egy évtizedben korábban soha nem látott magasságokba jutott, valójában soha nem volt stabil és kiegyensúlyozott, mivel Törökország mérete és kapacitásai révén nagyobb hasznot húzott az együttműködésből, mint Szíria. Mahfudh kritikát fogalmazott meg a török külpolitika egyik alapelve, a „zéró probléma a szomszédokkal” elv tekintetében is: mivel a felek között komoly stratégiai együttműködés nem alakult ki, az elv alkalmazása a gyakorlatban csak azt jelentette, hogy Törökország és Szíria a szőnyeg alá söpörte közös problémáit (Hatay, a kurdok, a vízhasználat,⁵⁵ az eltérő kormányzati berendezkedés kérdését), nem pedig megszüntette vagy meghaladottá tette azokat.⁵⁶

Tény, hogy a török-szíriai kapcsolatok 2000-es évekbeli felfutása kétségkívül túl rövidnek bizonyult, az együttműködésnek az első komoly megpróbáltatás véget vetett.⁵⁷ Igazságtalan lenne azonban emiatt a feleket elítélnünk. A mintegy egy évtizedig mélyülő kapcsolatok egy ilyen, kihívásokkal teli környezetben, mint a Közel-Kelet, nem elegendők valamiféle szoros, stratégiai (mély politikai) szövetség kialakulásához. Ez összefügg azzal a megállapítással is, hogy a regionalizmus hatékony kiépülése a Közel-Keleten komoly hatalmpolitikai akadályokba ütközik, mivel hogy a helyi szereplők jelentős mértékben támaszkodnak külső támogatókra, amelyek harcaikat éppen a térségben vívják meg. Ráadásul a Közel-Kelet országai között nem alakult ki egy olyan közös veszélyérzet, amely ezeket a szereplőket az integráció irányába készítené. Egyszerűbben úgy is mondhatjuk, hogy a térség egy ütközőzóna, amely maga is átmeneti fázisokat él át, így az itteni szereplők között kialakuló feszültségek azonnal megtörik a regionális (transzformatív bilaterális és

53 Rostoványi, 2012.

54 A török modell definícióját és megítélését az utóbbi időben tovább komplikálta az a tény, hogy Törökország maga is az autoriter kormányzási forma irányába mozdult el, illetve hogy a török modell másik lényeges eleme, Törökország gazdasági teljesítménye az utóbbi években már korántsem tűnik olyan vonzónak, mint a 2010-es évek elején.

55 Lásd például: Lechner, 2019.

56 Mahfudh, 2012.

57 Iránhoz képest Törökország még relatíve „új hatalom” volt Irakban és Szíriában is, gazdasági befolyása az évtizedek óta sokféle formában jelen lévő regionális vetélytársához képest kevésnek bizonyult akkor, amikor a térséget politikai földrengés rázta meg.

multilaterális) kezdeményezéseket, és teret adnak a külső hatalmak patrónuspolitikájának.⁵⁸ A török külpolitika Szíriával kapcsolatos 2011-es átalakulása során éppen ennek lehettünk tanúi: Törökországnak a 2000-es évek második felében kialakított regionális törekvései elhaltak (az Irán, Szíria, a kurdok irányába történő nyitás,⁵⁹ a regionális békét szolgáló kezdeményezések felkarolása, például a békeközvetítés), így végül a térség államai „visszatagozódtak” a „hagyományos” szövetségi rendszerbe.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Al-Azm

2011 Al-Azm, Sadik J.: The „Turkish Model”: A View from Damascus. In: *Turkish Studies*, 12. (2011) 4. sz. 633–641. <https://doi.org/10.1080/14683849.2011.622514>.

Allsopp

2017 Allsopp, Harriet: Kurdish Political Parties and the Syrian Uprising. In: *The Kurdish Question Revisited*. Eds.: Stansfield, Gareth – Shareef, Mohammed. London, 2017. 289–304.

Altunışık

2009 Altunışık, Meliha Benli: Worldviews and Turkish Foreign Policy in the Middle East. In: *New Perspectives on Turkey*, 40. (2009) 169–192. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0896634600005264>.

2013 Altunışık, Meliha Benli: Explaining the Transformation of Turkish–Syrian Relations: A Regionalist Approach. In: *Turkey–Syria Relations: Between Enmity and Amity*. Eds.: Hinnesh, Raymond – Tür, Özlem. London, 2013. 177–191.

2016 Altunışık, Meliha Benli: The Inflexibility of Turkey’s Policy in Syria. In: *IEMed. [European Institute of the Mediterranean] Mediterranean Yearbook*, 2016. 39–44.

Altunışık–Martin

2011 Altunışık, Meliha B. – Martin, Lenore G.: Making Sense of Turkish Foreign Policy in the Middle East under AKP. In: *Turkish Studies*, 12. (2011) 4. sz. 569–587. DOI: <https://doi.org/10.1080/14683849.2011.622513>.

Andrikopoulos

2015 Andrikopoulos, Panagiotis: The Securitization of the Syrian Crisis in Turkey: What Lies beneath a „Threat Construction”? In: *Turkish Foreign Policy in the New Millennium*. Eds.: Işıksal, Hüseyin – Örmeci, Ozan. Frankfurt am Main – New York, 2015. 75–90.

Ayata

2015 Ayata, Bilgin: Turkish Foreign Policy in a Changing Arab World: Rise and Fall of a Regional Actor? In: *Journal of European Integration*, 37. (2015) 1. sz. 95–112. DOI: <https://doi.org/10.1080/07036337.2014.975991>.

58 Ebben a keretrendszerben pedig Oroszország, Kína, az USA, illetve kisebb mértékben Irán, Törökország és Szaúd-Arábia jelenik meg a kisebb államok számára patrónusként. A 2010-es évek tragédiája török szempontból az, hogy a 2000-es éveket megelőzően Ankara szisztematikusan elzárkózott a szomszédos közel-keleti régióktól, míg a többi említett hatalom – még a „későn érkező” Irán, Szaúd-Arábia és Kína is – számára sokkal több idő állt rendelkezésre, hogy a térségben „stratégiai mélységre” tegyenek szert.

59 Altunışık, 2013. 177–191.

Bishku

2012 Bishku, Michael B.: Turkish–Syrian Relations: A Checkered History. In: *Middle East Policy*, 19. (2012) 3. sz. 36–53. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1475-4967.2012.00546.x>.

Cagaptay

2014 Cagaptay, Soner: *The Rise of Turkey: The Twenty-first Century's First Muslim Power*. Lincoln, 2014.

Çakmak

2016 Çakmak, Cenap: Turkish–Syrian Relations in the Wake of the Syrian Conflict: Back to Securitization? In: *Cambridge Review of International Affairs*, 29. (2016) 2. sz. 695–717. DOI: <https://doi.org/10.1080/09557571.2015.1117922>.

Clark

2019 Clark, Nia: From Honeymoon to Divorce: Exploring the Dramatic Change in Turkey's Foreign Policy towards Syrian in 2011 through Role Theory. In: *Oxford Middle East Review*, 3. (2019) 1. sz. 11–30.

Csicsmann–N. Rózsa

2013 Csicsmann László – N. Rózsa Erzsébet: A Török Köztársaság az átalakuló Közel-Keleten. In: *Külügyi Szemle*, 12. (2013) 1. sz. 59–78.

Csiki–Gazdik

2013 Csiki Tamás – Gazdik Gyula: Stratégiai törekvések a szíriai válság kapcsán I. In: *Nemzet és Biztonság*, 6. (2013) 1–2. sz. 42–65.

Dal

2012 Dal, Emel Parlar: The Transformation of Turkey's Relations with the Middle East: Illusion or Awakening? In: *Turkish Studies*, 13. (2012) 2. sz. 245–267. DOI: <https://doi.org/10.1080/14683849.2012.685257>.

Daoudy

2016 Daoudy, Marwa: The Structure-identity Nexus: Syria and Turkey's Collapse (2011). In: *Cambridge Review of International Affairs*, 29. (2016) 3. sz. 1074–1096. DOI: <https://doi.org/10.1080/09557571.2016.1231659>.

Demir

2017 Demir, Imran: *Overconfidence and Risk Taking in Foreign Policy Decision Making: The Case of Turkey's Syria Policy*. London, 2017.

Demirtaş-Bagdonas

2014 Demirtaş-Bagdonas, Özlem: Reading Turkey's Foreign Policy on Syria: The AKP's Construction of a Great Power Identity and the Politics of Grandeur. In: *Turkish Studies*, 15. (2014) 1. sz. 139–155. DOI: <https://doi.org/10.1080/14683849.2014.890412>.

Edelman et al.

2013 Edelman, Eric S. – Cornell, Svante E. – Lobel, Aaron – Makovsky, Michael: *The Roots of Turkish Conduct: Understanding the Evolution of Turkish Policy in the Middle East*. Washington, D.C., 2013.

Egeresi

2020 Egeresi Zoltán: *Törökország Szíria-politikájának változása. A főbb dinamikák*. Bp., 2020. (KKI Elemzések, E-2020/08.)

Erdogan

2017 Erdogan, Birsan: *Humanitarian Intervention and the Responsibility to Protect: Turkish Foreign Policy Discourse*. Cham, 2017.

Erisen

2015 Erisen, Cengiz: Emotions, Social Networks and Turkish Political Attitudes on the Syria Crisis. In: *Southeast European and Black Sea Studies*, 15. (2015) 1. sz. 1–18. DOI: <https://doi.org/10.1080/14683857.2015.1007740>.

Gazdik

2012 Gazdik Gyula: Szíria az „arab tavasz” sodrában. In: *Nemzet és Biztonság*, 5. (2012) 4. sz. 111–128.

Göksel

2015 Göksel, Oğuzhan: The Impact of the Arab Spring on Turkey's Role and Relations in the Middle East. In: *Turkish Foreign Policy in the New Millennium*. Eds.: Işıksal, Hüseyin – Örmeci, Ozan. Frankfurt, 2015. 47–73.

Imai

2018 Imai, Kohei: *The Possibility and Limit of Liberal Middle Power Policies. Turkish Foreign Policy toward the Middle East during the AKP Period (2005–2011)*. Lanham, 2018.

James–Özdamar

2009 James, Carolyn C. – Özdamar, Özgür: Modeling Foreign Policy and Ethnic Conflict: Turkey's Policies towards Syria. In: *Foreign Policy Analysis*, 5. (2009) 1. sz. 17–36.

Kaya–Lowe

2017 Kaya, Zeynep – Lowe, Robert: The Curious Question of the PYD–PKK Relationship. In: *The Kurdish Question Revisited*. Eds.: Stansfield, Gareth – Shareef, Mohammed. London, 2017. 275–287.

Lechner

2019 Lechner Zoltán: Törökország, Szíria és Irak kapcsolata az édesvízelosztás problémájának tükrében. In: *Külügyi Szemle*, 18. (2019) 1. sz. 29–52.

Mahfudh

2012 Mahfudh, 'Aqeel: *Syria and Turkey: A Turning Point or a Historical Bet?* Doha, 2012. (Arab Center for Research and Policy Studies. Research Papers.)

N. Rózsa

2012 N. Rózsa Erzsébet: *Fordulópontot jelent(het)-e az Annan-terv Szíriában?* Bp., 2012. (MKI Elemzések, E-2012/9.)

Önis

2012 Önis, Ziya: Turkey and the Arab Spring: Between Ethics and Self-Interest. In: *Insight Turkey*, 14. (2012) 3. sz. 45–63. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2017639>.

Özcan

2017 Özcan, Gencer: If the Crisis is What We Make of It: Turkey and the Uprisings in Syria. In: *Analyzing Foreign Policy Crises in Turkey: Conceptual, Theoretical and Practical Discussions*. Eds.: Aksu, Fuat – Ertem, Helin Sarı. Cambridge, 2017. 178–198.

Özdemirkıran

2015 Özdemirkıran, Merve: Soft Power and the Challenges of Private Actors: Turkey–Kurdish Regional Government (KRG) Relations and the Rising Role of Businessmen in Turkish Foreign Policy. In: *European Journal of Turkish Studies [Online]*, 21. (2015) 1–21. DOI: <https://doi.org/10.4000/ejts.5268>.

Özpek–Demirağ

2014 Özpek, Burak Bilgehan – Demirağ, Yelda: Turkish Foreign Policy after the 'Arab Spring': From Agenda-setter State to Agenda-entrepreneur State. In: *Israel Affairs*, 20. (2014) 3. sz. 328–346. DOI: <https://doi.org/10.1080/13537121.2014.922806>.

Phillips

2012 Phillips, Christopher: *Into the Quagmire: Turkey's Frustrated Syria Policy*. London, 2012.

2016 Phillips, Christopher: *The Battle for Syria. International Rivalry in the New Middle East*. New Haven, 2016.

Pilch

2012 Pilch, Jakub: *Turkey's Recent Role Conceptions and Shifts in Its Foreign Policy*. [MA dissertation, Central European University.] Bp., 2012.

Rada

2016 Rada Csaba: Bezárkózásból kiteljesedő aktivizmus. A török külpolitika átalakulásának okai. In: *Nemzet és Biztonság*, 9. (2016) 3. sz. 3–17.

Rostoványi

2012 Rostoványi Zsolt: Az „arab tavasz” hatása a Közel-Kelet geopolitikai térképének újra-rendeződésére. In: *Külügyi Szemle*, 11. (2012) 1. sz. 44–71.

Şahin-Sarı

2016 Şahin, Mehmet – Sarı, Buğra: Turkey in the Syrian Crisis: The Limits of a Middle Power Foreign Policy. In: *Ortadoğu Etütleri: Middle Eastern Studies*, 8. (2016) 1. sz. 8–25.

Sandikli-Semin

2014 Sandikli, Atilla – Semin, Ali: *The Syria Crisis and Turkey*. Istanbul, 2014. (Wise Men Center For Strategic Studies. Report, 52.)

Şenbaş

2018 Şenbaş, Demet: *Post-Cold War Relations between Turkey and Syria*. London, 2018.

Şeyşane-Çelik

2015 Şeyşane, Volkan – Çelik, Çiğdem: R2P and Turkish Foreign Policy: Libya and Syria in Perspective. In: *Global Responsibility to Protect*, 7. (2015) 3–4. sz. 376–397. DOI: <https://doi.org/10.1163/1875984X-00704008>.

Stein

2017 Stein, Aaron: *Turkey: Managing Tensions and Options to Engage*. Washington, 2017. (Atlantic Council. Rafik Hariri Center for the Middle East. Issue Brief, 2017. november.)

Tálas-Varga

2013 Tálas Péter – Varga Gergely: Stratégiai törekvések a szíriai válság kapcsán II. In: *Nemzet és Biztonság*, 6. (2013) 1–2. sz. 66–86.

Tür-Kumral

2016 Tür, Özlem – Kumral, Mehmet Akif: Paradoxes in Turkey's Syria Policy: Analyzing the Critical Episode of Agenda Building. In: *New Perspectives on Turkey*, 55. (2016) 107–132. DOI: <https://doi.org/10.1017/npt.2016.24>.

Walker

2012 Walker, Joshua W.: Turkey's Time in Syria: Future Scenarios. In: *Crown Center for Middle East Studies, Middle East Brief*, 63. (2012).

TAMÁS DUDLÁK

TURKISH FOREIGN POLICY ON NEW FOUNDATIONS

THE EMERGENCE OF THE SYRIAN CONFLICT AND THE PARADIGM SHIFT
IN TURKISH FOREIGN POLICY, 2011–2012

As the Syrian conflict has been dominating the political landscape of the Middle East for nine years, many analyses revolve around the recent developments of the conflict and how the crisis should be resolved. However, the question of how the relations between Turkey and Syria deteriorated remained relatively under-researched. Consequently, this paper tries to scrutinize this critical transformation process that took place in 2011. As this year lifted the crisis to a regional level, it also signifies a paradigm shift in Turkish foreign policy; however, only later developments shed light on the decisive nature of the events in 2011. As a reaction to the mass demonstrations in Syria, Turkey utilized a human rights discourse to force the Syrian leadership to make concessions. This strategy was part of the proactive policy setting that Ankara pursued to avoid isolation (as in the case of Libya beforehand) and gain the most prominent position in the conduct of an expected political transformation in Syria.

Due to structural factors in parallel with the agencies (personality of leaders, Erdoğan and Assad) involved in the negotiation process, Ankara's mediation attempt between the rebels and the leadership has failed. The analysis also considers the regional and global interests to underline the main argument that Turkey's efforts to convince the Syrian leadership of changes became counterproductive. It is mainly due to the direct investment in the outcome of the process, as Ankara intended to use the mediation for undermining the Syrian leadership and gaining political influence in its immediate neighbourhood.

Remények és be nem váltott ígéretek

A magyar–román kapcsolatok és a romániai magyarság
a rendszerváltás előtt és után

A Magyarország és Románia kapcsolatrendszerével foglalkozó kutatók körében konszenzus mutatkozik abban, hogy az 1970-es évektől kezdődően folyamatosan romlott a két állam viszonya: a kétoldalú kapcsolatok napirendjét terhelő vitás kérdések számtalan konfliktust eredményeztek, aminek következtében az 1980-as évek végére mélypontra zuhantak a diplomáciai kapcsolatok.¹ Ebben a viszonyrendszerben a rendszerváltás és az azt követő időszak magában hordozta annak a lehetőségét, hogy a térség államai – így Magyarország és Románia is – új alapokra helyezik kapcsolataikat és szakítanak azokkal az érdekérvényesítési gyakorlatokkal, terméketlen diplomáciai vitákkal, amelyek a felek közeledését rendre meggátolták.

A több mint két évtized államközi kapcsolatainak vizsgálatakor azonban a szereplők érvelésében olyan gyakorlatokat és stratégiákat figyelhetünk meg, amelyek túlélték a megváltozott viszonyrendszereket – így a kommunista tömb felbomlását és a rendszerváltás időszakát –, s amelyek gyökerei a kommunizmus történelmi örökségében keresendők. Ebből következik, hogy az államközi kapcsolatokban rendre visszaköszönnék a közelmúlt történelmi tapasztalatai, a be nem váltott ígéretek és az ebből adódó lezáratlan diplomáciai viták, valamint az erdélyi magyarság helyzete – mindezek jelentősen behatárolták a kapcsolatok fejlődését a rendszerváltást követő időszakban.

Jelen tanulmány a magyar–román államközi viszony két évtizedes történetének fontosabb eseményeit, a romániai magyarság szempontjából is lényegesebb folyamatait kívánja áttekinteni az 1970-es évek első felétől az 1990-es évek elejéig. Azt vizsgálja, hogy a magyar kisebbség helyzete milyen befolyással volt a kétoldalú kapcsolatok alakulására, Magyarország milyen eszközökkel lépett fel az erdélyi magyarság jogkövetelései érdekében, és az erdélyi magyarság problémáinak nemzetközi szintű megjelenítése milyen eredményekre vezetett.

* A szerző politológus, a SoDiSo Research tudományos munkatársa, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Politika-, Közigazgatás- és Kommunikációtudományi Kar Politikatudományi Intézetének óraadó oktatója (400132 Kolozsvár, General Traian Moşoiu / Zápolya utca 71., tamas.szabo@fspac.ro).

¹ A kapcsolatok elhidegülésének okai rendkívül összetettek, azonban megállapítható, hogy leginkább a román kisebbségi politika, az erdélyi magyarság helyzetét befolyásoló intézkedések járultak a viszony romlásához. Emellett heves vitákhoz vezettek az eltérő történelemszemlélet alapján készült történeti munkák. Hasonlóan rontotta a helyzetet, hogy a román médiában is jelentős teret kapott a magyar- és Magyarországgal szembeni propaganda, a minden alapot nélkülöző vádaskodás és a mesterséges hangulatkeltés.

A vizsgált történelmi időszak két, egymástól sok tekintetben jelentősen különböző szakaszra osztható. Jelen írás első része az 1970-es évektől kívánja áttekinteni a felek viszonyát és a romániai magyarság problémáinak látványos, nemzetközi szintű megjelenítésére irányuló kezdeményezéseket, második fejezete a rendszerváltás időszakának viszonyrendszerébe enged bepillantást, és azt a folyamatot elemzi, amelynek eredményeként a rendszerváltást követő remények az ígéretes kezdetek ellenére nem váltak valóra, és az államközi kapcsolatok újabb elhidegülési szakaszba jutottak. A többségi nacionalizmus térnyerése és az intézményesülés útját járó Romániai Magyar Demokrata Szövetség (RMDSZ) marginalizációja újra szükségessé tette a jogi követelések megjelenítését a nemzetközi szinten.

A rendszerváltás előtti időszak: az 1970–1980-as évek

Magyarország és Románia viszonyának romlásához számos tényező hozzájárult, amit aligha lehet egyetlen eseményre vagy időpontra visszavezetni. Ha a felső szintű találkozók eredményeit az államközi kapcsolatok egyik fontos mutatójának tekintjük, megállapítható, hogy a két szomszédos állam vezetői között lezajlott három találkozó (1972, 1977 és 1988) Magyarország és Románia viszonyának beszédes jellemzését adja. Mint a szakirodalom megállapította: Romániában az 1970-es évek elejétől az erősödő nacionalizmus és a centralizációs törekvések nyíltan a nemzeti kisebbségek élethelyzetének ellehetetlenítésére és a közösségi élet felszámolására irányultak.² A rendszerben bekövetkező „irányváltást” a szakértők többsége a diktátor hatalmának megszilárdulására,³ valamint az úgynevezett „júliusi tézisekre” vezette vissza.⁴ A Ceaușescu házaspár 1971 júniusában ázsiai diplomáciai körutat tett, s az ott szerzett tapasztalatok nagy hatással voltak rájuk: ezt követően a párt befolyása az élet minden területén erősödött, és kialakult a nyomasztó személyi kultusz.⁵

A tézisek gyakorlati kivitelezése kisebb méretű „kulturális forradalmat” eredményezett a román társadalomban, amelynek hatásai a magyar kisebbséget hangsúlyosan érintették. A szállástörvény bevezetése (az elsőfokú rokonok kivételével tilos lett külföldi magánszemélyeket elszállásolni), a magyar nyelvű középfokú oktatás leépítésére vonatkozó kezdeményezések (román osztályok és tagozatok létrehozása), a családegyesítést (végső soron a kitelepítést) támogató politika, valamint az erőltetett asszimiláció és a kihelyezés módszeréből (román tanítókat, tanárokat neveztek ki a magyar vidékekre) két dolog nyilvánvaló volt: az intézkedések egy része hátrányos, egyenesen diszkriminatív volt, továbbá a nemzeti kommuniz-

2 Lásd Novák Csaba Zoltán, Vincze Gábor és Földes György idevonatkozó munkáit.

3 Katherine Verdery az 1965–1974 közötti időszakra teszi Ceaușescu hatalmának megerősítését. Ez idő alatt sikerült eltávolítani ellenfeleit a pártból és a reformereket, technokratákat háttérbe szorítani. Lásd: Verdery, 1991. 103., 106–108.

4 A dokumentum címe: *Javaslatok a politikai-ideológiai, a párttagok, minden dolgozó ember marxista-leninista nevelésére irányuló tevékenység javítására*. 17 javaslatot tartalmazott. Lásd még: Ceaușescu, 1971. 7–18.

5 A körútra június 1–24. között kerül sor. A házaspár látogatást tett Kínában, Észak-Koreában, Észak-Vietnamban és Mongóliában is.

mus programjának eszközéül szolgáltak, legfőbb céljuk pedig az etnikailag homogén állam megvalósítása volt.⁶

A romániai fejleményekre nem volt egyértelmű magyar válaszlépés, azonban mind a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) vezetőségében, mind a közvéleményben egyre erőteljesebben vetődött fel a határon túli magyarok kérdése. Földes György a magyar-román kapcsolatokról szóló munkájában részletesen elemzi azt a folyamatot, hogy miként jelentek meg a nemzetiségi politikai problémák a belpolitika és az államközi kapcsolatok napirendjén. Míg az 1972. évi Kádár–Ceașescu-találkozón a magyar pártfőtitkár már beszélt a kisebbségek „hídszerepéről” az államközi kapcsolatokban, ez az elképzelés csak a következő, 1977-es találkozó közös közleményébe kerülhetett bele, azzal a feltétellel, hogy a nemzetiségi kérdésre a felek továbbra is belülyként tekintenek.⁷

A két magas szintű államközi találkozó között jelentős szemléletbeli változások kezdődtek a magyar pártvezetés körében. Az MSZMP felső vezetése több vitát is kezdeményezett a határon túli magyarok helyzetéről: az elhangzott vélemények és a levont következtetések pedig hozzájárultak ahhoz, hogy a pártvezetés a román állásponttól eltérő megállapításokat fogalmazzon meg a nemzetiségi kérdésről. A vitákból egyrészt kirajzolódott az, hogy a szocializmus csak ott tekinthető sikeresnek, ahol „szavatolják a kollektív jogokat és a kisebbségek identitásának megőrzéséhez szükséges feltételeket”.⁸ A magyar pártvezetés tehát a rendszer – a szocializmus – sikerét összekapcsolta a kisebbségi jogok biztosításával. Tekintettel az erdélyi magyarok helyzetére, a magyar vezetésben igencsak megkérdőjeleződött a szocializmus román „változatának” sikeressége. Ennek a szemléletváltásnak a megindulásában kiemelt szerepet játszottak az értelmiségiek és a népi írók, köztük Illyés Gyula, aki a *Magyar Nemzetben* közölt írásával elsőként vetette fel az erdélyi magyarok jogfosztottságát.⁹ Másfelől a vitákban felértékelődött a kisebbségek helyzete az államközi kapcsolatokban, mivel a kisebbségi jogok biztosítása – az MSZMP szerint – a jó kapcsolatok előfeltételét képezi. A kisebbségek helyzetének rendezésére vonatkozó magyar kezdeményezések azonban nem találtak kedvező román fogadtatásra, amit a felső szintű találkozók eredményei is megerősítettek.

Mindeközben Románia folyamatosan hangoztatta függetlenségét, külpolitikájának pedig jelentős pillérét képezte a Nyugathoz való közeledés, főként a gazdaság és a kereskedelem területén.¹⁰ A gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok látvá-

6 Lásd erről részletesen a romániai kommunizmus vizsgálatára létrehozott elnöki bizottság jelentését: Tismăneanu et. al. 2007. 528. Az elnöki bizottság tagja volt Salat Levente egyetemi tanár, a munkacsoport munkájában pedig a következő történészek vettek részt: Stefano Bottoni, László Márton, Lázok Klára, Nagy László Mihály, Novák Csaba Zoltán és Olti Ágoston. A magyar kisebbséggel foglalkozó alfejezet megjelent a *Magyar Kisebbség* 2008-as évfolyamában: *A nemzeti kisebbségek helyzete*, 2008. 20–51.

7 Földes, 2007. 163–166., 218–220.

8 Uo. 186.

9 Illyés, 1977–1978.

10 Románia 1971-ben aláírta az Általános Vámtarifa és Kereskedelmi Egyezményt (GATT), 1972-ben a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank tagja lett, 1973-tól kereskedelmi kedvezményben részesült az Európai Közösségtől, 1975-ben pedig az Egyesült Államok kiterjesztette Romániára a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény elvét. Verdery, 1991. 105.

nyos bővülésének fő haszonélvezője a Ceaușescu-rezsim lett: ez a külpolitikában elismertséget, nagyobb mozgásteret eredményezett, míg a belpolitikában a házaspár hatalmának fenntartását és a megalomániás projektek folytatását jelentette.

Mivel ebben az időszakban az államközi kapcsolatok keretében nem mutatkozott esély arra, hogy a kisebbségi problémákra hathatós megoldások szülessenek, a magyar kisebbség képviselői és értelmiségi csoportok, illetve a diaszpórában működő szervezetek és csoportosulások hívták fel a nemzetközi közvélemény figyelmét a román kommunizmus elnyomó rendszerére. Elsőként a romániai magyar pártfunkcionáriusok jelezték a magyar kisebbség helyzetének folyamatos romlását, azzal az igénnyel, hogy a rendszerben tapasztalható hiányosságokat megszüntessék és a problémákat javaslataikkal orvosolják. Király Károlynak a vezető pártfunkcionáriusokhoz intézett leveleiből kiolvashatók azok a főbb tényezők, amelyek hátrányosan érintették a romániai magyarságot. Király a nemzetiségi tanácsokkal kapcsolatos működési zavarokat, az anyanyelvi oktatás minőségét, valamint a Securitate működését körülírva a „megengedhetetlen megfélemlítési eszközök” használatát említette.¹¹

Király mellett Takács Lajos, a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának alelnöke beadványáról érdemes még említést tenni, amely számos ponton hasonlóságot mutatott a Király által megfogalmazott levelek tartalmával. A Román Kommunista Párt (RKP) 1978 januárjában tartott országos konferenciájára Takács beadványt készített a magyar kisebbség problémáiról. A dokumentumban részletezte a nemzetiségi tanács működésével kapcsolatos problémákat, kitért az anyanyelvi oktatás és iskolahálózat lebontására, az anyanyelvhasználat visszaszorulására, a kulturális élet szűkülésére, és egy 18 pontból álló javaslatot fogalmazott meg.¹²

Az ellenállás különböző formái megteremtették annak a lehetőségét, hogy mind a magyarországi, mind a nemzetközi közvélemény tájékozódjon a romániai helyzetről. Ebben fontos szerep hárult Tóth Sándor és Tordai Zádor *Jelentés Erdélyből* című tanulmányára, amely a párizsi *Irodalmi Újságban* jelent meg 1977-ben. Nem sokkal később a Londonban élő Schöpflin György, a neves emberi jogi szervezet, a *Minority Rights Group* kiadványában egy áttekintő jelentést tett közzé az erdélyi magyarok helyzetéről.¹³

A romániai magyar és magyarországi kezdeményezéseket a külföldi tiltakozások is erősítették. Ebből a szempontból az Egyesült Államokban működő magyar szervezetek és alapítványok szerepe kiemelkedő, különösképpen pedig a Magyar Emberi Jogok Alapítvány (Hungarian Human Rights Foundation, HHRF), amely az 1970-es évek második felétől ráirányította az amerikai külpolitikai döntés-

11 Király Károly Kovászna megye párttitkára volt, 1972-ben távolították el a hatalomból, de befolyása és népszerűsége továbbra is megmaradt. Király 1977. június–szeptemberben leveleket intézett Ilie Verdețhez, Fazakas Jánoshoz, valamint Vincze Jánoshoz. A levelek közzététele nagy nyilvánosságot kapott: tartalmát ismertette a Szabad Európa Rádió, mi több, az Egyesült Államok Kongresszusához is eljutottak. Király, 2013. 345–354.

12 Takács Lajos, a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa alelnökének a magyar kisebbség problémáiról készített beadványát lásd: Vincze, 2003. 347–353.

13 Schöpflin, 1978.

hozók és a nemzetközi közvélemény figyelmét a kisebbségben élő magyarsággal szembeni jogsértésekre. A kezdetben Romániai Emberi Jogokért Bizottság nevet viselő szervezet megalakulását kettős célkitűzés motiválta: az alapítók egyrészt tudatosítani szerették volna az amerikai közvéleményben a kommunizmus elnyomó rendszerét és a romániai magyarok helyzetét, másrészt pedig rá szerették volna bírni a Kongresszust, hogy bírálja felül a Romániának megadott legnagyobb kereskedelmi kedvezményt.¹⁴ A HHRF megalakításától kezdődően (1976) kettős stratégiát követett: miközben kifejezte szolidaritását a romániai magyarsággal, ami tüntetések és tiltakozó akciók megszervezésében nyilvánult meg, az írásos tanúvallomásokon alapuló szenátusi meghallgatások már komolyabb érdekérvényesítő munkát jelentettek.¹⁵

Annak ellenére, hogy számos téren zajlott a nemzetközi közvélemény tájékoztatása, nem következett be érdemi javulás a romániai magyarság helyzetében.¹⁶ Az 1970-es évek végén a magyar pártvezetés tudatában volt annak, hogy a kivárás, a gesztusokra épített stratégia nem hozott alapvető szemléletváltást a román vezetésben, és a kétoldalú kapcsolatokban megjelenő problémák – például az 1979-ben bevezetett üzemanyag-vásárlásra vonatkozó korlátozások – a tágabb értelemben vett nyilvánosság előtt is láthatóvá váltak.¹⁷ Azok az apróbb lépések sem jelentettek lényegesebb előrelépést az országok közötti kapcsolatokban – a kolozsvári főkonzulátus, illetve a Csengersima és Pete közötti határátkelőhely megnyitása –, amelyekről az 1977-es felső szintű találkozáson állapodtak meg. A magyar-román szembenállást – az erdélyi kisebbségi kérdés eltérő értelmezése mellett – az egyre inkább begyűrűző gazdasági válság is mélyítette, ugyanis míg ez a folyamat Magyarországon bizonyos politikai liberalizációt eredményezett, Romániában a központi vezetés hatalmát erősítette.¹⁸ A két állam viszonyát csak tovább rontotta a sajtóban fokozódó vita, valamint az eltérő történelmi szemléletű munkák megjelenése a románok eredetéről és Erdély múltjáról. Az utóbbi kapcsán kiobbant vita már túllepett a szaktörténészek tudományos eszmecseréinek szintjén, és rendre politikai összeütközések kiindulópontjaként szolgált. Találón állapítja meg a korszakról készített elemzésében Vincze Gábor, hogy „valójában a fokozatosan erősödő, kisebbséggellenes román nacionalizmus offenzívájáról volt szó”.¹⁹ A viták kiindulópontját

¹⁴ Herner-Kovács, 2017.

¹⁵ A legnagyobb kedvezmény elvének megadása utáni évben a HHRF már az amerikai törvényhozásban is hallatta hangját, azonban egy évtizednek kellett még eltelnie, hogy a Kongresszus visszavonja a kedvezményt. Ludányi, 1990. 80–85.

¹⁶ Biczó György nagykövet 1977–1978-ban több összefoglalót is készített, amelyekben beszámolt a kisebbségekkel szembeni elnyomás erősödéséről, a tervezett betelepítésekről, valamint az oktatási és kulturális intézmények leépítéséről. Közli: Vincze, 2003. 345–346., 359–361.

¹⁷ Hodicska Tibor, aki másfél évtizedig volt a Magyar Nagykövetség bukaresti diplomatája, visszaemlékezésében megjegyzi, hogy Budapesten folyamatosan megvolt a készség a „kapcsolatok lehetőség szerinti javítására”, de ehhez az emlékeztetőkhöz kijelölt feladatok végrehajtására lett volna szükség. Ezzel szemben a román fél inkább a látszatintézkedésekben volt érdekelt, amelyeket a felső szintű találkozásokon folyamatosan napirenden tartott, de a magyar fél szempontjából érdemi előrelépések megtételére nem volt hajlandó. Hodicska, 2014. 160.

¹⁸ Földes, 2007. 276.

¹⁹ Vincze, 2006. 262.

Ion Lăncrănjan *Cuvânt despre Transilvania* (Gondolatok Erdélyről) című munkája képezte, amely komoly indulatokat keltett a magyarság részéről.²⁰

Lăncrănjan könyvével majdnem egy időben, 1982 márciusában jelent meg az *Ellenpontok* szamizdat lap első száma, amelynek szerkesztésében és kiadásában Tóth Károly Antal, Ara-Kovács Attila és Szőcs Géza vett részt. A szerkesztők novemberi lebukásáig és az országból való kiutasításáig összesen kilenc számot jelentettek meg: dokumentumokat, az erdélyi magyarság helyzetét ismertető elemzéseket és a kommunista rendszer nemzetiségi politikáját bíráló írásokat tettek közzé.²¹ Nyugaton a szamizdat azt követően vált ismertté, hogy a szerkesztők eljuttatták a nyolcadik számban megjelent *Memorandumot* és az ehhez kapcsolódó programjavaslatot a helsinki záróokmányban foglalt elvek előmozdításán munkálkodó madridi utókonferencia résztvevőihez,²² augusztus elején pedig az Egyesült Államok Kongresszusa előtt Tom Lantos ismertette a dokumentumok tartalmát. Az *Ellenpontok* szerkesztői az ellenállás újabb formájával ráirányították a nemzetközi közvélemény figyelmét a romániai magyarok helyzetére, és a lap a későbbiekben – főként a HHRF munkatársai számára – hivatkozási alapként szolgált a kongresszusi meghallgatások alkalmával.

A magyar kisebbség kilátásait az újabb párthatározatok – mint például a két állam közötti buszjáratok megszüntetése 1983 szeptemberében – csak tovább rontották.²³ Decemberben a nemzetgyűlés az államadósság csökkentéséről és visszafizetéséről rendelkezett: ennek értelmében szigorították a villany-, az üzemanyag- és a gázfogyasztást, valamint a lakosság alapvető élelmiszerekhez való hozzájutását, ami komoly ellátási problémákhoz vezetett Románia-szerte.²⁴

A magyar külügy stratégiaváltására, amelyet több, egymással összefüggő esemény idézett elő, 1985-ig kellett várni. A külügyminisztérium tájékoztatója megállapította, hogy a román politika az ország területi egységét fenyegető elemként kezeli az ottani magyarságot, asszimilációra törekszik, korlátozza az anyanyelvhasználatot, mi több, a képviselőire egyre nagyobb rendőri nyomás nehezedik.²⁵ A határon túli magyarok helyzete ezt követően az MSZMP márciusi kongresszusán is napirenden volt, a kérdéshez többen – köztük Kádár János, Aczél György, Pozsgai Imre és Losonczy Pál is – hozzászóltak. Az irányváltáshoz minden bizonnyal hozzájárult a szerveződő ellenzék is. A monori értelmiségi találkozó e tekintetben is áttö-

20 Lăncrănjan könyve ellen tiltakozásul 36 romániai magyar értelmiségi beadvánnyal fordult a központi pártvezetéshez, de elítélő volt a magyarországi értelmiségiek véleménye is: többen, köztük Száraz György, Köteles Pál írásban cáfolták meg a könyvben szereplő állításokat. Vincze Gábor részletekbe menően elemzi a könyv megjelenésének körülményeit, az értelmiségi reakciókat, valamint a mű hatását az államközi kapcsolatok alakulására. Vincze, 2006. 279–299.

21 Tóth K., 2000.

22 Uo. 16–18.

23 Az intézkedés jelentősen megnehezítette a rokoni és baráti kapcsolatok fenntartását, továbbá leszűkítette az utazási lehetőségeket. Noha a magyar fél jelezte, hogy átveszi ezeknek a járatoknak az üzemeltetését, a román pártvezetés elutasította az ajánlatot. Földes, 2007. 315.

24 Novák, 2017. 55.

25 Földes, 2007. 340.

résnek bizonyult, mivel a demokratikus ellenzék és a népi-nemzeti mozgalom képviselői megvitatták a határon túli magyarok helyzetét.²⁶

Bárdi Nándor szerint az 1970-es évek elejétől az 1980-as évek végéig három csoportnak volt nyomásgyakorló szerepe a pártapparátusra: az első csoportot a népi írók képezték, akik a határon túli magyarok kérdését nyelvi-kulturális és demográfiai problémaként kezelték (Illyés Gyula, Csoóri Sándor); a második csoport, a demokratikus ellenzék emberi jogi kérdésként tekintett a problémára (*Beszélő*, Duray Bizottság, *Erdélyi Magyar Hírügynökség*), míg a harmadik csoportot az MSZMP Külügyi Osztályának képviselői alkották (Szűrös Mátyás, Tabajdi Csaba, Szokai Imre), akik a kulturális nemzetfelfogást tekintették irányadónak.²⁷ Minekutána mind a párt, mind az ellenzék tematizálta a határon túli magyarság problémáit, a kérdés folyamatosan napirenden volt, s ebből a pártvezetésnek is le kellett vonnia a konzekvenciákat.

A szemléletváltáshoz a helsinki záróokmány aláírását követő emberi jogi kampány nagymértékben hozzájárult. A dokumentum hetedik pontja ugyanis egyebek mellett az emberi jogok és alapvető szabadságjogok tiszteletben tartására kéri az érintett államokat. Annak ellenére, hogy az okmányban szerepel a kisebbségekhez tartozó személyek jogainak biztosítása (törvény előtti egyenlőség, az emberi jogok tiszteletben tartása, a kisebbségek törvényes érdekeinek védelme),²⁸ ennek számonkérését sem a dokumentum tartalma, sem pedig a politikai viszonyok nem tették lehetővé. Mindazonáltal a záróokmány elfogadása a kisebbségi kérdés nemzetköziesítése szempontjából lényeges fejlemény volt, mivel olyan „normatív keretet” biztosított a magyar pártvezetés számára, amelynek segítségével a szélesebb nyilvánosságot is tájékoztathatta a magyar kisebbség helyzetéről.²⁹ 1985-ben az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) ottawai konferenciáján lépett fel először a magyar küldöttség az erdélyi magyarok érdekében, ismertetve kilátástalan helyzetüket.³⁰ A magyar álláspont megváltozását egyértelművé tette Várkonyi Péter külügyminiszter országgyűlési beszéde, majd felszólalása az 1986. november végi bécsi utótalálkozó nyitóülésén.³¹

26 A tanácskozáson többek között részt vett Csoóri Sándor, Csurka István, Kis János, Konrád György, Tamás Gáspár Miklós és sokan mások.

27 Bárdi, 2004. 97–99.

28 „A részt vevő államok, melyek területén kisebbségek élnek, tiszteletben tartják a kisebbségekhez tartozó személyek jogát a törvény előtti egyenlőségre, maradéktalanul biztosítják számukra azt a lehetőséget, hogy élhessenek az emberi jogokkal és alapvető szabadságokkal, és ily módon védelmezik a nemzeti kisebbségek törvényes érdekeit ezen a téren.” *Helsinki záróokmány*, 1975. 1. rész, 7. cikk.

29 Waterbury, 2018. 25–26.

30 Demus László a magyar kormány nevében aggodalmát fejezte ki a kisebbségek erőszakos asszimilálása miatt. Novemberben Magyarország a Budapesten tartott EBEÉ fórumon újfent hangoztatta álláspontját, és elítélte a határon túli magyarokkal való bánásmódot, cáfolván a Ceaușescu által sokat hangoztatott kijelentést, miszerint Romániában a nemzetiségi kérdés már megoldódott. Knigh, 1987. 224.

31 A nemzetközi fórumokon hangoztatott magyar álláspont Földes György szerint úgy értelmezhető: Magyarország már lemondott arról, hogy a nemzetiségi kérdést a szocialista országok normájává tegye. Ettől kezdve arra törekedett, hogy a határon túli magyarok ügyét emberi jogi kérdésként vesse fel az európai fórumok előtt. Földes, 2007. 366.

Magyarország erőteljesebb fellépése nem befolyásolta az RKP nemzetiségi politikáját. Az 1980-as évek második felétől tovább szűkültek az intézményes kerek, és nyilvánvalóvá váltak azok az intézkedések, amelyek a magyar nyelv és kultúra nyilvánosságából történő száműzésére vonatkoztak: a román vezetés megszüntette a televízió magyar adását, korlátozták a Bukaresti Rádió műsoridejét, határozat született a román településnevek kötelező használatáról, továbbá megérkeztek az első hírek a falurendezésről.³² Mindez újabb értelmiségi, ellenzéki mozgalmakat indított el. A Limes-kör létrejöttét Molnár Gusztáv kezdeményezte, és 1985–1987 között több találkozót is szerveztek Bukarestben, Brassóban és környékén. A csoportosulásnak több értelmiségi tagja volt, akik a rendszer összeomlása utáni alternatívákat vitatták meg.³³ A Limes-kör feloszlását követően Balázs Sándor professzor egy újabb szamizdat lapot adott ki, a *Kiáltó Szónak* 1988 során két száma jelenthetett meg.

Míg tehát Romániában egyre erőteljesebb nyomás nehezedett a kisebbségi közösségekre, Magyarországon változások kezdődtek a nemzetpolitikában. Ezt az MSZMP Külügyi Osztályának említett képviselői kezdeményezték. 1988 januárjában Szűrös Mátyás egy rádióbeszélgetés során a kultúr-nemzet-konceptióról beszélt, amelynek értelmében a határon túli magyarok a magyar nemzet részét képezik. Néhány héttel később Szokai Imre és Tabajdi Csaba a *Magyar Nemzetben* közölték *Mai politikánk és a nemzetiségi kérdés* című írásukat, amelyben részletesen elemezték Magyarország és a határon túli magyarok viszonyának elvi alapjait. Az új nemzetstratégiának tekinthető felfogás szakított a korábbi évtizedeken át hangoztatott állásponttal, miszerint a nemzetiségi kérdés az adott ország belügye. A szerzők mellett foglaltak állást, hogy a szomszédos államok viszonyában a nemzetiségi kérdés és a magyar közösség helyzete meghatározó jellegű.³⁴ A párt magas rangú képviselőinek megnyilatkozása jelzésértékű volt, miszerint az MSZMP is támogatja a nemzetpolitikai reformfolyamatokat, az aktívabb fellépést a határon túli magyarok érdekében és a közvélemény tájékoztatását azok helyzetéről. E szemléletváltásnak betudhatóan a pártvezetés nem akadályozta meg az ellenzéki kezdeményezésre létrejött június végi tömegdemonstrációt a falurombolás ellen, amelyre válaszul Bukarest bezárattatta a kolozsvári főkonzulátust.³⁵

A két állam közötti kapcsolatok feszült szakaszában került sor az MSZMP KB új főtitkára, Grósz Károly és Nicolae Ceaușescu találkozására Aradon. Az aradi

32 A falurendezésre vonatkozó elképzeléseit Ceaușescu már az 1960-as évek közepétől rendszeresen előhozta az RKP KB ülésein, azonban a különféle nyilatkozatokon túlmenően 1987 végéig érdemi lépés nem történt. Az 1987-es országos pártértekezleten a főtitkár már sürgette a „városok és községek rendezésére és korszerűsítésére vonatkozó programokat”, 1988 márciusában pedig ismertette annak konkrét részleteit (közigazgatási átszervezés, a falvak számának csökkentése, átköltöztetések, az agráripari tanácsok székhelyeinek várossá alakítása). Balázs, 1989. 77–80.

33 Bárdi, 2004. 83. A Limes-kör tagjai: Balázs Sándor, Bíró Gáspár, Cseke Péter, Cs. Gyimesi Éva, Fábíán Ernő, Horváth Levente, Lőrincz Csaba, Molnár Gusztáv, Salat Levente, Szilágyi N. Sándor, Visky András és Visky Ferenc.

34 A *Magyar Nemzet* 1988. február 13-i számában megjelent cikket lásd: Szokai–Tabajdi, 2000.

35 A konzulátus bezárásának körülményeit Szűts Pál visszaemlékezéseiben részletesen tárgyalja: Szűts, 1998. 134–141.

találkozó magyar szempontból Szűts Pál nagykövet és Hodicska Tibor ügyvivő beszámolója szerint kudarcként értékelendő, mivel a tárgyalásokon sorra lekerültek a napirendről a magyar szempontból fontos kérdések.³⁶ Következtesképpen, az államközi felső szintű tárgyalások e fejezete aligha járulhatott hozzá a két állam viszonyának javulásához, ehelyett a diplomáciai konfliktus elhúzódását eredményezte.

A Ceaușescu-rendszer utolsó éveiben bekövetkezett Románia példa nélküli elszigetelődése. A diktátor és felesége hatalmának megtartása érdekében alkalmazott eszközök, az emberi jogok alapvető megsértése, valamint a kisebbségi közösségek elnyomása nemcsak a nyugati bírálókat, a Romániáról készült jelentések állandó témáivá váltak,³⁷ hanem az ország külkapcsolataira is hatottak.³⁸ Egy évtizedes érdekérvényesítő munka után, 1987-ben a HHRF jelentős eredményt ért el az Egyesült Államokban, kongresszusi meghallgatásai ugyanis sikerre vezettek, mivel elsőként a Képviselőházban, majd a Szenátusban a Romániának nyújtandó legnagyobb kereskedelmi kedvezmény felfüggesztéséről határoztak.³⁹ A döntés megerősítéseként 1988 júliusában a Szenátus határozatban ítélte el Romániát a nemzetközileg elismert emberi jogok megsértése és a falurombolás miatt.⁴⁰

Az európai fórumok szintjén több ajánlás és állásfoglalás foglalkozott a romániai történesekkel. Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése határozatban kérte a román döntéshozókat, hogy „mondjanak le azokról a tervekről, melyek magukban foglalják a falvak lerombolását, figyelmen kívül hagyva a kisebbségi jogokat, a kulturális, etnikai és vallási identitás megőrzésére irányuló erőfeszítéseket”.⁴¹ Az emberi és kisebbségi jogokról érkező aggasztó hírek az Európai Közösségek tagállamait is a Romániához való viszonyuk újraértékelésére készítette. Az Európai Parlament 1988-as jelentése alapján az Európai Bizottság nem hosszabbította meg az 1980-ban kötött kereskedelmi egyezményt, mi több, az Európai Parlament arra kérte a tagállamokat – figyelembe véve a romániai viszonyokat –, hogy függesszék fel az élelmiszerimportot.⁴²

Magyarország több szintén is fellépett a határon túli magyarok érdekében. Az EBEÉ bécsi találkozóján Magyarország csatlakozott ahhoz a nyolc országhoz, amely kisebbségvédelemre vonatkozó dokumentumok előkészítését javasolta.

36 Hodicska, 2014. 242–251.

37 Amerikai jelentés az emberi jogok helyzetéről, 1989. február 13. MNL OL Románia, XIX–J–1–j, 128–148. 74. doboz, 001031/2. 1–10.; Az Amnesty International jelentése a romániai emberi jogi helyzetéről, 1987. július. MNL OL XIX–J–1–j, 128–148. 74. doboz, 001031/2. 11–37.

38 A román külpolitika alakulása 1988-ban. 1989. május 24. MNL OL XIX–J–1–j, 128–10. 74. doboz, 00490/1. 1–13.

39 Herner-Kovács, 2013.

40 Az erdélyi magyarság helyzetével összefüggő fejlemények (Condemning Rumania for its human rights abuses, particularly its plan to raze agricultural villages in traditionally Hungarian areas), 1988. augusztus 10. MNL OL XIX–J–1–j, 128–19. 75. doboz, 0071/1. A nemzetközi közvéleményt rangos sajtóorgánuk tájékoztatták a romániai fejleményekről: Romania set to eliminate 7000 villages by year 2000. In: *The Washington Times*, 1988. április 6.; Fleeing to a home-to home. In: *The Economist*, 1988. április 23.; Romania accused of plot to wipe out Hungarians. In: *The Guardian*, 1988. április 23.; Hungary Assails Romania on Village Razings. In: *New York Times*, 1988. május 29.

41 CoE Resolution, 1988.

42 Papadimitriou–Phinnemore, 2008. 18–19.

1989 februárjában Horn Gyula külügyminiszter-helyettes a genfi Emberi Jogok Bizottságának ülésén elítélte Romániát a kisebbségi jogok megsértése miatt, és támogatta a bizottság javaslatát egy különmegbízott kinevezésére a romániai emberi jogi helyzet kivizsgálására.⁴³ Március közepén a magyar vezetés komoly diplomáciai lépésre szánta rá magát: tekintettel az erdélyi menekültek számának látványos növekedésére,⁴⁴ a szocialista blokk államai közül elsőként csatlakozott az 1951-es genfi menekültügyi egyezményhez, amely lehetővé tette az erdélyi menekültek befogadását.⁴⁵ Ebben a folyamatban jelentős szerepet játszottak a Magyar Vöröskereszt, az ellenzéki csoportok, a történelmi egyházak, valamint a nyugati emigráció.⁴⁶

Miközben az Országgyűlés több állásfoglalásban is elítélte a romániai fejleményeket, a magyar diplomácia erőteljes tájékoztató kampányba kezdett: ennek egyik megnyilvánulása volt a Külügyi Intézet *Külpolitika* című folyóiratának az erdélyi magyarok helyzetét taglaló számának megjelentetése, majd angolra fordítása, amely eljutott a legtöbb nyugat-európai és amerikai külképviseletre.⁴⁷ A nyugati közvélemény tájékoztatásában az ellenzéki pártok és más szakemberek is részt vettek. Jeszenszky Géza és Joó Rudolf az ENSZ Emberi Jogi Bizottságának sajtóértekezletén számolt be a romániai valóságról. A Magyar Demokrata Fórum külügyi szövivőjeként Jeszenszky Géza levélben fordult az európai vezetőkhez, amelyben a romániai kisebbségek helyzetét ismertette.⁴⁸

A közép-kelet-európai államok rendszerváltását megelőző utolsó magyar-román felső szintű találkozóra a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének július eleji, Bukarestben megtartott ülése adott alkalmat. A Ceaușescuval tárgyaló magyar vezetés (Nyers Rezső, az MSZMP elnöke, Németh Miklós miniszterelnök és Horn Gyula külügyminiszter) konkrét feltételekhez kötötte az államközi viszony rendezését,⁴⁹ a magasabb szintű találkozóra vonatkozó román javaslattól azonban elzárkózott. A döntés indokoltságát a soron következő események (Tőkés László ügye, az aradi megemlékezés korlátozása) újból igazolták, s ennek következtében lekerült napirendről a felső szintű találkozóra vonatkozó javaslat.

43 Schöpflin–Poulton, 1990. 23. A román képviselők, előre látva a szavazás számukra kedvezőtlen kimenetelét, a végső szavazás előtt két nappal meghívták a bizottság titkárságát egy romániai látogatásra. Amikor a határozatot támogató államok ezt írásban is kérték, a megfelelő garanciákkal, a román delegáció visszakozott, mi több, nem ismerte el a szavazás végeredményét, és felhívta a bizottság figyelmét arra, hogy nem engedélyezik a különmegbízott beutazását. Brody–Weissbrodt, 1989. 600.

44 Míg 1988 első két hónapjában alig ezer erdélyi magyar menekült Magyarországra, márciustól számuk folyamatosan emelkedett, és havonta átlagban több mint ezer fő hagyta el az országot. A Migrációs és Menekültügyi Hivatal adataira alapozva Tóth Judit a Romániából származó menekültek számát 1988-ban 13 173 főre, 1989-ben 17 365 főre, míg 1990-ben 17 416 főre teszi. Tóth J., 2011.

45 Kaszás, 2015. 305–329.

46 Uo.

47 A folyóiratban megjelent tanulmányok a román nemzetpolitika sajátosságait, a falurendezési terveket, valamint a menekültek helyzetét elemezték. Lásd a *Külpolitika* 1989/2. számát.

48 A levelek konkrét hatása és eredménye nem lebecsülendő, mivel megerősítette a magyar pártvezetés nemzetközi fórumokon hangoztatott álláspontját, ebből következően minden bizonnyal hozzájárult a Romániát elítélő magatartás kialakulásához. Jeszenszky, 2015. 32.

49 A magyar feltételek között szerepelt a magyar kisebbség elleni diszkriminatív intézkedések megszüntetése és a falurendezési program leállítás, a Magyarország elleni propaganda felfüggesztése, valamint a magyar sajtótermékek beengedése Romániába. Békés, 2004. 312–313.

1989 végére fenntarthatatlan állapot alakult ki Romániában, ennek ellenére a Ceaușescu-rendszer hirtelen bukását senki sem láthatta előre (noha ehhez már számos tényező adott volt). Csak a lakosságra nehezedő egyre erőteljesebb elnyomással és az emberi jogok megsértésével lehetett fenntartani a rendszert, ami az ellátási gondok növekedésével egyre nagyobb elégedetlenséget szült, és végül a rendszer végét hozó társadalmi robbanáshoz vezetett. A külpolitikai tényezők közül a gorbacsovi reformok és a térségben lezajló rendszerváltások járultak hozzá a romániai ellenállás gyors kibontakozásához. A temesvári eseményeket nagy tömeget felvonultató tiltakozások követték Romániában országszerte, megpecsételve a Ceaușescu házaspár hatalmát.

A rendszerváltás és az átmenet első évei

A kommunizmus bukása fordulópontot jelentett az államközi kapcsolatokban, mivel véget ért egy olyan időszak, amikor Magyarország és Románia között csak abban volt egyetértés, hogy a két állam szomszédos egymással.⁵⁰ A rendszerváltás magában hordozta azt a lehetőséget, hogy hosszú távon rendezzék a két állam viszonyát és a romániai magyarság helyzetét. Megbukott ugyanis az a rendszer, amely uralmát a belső és külső ellenség keresésével, a nacionalista mozgósítással, az egységes és homogén állam megteremtésével biztosította. A remények azonban hamar szertefoszlottak, mivel a kommunista rendszer bukása Romániában nem jelentett valódi törést, szakítást a múlttal. Az új vezetés számos politikai, hatalomtechnikai eszközt és külpolitikai gyakorlatot átvett a régi nomenklatúrától, ami alapvető módon meghatározta a rendszerváltást követő időszak politikai, gazdasági és társadalmi folyamatait, az államközi kapcsolatokat és a romániai magyarság helyzetét.

A rendszerváltás eseményei lehetőséget teremtettek a romániai magyarok önszerveződéséhez.⁵¹ 1989. december 25-én megalakult az RMDSZ, amely a romániai magyarság érdekképviselőinek igényével jelent meg a romániai politikai mezőben.⁵² A rövid időn belül megfogalmazott szándéknyilatkozat – amely az RMDSZ első programjának is tekinthető – néhány lényeges külpolitikai célkitűzést is megfogalmazott, amit elsősorban a történelmi tapasztalat és a román többséggel szembeni bizalmatlanság motivált.⁵³

50 Horn, 1991. 231.

51 A romániai magyarság képviselői és későbbi vezetői a kommunista időszak alatt az erdélyi városokban működő ellenzéki csoportosulások, értelmiségi körök és mozgalmak tagjaiból kerültek ki. Lásd erről a Nemzeti Kisebbségkutató Intézet égisze alatt lefolytatott kutatást, amely a magyarok rendszerváltás utáni szerepvállalását és önszerveződését elemezte Erdély 12 városában. Bárdi–Gidó–Novák, 2014. 11.

52 A Romániai Magyar Demokrata Szövetség Ideiglenes Intéző Bizottságának kiáltványa. Bukarest, 1989. december 25. Lásd: *Húszéves az RMDSZ*, 2009. 383–384.

53 Az RMDSZ Ideiglenes Intéző Bizottságának szándéknyilatkozata leszögezi: „A Szövetség bekapcsolódik a helsinki folyamat továbbvitelébe és képviselteti magát az e folyamatban részt vevő országokban élő kisebbségek rendezvényein. (...) A Szövetség képviselteti magát vagy megfigyelői útján van jelen nemzetközi fórumok olyan rendezvényein, amelyek napirendjén a kisebbségi kérdés valamely jelensége szerepel. (...) A Szövetség mindent megtesz annak érdekében, hogy a Romániában élő kisebbségek aktív

A két állam nem hivatalos kapcsolatfelvételére a forradalmat követő napokban került sor, amiben a bukaresti magyar nagykövetség játszott kezdeményező szerepet. A külügyi feljegyzésekből tudjuk, hogy a nagykövetség munkatársai keresték a kapcsolatot a Nemzeti Megmentési Front (NMF) képviselőivel: december 24-én Szűts Pál nagykövet Dumitru Maziluval, a Nemzeti Megmentési Front tagjával folytatott beszélgetést.⁵⁴ Mazilu olyan hangot ütött meg, amelyre évek óta várt a magyar külügyminisztérium. December végén Horn Gyula külügyminiszter Bukarestbe látogatott, ahol az új vezetés bel- és külpolitikai szándékairól tájékozódott, találkozott Ion Iliescuval, a Nemzeti Megmentési Front elnökével és Petre Roman miniszterelnökkel. A találkozón konkrét kérdésekről is egyezség született: a főkonzulátusok és kulturális intézetek megnyitásáról a két állam fővárosaiban, valamint a kisebbségi oktatási hálózat bővítéséről, ennek magyar részről történő támogatásáról.⁵⁵ A magas szintű találkozón elhangzott javaslatokat – főként a román fél magatartásának betudhatóan (kivárás, halogatás) – nem követték konkrét lépések, amire Horn Gyula a román külügyminiszternek címzett leveleiben is rámutatott.⁵⁶ A látogatás az RMDSZ szempontjából is kiemelkedő jelentőségű volt, mivel a külügyminiszter tárgyalta Király Károllyal és Domokos Géza íróval, az RMDSZ egyik alapítójával és első elnökével. A *Romániai Magyar Szónak* adott interjújában és a hazatérés utáni sajtótájékoztatón elhangzott, hogy a felek közeledésének lényegi alapját jelenti, hogy Magyarország tiszteletben tartja Románia területi integritását és nemzeti szuverenitását, továbbá a magyar–román viszony rendezésének feltétele a romániai magyarok jogainak biztosítása.⁵⁷

Belpolitikai téren jelzésértékűnek számított a Nemzeti Megmentési Front nyilatkozata a nemzeti kisebbségek jogairól. A nyilatkozat elítélte az előző rendszer kisebbségekkel szembeni politikáját, és kinyilvánította szándékát, hogy „garantálja az egyéni és kollektív nemzeti jogokat és szabadságjogokat”.⁵⁸ Noha nem kínált konkrét megoldást a nemzetiségi kérdésre, több olyan – a kisebbségi jogok alkotmá-

szerepet töltsenek be a környező országokkal való jószomszédi viszony megszilárdításában, a közép-kelet-európai népek közötti kulturális és politikai közeledésben.” *Szándéknyilatkozat*, 1990. 5–6. Az RMDSZ külpolitikájának intézményesüléséről bővebben: Szabó, 2015. 117–146.

54 A beszélgetés alkalmával Mazilu elismerően szólt a magyar segítségről, maga és a Nemzeti Megmentési Front nevében „hálával adózott Magyarországnak erkölcsi, politikai és konkrét anyagi segítségével, melyet a forradalom támogatásáért, a most kialakult helyzetért tesz”. A két állam viszonyáról elmondta, hogy gyökeres változásokra kell számítani, merthogy „megszűnik a mesterségesen táplált gyűlölet, s felszámolják a két nép közeledésének és szoros kapcsolatának akadályait”. Egyben jelezte, hogy az első lépések már megtörténtek, mivel megnyitották a magyar–román határt. Lásd: Kapcsolatfelvétel az NMFT egyes tagjaival, 1989. december 25. MNL OL XIX–J–1–j, 128–1. 74. doboz, 004747. 2.

55 Uo. Az RMDSZ Ideiglenes Intéző Bizottságának január 2-i közleményéből, Domokos Géza beszámolójából azt is megtudjuk, hogy Horn Gyula üdvözölte az RMDSZ megalakulását, és „támogatja az RMDSZ kiáltványában megfogalmazott alapelveket és célokat”. *Romániai Magyar Szó*, 1990. január 5. 2.

56 Lényegében egy 1990. január végi és egy március 2-i keltezésű levélről van szó, amelyekben a magyar külügyminiszter pozitívan értékelte a találkozón elhangzott javaslatokat, azonban elégedetlenségét fejezte ki az eddigi előrelépésekkel, valamint a magyarellenes fellépésekkel kapcsolatosan. Horn, 1990. 110–111., 125–126.

57 Horn, 1989. 330.; Horn Gyula magyar külügyminiszter nyilatkozata lapunk számára. In: *Romániai Magyar Szó*, 1989. december 31. 1. és 3.

58 *NMF-nyilatkozat*, 1990.

nyos garanciáira, a kisebbségi törvény előkészítésére, az anyanyelvhasználat biztosítására, a nemzetiségi minisztérium létrehozására vonatkozó – ígéretet tartalmazott, amelyek gyakorlati megvalósulása jelentős előrelépést jelentett volna az erdélyi magyarok jogi helyzetének javítása szempontjából. A bekövetkező változások azonban az átmenet etnicizálódását eredményezték, elsőként helyi, majd országos szinten is. A megoldandó strukturális (gazdasági) problémákkal párhuzamosan a magyar közösség követelése is előtérbe kerültek, amelyeket a Nemzeti Megmentési Front „nem akart vagy nem tudott kellőképpen kezelni”.⁵⁹

A magyarság látványos önszerveződése – főként az etnikailag vegyes településeken – kiváltotta a román elit radikalizálódását, amit fokoztak a román állam vezetőinek megnyilatkozásai és a magyarellenességre állami támogatása (Frăția Românească, Vatra Românească). A nemzeti mozgósítás 1990. március 19–20-án Erdély egyik frontvárosában, Marosvásárhelyen erőszakos összecsapásokhoz vezetett: több személy életét veszítette, és több százan megsebesültek.⁶⁰ Az RMDSZ Elnöksége az eseményeket követően nyilatkozatban fordult a bukaresti vezetéshez, az események kivizsgálását, a vétkesek felelősségre vonását és a Vatra Românească betiltását kérve. A többi kisebbség képviselőit az RMDSZ vezetősége arra hívta fel, hogy „alkossanak közös frontot demokratikus jogaink, jövőnk megvédelmezéséért”.⁶¹

A márciusi események a Nemzeti Egység Ideiglenes Tanácsa Végrehajtó Bizottságának március 20–21-i ülésén kerültek napirendre.⁶² Két fontos döntés érdemel kiemelt figyelmet: vizsgálóbizottságot hoztak létre az események kivizsgálására, amely másnap megkezdte feltáró munkáját. A vizsgálóbizottság jelentését 1991 januárjában vitatta meg és fogadta el a parlament, a konkrét felelősök megnevezése azonban elmaradt, a bírósági perekben pedig – mint az RMDSZ beadványaiból ismert – csak magyar és roma nemzetiségűeket ítélték szabadságvesztésre, a román nemzetiségű vádlottakat rendre felmentették.⁶³ A Nemzeti Egység Ideiglenes Tanácsa másik lépése egy kormánynyilatkozat megszövegezése volt, amely válaszlépés is volt egyben a magyarországi bírálóakra (Szűrös Mátyás, Németh Miklós levelei, Horn Gyula nyilatkozatai). A nyilatkozat hangsúlyozta a külső erők befolyását a forradalom kiobbantásában, valamint felemlvelte a magyar fél felelősségét.

A marosvásárhelyi eseményekre adott román válaszlépéseket a magyar vezetés sem hagyhatta figyelmen kívül, a diplomáciai lehetőségeket kihasználva a legértelmezesebben kívánt fellépni. A román nyilatkozatra rövid időn belül megszületett a magyar kormány nyilatkozata, amelyben visszautasították a román vádakat, és a román vezetést a nemzetiségi jogok, a helsinki záróokmányban foglaltak teljesítésére

59 László–Novák, 2012. 73.

60 Uo. 83–168.

61 A Romániai Magyar Demokrata Szövetség Elnökségének nyilatkozata, 1990. március 20. Lásd: *Húszéves az RMDSZ*, 2009. 394–395.

62 A Nemzeti Megmentési Front készülve a közelgő választásokra, hatalmának és pozíciójának megtartása érdekében 1990 februárjában párttá alakult, és hatalmát megosztva az újjáalakuló történelmi pártokkal létrehozta a Nemzeti Egység Ideiglenes Tanácsát, illetve ennek megyei szervezeteit.

63 László–Novák, 2012. 179–180.

kérték.⁶⁴ Németh Miklós Petre Romanhoz címzett levelében sajnálattal állapította meg, hogy Romániában a többség-kisebbség viszonya nem a megbékélés, hanem a konfrontáció irányába fordult.⁶⁵ A nyilatkozatokkal párhuzamosan a bukaresti nagykövetség találkozót kezdeményezett a felső szintű vezetőkkel, aminek eredményeként az elkövetkező napokban Szűts Pál bukaresti nagykövet találkozott Ion Iliescuval, Petre Romannal és Sergiu Celac külügyminiszterrel. A nagyköveti beszámolókból megállapítható, hogy a román vezetés nem volt elkötelezett az események azonnali kivizsgálása tekintetében. A találgtások, a konfliktus kialakulásáról szóló eltérő magyarázatok egyrészt az Iliescu-vezetés hatalmának megszilárdulását eredményezték, másrészt elterelték a figyelmet a gazdasági és egyéb problémákról, végül pedig megeremtették annak a lehetőségét, hogy a hírszerző szolgálatok újjászerveződjenek.⁶⁶

Három hónappal a decemberi forradalmat követően a nemzetközi közvélemény figyelme újból Romániára irányult, mert a legfontosabb hírügynökségek és lapok (*Associated Press, Die Welt, AFP, Izvesztija, Le Figaro, Pravda, The Times, Reuters*) részletesen ismertették az események kiváltó okait és lefolyását.⁶⁷ Javier Pérez de Cuéllar ENSZ-főtitkár felhívásában arra kérte a feleket, hogy „tanúsítsanak tartózkodó magatartást, s törekedjenek a jó szándék jegyében a megbékélésre, a további vérontás megelőzésére”.⁶⁸ A márciusi eseményeket azonban számtalan más fejlemény – parlamenti és államfőválasztás, bányászjárás (Zsil-völgyi bányászok Bukarestbe utaztatása és fellépése Iliescu köztársasági elnök mellett) – is követte, amelyek megerősítették a nyugati és a szomszédos államok, valamint a nemzetközi szervezetek feltételezéseit, miszerint az országban nem biztosítják az alapvető emberi és szabadságjogokat, valamint a kisebbségi közösségek jogainak védelmét. A marosvásárhelyi események és az arra adott reakciók következményeként mélypontra zuhantak a magyar–román kapcsolatok, illetve zátonyra futottak a román külügyminisztérium azon próbálkozásai, amelyekkel Romániát az európai vérkeringésbe próbálták visszavezetni.

A marosvásárhelyi eseményeket követően az erdélyi magyarság és szerveződdő politikai képviselője új helyzetbe került: fokozódott a magyar közösség elleni lejárató kampány, és kiéleződtek az etnikai törésvonalak a román belpolitikában, így az RMDSZ egyre inkább kiszorított helyzetben találta magát. Az elszigeteltségből

64 *Kormánynyilatkozat*, 1990. 339–341.

65 A magyar miniszterelnök tiltakozott az RMDSZ-székház feldúlása, Sütő András súlyos bántalmazása, valamint a rendfenntartó erők tétlensége miatt, és nyomatékosan kérte, hogy „a román hatóságok az ENSZ Alapokmányával és más, Románia által is vállalt nemzetközi kötelezettségekkel összhangban a leghatározottabban lépjenek fel az uszító szervezetekkel szemben (...)”, mivel a hathatós intézkedések elmaradása beláthatatlan következményekkel fenyeget, amelyekért minden felelősség a román felet terheli.” Németh Miklós üzenete Petre Romanhoz. In: *Romániai Magyar Szó*, 1990. március 22. 4.

66 Bukaresti magyar nagykövet találkozója Ion Iliescu elnökkel, 1990. március 20. MNL OL XIX–J–1–j, 128–13. 61. doboz, 001501/2.; Bukaresti nagykövetünk látogatása Petre Roman miniszterelnöknél, 1990. március 25. MNL OL XIX–J–1–j, 128–13. 61. doboz, 001501. 1–8.; Bukaresti nagykövetünk látogatása S. Celac külügyminiszternél, 1990. március 26. MNL OL XIX–J–1–j, 128–13. 61. doboz, 001501/1. 1–5.

67 László–Novák, 2012. 186–187.

68 Az ENSZ-főtitkár felhívása. In: *Romániai Magyar Szó*, 1990. március 24. 6.

az egyetlen kiútnak az erdélyi magyarság problémáinak nemzetközi – az európai fórumokon való és nemzetközi szervezetek előtti – megjelenítése tűnt. A szervezet külpolitikai célkitűzéseinek kongresszus általi megerősítése⁶⁹ és magyarországi támogatása új lehetőséget nyitott az érdekérvényesítésben, mindez egyúttal az RMDSZ külpolitikájának intézményesülését eredményezte az elkövetkező években. Az intézményesülés azt jelentette, hogy 1. az előzetes programpontok és célkitűzések a Szövetség programjának integráns részévé váltak; 2. a külpolitikai képviselet a szervezeti struktúrában is tükröződött: először megalakult a külkapcsolatokkal foglalkozó iroda, majd 1993-ban a Külpolitikai Tanácsadó Testület, és létrehozták a szövetségi elnök által kinevezett külpolitikai tanácsosi posztot; 3. a külföldi látogatások, tájékoztató körutak eredményeként folyamatosan bővültek az RMDSZ külkapcsolatai.⁷⁰ Utóbbi esetében az egyéni kapcsolati hálók, a magyar diplomácia segítsége, illetve a diaszpórában működő szervezetek meghívásai komoly segítségnek bizonyultak.⁷¹

A román és a magyar állam közötti diplomáciai kapcsolatokban a rendszerváltás nem hozott fordulatot, amit az 1990. július végi külügyi államtitkári találkozó eredményei is alátámasztanak. A találkozóról készített jelentésből kiderül, hogy a kétoldalú kapcsolatok javulása szempontjából lényeges napirenden szereplő kérdések – a főkonzulátusok újrainyitása, a nemzetiségi charta megszövegezése, nemzetiségi vegyes bizottság megalakítása, a menekültügyi kérdések rendezése – vonatkozásában a román álláspont továbbra is halogató és elutasító volt.⁷² Az egyetlen változás a kisebbségek helyzetének rendezésében mutatkozott: a kisebbségi vegyes bizottság létrehozására vonatkozó magyar javaslatot a román fél arra hivatkozva vetette el, hogy a kisebbségi „kérdés nem kétoldalú, hanem európai dimenziójú ügy”.⁷³ A júliusban tárgyalt kérdések a november 15–17. közötti külügyi tanácskozáson is napirenden szerepeltek, azonban lényegi előrelépés itt sem történt.

69 Az RMDSZ I., nagyváradi kongresszusán (1990. április 21–22.) a külpolitika és a külkapcsolatok jellegére vonatkozóan nem született határozat, az elfogadott program megerősítette a szándéknyilatkozatban foglalt elveket, egyúttal további elemekkel egészítette ki azt: 1. kifejezte csatlakozási igényét a Magyarok Világszövetségéhez; 2. támogatta a testvértelepülések közötti együttműködést; 3. mivel a kisebbségi kérdést nem tekintette belügynek, „fenntartja magának azt a jogot, hogy tájékoztassa a nemzetközi közvéleményt, a nemzetközi intézményeket a romániai magyarság helyzetéről”. Lásd: *RMDSZ I. kongresszus*, 1990. 17.

70 Szabó, 2015. 132–133.

71 A sajtóanyagokból és más dokumentumokból megtudhatjuk, hogy ebben az időszakban az Egyesült Államokban járt Tökés László, Markó Béla és Tokay György. Domokos Géza a magyar kormányval folytatott tárgyaláson és az EBEÉ párizsi csúcstalálkozóján vett részt, emellett pedig számos budapesti találkozóról van tudomásunk.

72 1990. július 24–26. között külügyminisztériumi találkozóra került sor Budapesten, amelyet Szokai Imre államtitkár-helyettes és Romulus Neagu államtitkár vezetett. Az öt fő témakörben – politikai-jogi, gazdasági, kulturális, konzuli és állampolgári témákban – a felek összesen 28 kérdést vitattak meg. Lásd: Jelentés a magyar–román külügyminisztériumi tárgyalásokról, 1990. július 24–26. MNL OL XIX-J-1-j, 128–13. 61. doboz, 002743/1. 1–20.

73 Uo. 11. A jelentés is utal arra, hogy a kisebbségi kérdés tárgyalását a román fél olyan mederbe kívánta terelni, hogy rövid időn belül ne lehessen kötelező érvényű kisebbségjogi normákat kialakítani. Mivel a következő találkozókön a román fél újból belpolitikai kérdésként tekintett a magyar kisebbség helyzetére, megállapíthatjuk, hogy a román álláspont nem tűnik következetesnek: egyrészt a politikai konjunktúra, másrészt a várható kritikák függvényében változott.

Az egyeztetett jegyzőkönyvet a román fél nem írta alá, ami arra mutatott, hogy ténylegesen nem kíván előbbre lépni az államközi kapcsolatok vitás kérdéseiben.⁷⁴ Mindazonáltal a külügyi konzultációknak volt egy másik, nem lebecsülendő eredménye, miszerint a felek között egyetértés mutatkozott abban, hogy felülvizsgálják az 1972-ben megkötött államközi szerződést.⁷⁵

A zavaros romániai belpolitikai helyzet és az RMDSZ marginalizálódása, valamint a román félnek a magyar kisebbséggel szemben tanúsított álláspontja nem kedvezett a magyar diplomáciának sem. Mindazonáltal Magyarország arra törekedett, hogy az erdélyi magyarság érdekérvényesítési kísérleteinek támogatásával a demokratikus intézmények kialakítását is elősegítse. Az államtitkári találkozók alkalmával tanúsított kezdeményező szerepének eredményei a kulturális és művelődési,⁷⁶ illetve a védelmi és katonai területeken mutatkoztak meg leginkább.⁷⁷ Az együttműködés ez utóbbi dimenziója kiemelt jelentőségűvé vált a két állam kapcsolatában, egyrészt mivel döntő érvként szolgált arra, hogy a jövőben elkerülhetőek a viszályok, másrészt pedig rácafolta az államközi fegyveres konfliktus kialakulására vonatkozó előrejelzésekre.⁷⁸

A két ország haderejének állapotáról nem rendelkezünk átfogó információkkal, az empirikus adatok azonban a rendszerváltás időszakában a védelmi kiadások csökkenését jelezték. A Stockholmi Nemzetközi Békeutató Intézet (SIPRI) által közölt adatok alapján elmondható, hogy jelentősen csökkent Magyarország védelmi költségvetése: míg 1988-ban a védelemre szánt összeg a GDP 3,6 százalékát tette ki, 1993-ra ez az arány 1,9 százalékra redukálódott.⁷⁹ Románia esetében a SIPRI becslése alapján a védelemre fordított költségek 1988-ban a GDP több mint 4,5 százalékát jelentették, majd a ráfordítások 1991-től szintén csökkenő tendenciát mutattak. A katonai kiadások visszaesése ugyan elvben nem zárta ki egy esetleges fegyveres konfliktus kialakulását a felek között, azonban a védelemre szánt költsé-

74 Jelentés Szokai Imre helyettes államtitkár és Romulus Neagu román külügyminiszteri államtitkár november 15–17-i tárgyalásairól. MNL OL XIX–J–1–j, 128–135. 61. doboz, 003504/7. 1–11.

75 A szerződést aláíró felek vállalták, hogy erősítik a két állam közötti együttműködést, biztosítják a Varsói Szerződés tagállamai határainak sérthetetlenségét, fegyveres támadás esetén pedig katonai segítségnyújtás mellett kötelezték el magukat. A barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés aláírására 1972-ben, egy olyan időszakban került sor, amikor már a magyar pártvezetés számára is érzékelhetővé váltak a romániai központosítási törekvések. Ebből adódóan Kádár János sem szerette volna túlértékelni a szerződés aláírását és a bukaresti látogatás jelentőségét, amely annak ellenére, hogy nem hozott jelentősebb eredményt, a román félnek kedvezett. Földes, 2007. 160–167.

76 A két állam oktatási minisztériumainak képviselői 1991 januárjában oktatási megállapodást kötöttek, februárban megegyeztek a magyar házak megnyitásáról, júliusban pedig művelődési és kulturális megállapodás született.

77 Májusban Somogyi Ferenc magyar és Teodor Meleşcanu román külügyi államtitkár aláírta a magyar–román nyitott égboltról szóló szerződést (Acord între Guvernul României și Guvernul Republicii Ungaria privind stabilirea unui regim de Cer Deschis). A dokumentum évente több próbarepülést irányzott elő a partnerállamban, ezzel a térség országai közötti bizalom és biztonság megerősítését célozta. A diplomáciai kapcsolatok intenzitásának növekedését az aláírt megállapodások mellett az is jelezte, hogy Európa tanácsi tárgyalások keretében a két ország külügyminisztere találkozott egymással, az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank tanácskozásán pedig államfői megbeszélésre került sor.

78 Brzezinski, 1989. 4–5.; Snyder, 1990. 33.; Griffiths, 1993. 22.

79 SIPRI Military Expenditure Database. <https://www.sipri.org/databases/milex> (letöltés: 2020. január 8.).

gek csökkentése arra utalt, hogy sem Magyarország, sem Románia nem tekintett katonai veszélyforrásként a másik országra.

Az államközi együttműködés eredményeinek azonban elhanyagolható hatása volt a romániai magyarok helyzetére. Az RMDSZ sokoldalú tevékenységének szükségességét a belpolitika alakulása is igazolta. A magyar kisebbség elleni támadások egyik fontos színtere a parlament volt, az ott folyó viták és jogalkotási munkálatok közül kiemelt figyelem kísérte Románia új alkotmányának előkészítését. Az alkotmánytervezet nem felelt meg a nemzeti kisebbségek elvárásainak.⁸⁰ Egy másik ügy, a két, többségében magyarok lakta megyében élő románok helyzetéről készült, úgynevezett Har–Cov jelentés további akadályokat gördített az etnikumközi együttműködés elé, mivel hogy kollektív bűnösséggel vádolta az erdélyi magyar közösséget, a parlamenti vitákon felszólaló képviselők pedig számtalan alaptalan vádat fogalmaztak meg, és az RMDSZ betiltását kérték.⁸¹

A fentiekből látható, hogy ebben az időszakban sem a belpolitikai viszonyok, sem az államközi kapcsolatok nem szolgáltak elégséges megoldásokkal a kisebbségi kérdés megnyugtató rendezésére. A probléma európai (nemzetközi) szintű rendezésére sem mutatkozott sok esély, mivel az európai fórumok figyelmét egyre inkább a balkáni események kötötték le, továbbá a rendszerváltást követően Románia viszonylag elszigetelt helyzetben találta magát: egyrészt az európai fórumokkal való kapcsolatai esetlegesek voltak, másrészt – néhány kivételtől eltekintve – a nemzetközi nem kormányzati szervezetek jelenléte gyenge volt, harmadrészt pedig az állami és nem állami szereplők az emberi jogi dimenziót hangsúlyozták, ezen belül a kisebbségi kérdés kevésbé foglalkoztatta őket.

A bécsi székhelyű International Helsinki Federation az első szervezetek között jelent meg Romániában, munkájáról pedig folyamatosan tájékoztatta a nemzetközi közvéleményt.⁸² Mint más közép-kelet-európai államoknak, az Egyesült Államok Romániának is nyújtott segítséget demokráciatámogatási programjának keretében (United States Agency for International Development, USAID). Thomas Carothers szerint a támogatások három főbb területre terjedtek ki: a választások előkészítésére, a kormányzati intézmények és a civil társadalom fejlesztésére,

80 Az alkotmánnyal szembeni elégedetlenségüknek a magyar kisebbség képviselői is hangot adtak. Bár az elfogadott alkotmány 6. cikkelye elismerte a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek jogát identitásuk megőrzéséhez, a kisebbségi jogok védelmének módjaita elmulasztotta felsorolni. További hiányosságként értékelendő, hogy az alaptörvény nem határozta meg a többség-kisebbség intézményes viszonyát, ehelyett az egységes és oszthatatlan nemzetállam alapjának a román népet tekintette. Lásd: *Románia alkotmánya*, illetve Varga, 2003.

81 A jelentés alapját az képezte, hogy ebben az időszakban a román sajtó folyamatosan arról tudósított, hogy a rendszerváltás után a Hargita és Kovászna megyei románokat folyamatosan elnyomják és diszkriminálják, aminek következtében több ezren kénytelenek voltak elhagyni a két, többségében magyarok lakta megyét. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy valóban megfigyelhető volt bizonyos mértékű elvándorlási hullám. Mivel a korábban odahelyezett pártaktivisták és egyéb káderek állásának egy része a rendszerváltás után megszűnt, többen hazatértek szülőhelyükre, románülözésről – amit a román sajtó hangoztatott – azonban nem beszélhetünk.

82 Cartner, 1991.

Románia esetében mindez kereskedelmi megállapodásokkal és a média segítségével is kiegészült.⁸³

Románia és az európai fórumok közötti kapcsolatokban számos ellentmondó szándék lelhető fel: érezhető volt a román közeledési törekvés, de annak fenntartásával, hogy az állam belügyének tekinti a kisebbségi kérdést. Az Európai Községek (majd Unió) és Románia viszonyáról Judith Kelley kifejtette, hogy az ország gazdasági helyzetéből kiindulva mindkét fél tisztában volt azzal, hogy messze van az esetleges csatlakozás. Ebből következhetett többek között az, hogy az Európai Községek főként gazdasági kérdésekre koncentráltak, a kisebbségi kérdésre alig fordítottak figyelmet, Románia pedig bizonytalan volt mind a tagsággal kapcsolatos kilátásokat illetően, mind pedig abban, vajon az Európai Községek milyen módon és mértékben avatkozhatnak be a kisebbségi kérdésbe, milyen intézkedéseket kérhetnek számon.⁸⁴

A dilemmák ellenére a román diplomácia minden eszközzel arra törekedett, hogy Románia bekerüljön az európai és a nemzetközi vérkeringésbe: a külügyminisztérium fehér könyve az ország nemzetközi helyzetének és megítélésének javítását tűzte ki célul. Fő prioritásként szerepelt a nyugat-európai államokkal és szervezetekkel, valamint a szomszédos államokkal folytatott kapcsolatok bővítése.⁸⁵ Az új külpolitikai stratégia gyakorlati megvalósításaként értelmezhető a román külügy aktivizálódása.⁸⁶ A kapcsolatok javításában stratégiai szempontot jelentett a nemzeti kisebbségek helyzete, tudniillik e téren Románia több bírálatot kapott. A kritikáknak a román diplomácia egy újabb fehér könyv előkészítésével, a romániai kisebbségek helyzetének bemutatásával próbált elébe menni,⁸⁷ emellett pedig folyamatosan napirenden tartotta egy magas szintű államközi találkozó létrejöttének szükségességét.⁸⁸

A kapcsolatok bővítésére törekvő RMDSZ megkísérelte a romániai kisebbségek helyzetét nemzetközi szinten megjeleníteni. 1991 februárjában magyarországi támogatással levelet intézett az Európa Tanácshoz, amelyben a romániai politika alakulását az etnikai diktatúra irányába tartó folyamatként értékelte (a levél szerint a rendőrállam restaurációja zajlik, korlátozzák az információáramlást, a vélemény- és a mozgásszabadságot, és az igazságszolgáltatás terén is számos

83 Carothers, 1996. Idézi: McMahon, 2007. 109–110.

84 Kelley, 2004. 156.

85 A román Külügyminisztérium Fehér könyve (Carte Albă – șase luni de preocupări, acțiuni și inițiative: iunie–decembrie 1990), 1990. december 29. MNL OL XIX–J–1–j, 128–2. 41. doboz, 0045.

86 Románia az ENSZ Biztonsági Tanács nem állandó tagjaként és soros elnökeként (1990. augusztus) hozzájárult az iraki agresszió elítéléséhez; javultak a kapcsolatai az Európa Tanáccsal, kereskedelmi együttműködést kötött az Európai Községekkel, valamint más nemzetközi és regionális fórumokon is hallatta hangját.

87 A dokumentum a kormány álláspontját hangoztatva, statisztikai adatok felsorakoztatásával vázolta a nemzeti kisebbségek jogait, a kisebbségek jelenlétét a közigazgatási intézményekben, az anyanyelvi oktatás és az egyházak helyzetét, valamint a kulturális intézmények támogatásáról is közölt adatokat. Lásd: Fehér könyv a romániai etnikai, nyelvi és vallási kisebbségek jogairól (Carte Albă cu privire la drepturile persoanelor aparținând minorităților etnice, lingvistice sau religioase din România), 1991. július 1., 1991. december 29. MNL OL XIX–J–1–j, 128–2. 41. doboz 0045/3. Az RMDSZ képviselői és több újság munkatársai a dokumentumban fellelhető csúsztatásokra hívták fel a figyelmet.

88 Năstase, 2006. 243–246.

visszaélésre rámutatott). Az RMDSZ elnöke és főtitkára által jegyzett levél ráirányította a figyelmet a romániai állapotokra, és azt kérte az Európa Tanács tagjaitól, hogy gyakoroljanak nyomást a román kormányra, és kössék feltételekhez az országnak nyújtott nyugati támogatásokat.⁸⁹

A nemzetközi szintén való megjelenés másik fontos elemét a magyarországi politikai vezetőkkel való hivatalos kapcsolatfelvétel jelentette: a november 8-án Budapestre utazó RMDSZ-küldöttséget Antall József miniszterelnök és Szabad György házelnök fogadta. A találkozó mindkét fél részéről kiemelt jelentőséggel bírt, mert megalapozta és végső soron intézményesítette Magyarország mint anyaország és az RMDSZ viszonyát. Ez az intézményes keret pedig lehetőséget biztosított arra, hogy a későbbiekben a felek rendszeresen konzultáljanak a romániai magyarságot érintő kérdésekről és a magyarországi támogatások felhasználásáról.

Következtetések

Az 1970-es évektől az 1990-es évek legelejéig tekintettük át a magyar–román államközi viszony és a romániai magyarság történetének meghatározó folyamatait, és azt vizsgáltuk, hogy a romániai magyar kisebbség helyzetének fokozatos romlása miként befolyásolta az államközi kapcsolatokat, valamint a romániai magyarság helyzetének nemzetköziesítésére irányuló törekvések milyen konkrét eredményekhez vezettek.

Az 1970-es évek végétől a magyar diplomácia két szintén igyekezett pozitív változásokat elérni a romániai magyarság érdekében: egyrészt kimerítette az államközi kapcsolatok számos csatornáját és eszközét, amellyel érdemben befolyásolhatta a kisebbségi problémák rendezését, másrészt a nemzetközi közvélemény előtt is felhívta a figyelmet a Ceaușescu-rezsim kisebbségi politikájára, a magyar közösséget érintő elnyomó és diszkriminatív gyakorlatokra. Nemzetközi szintén a legnagyobb sikert kétségkívül a HHRF érte el, amely hozzájárult ahhoz, hogy a Kongresszus megvonta Romániától a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény biztosítását. Hasonlóképpen felléptek a kisebbségi magyarok érdekében a nyugati magyar emigráció tagjai, az ellenzéki csoportok képviselői, egykori pártfunkcionáriusok, nem utolsósorban pedig a kisebbségi elit különböző képviselői. Az állami és nem állami szereplők „hálózatának” jelentős szerepe volt a magyar kisebbség igényeinek, végső soron pedig az emberi és kisebbségi jogok biztosítására vonatkozó követelések megjelenítésében.

Annak ellenére, hogy a rendszerváltás megteremtette azokat a keretfeltételeket, amelyek lehetőséget biztosítottak ahhoz, hogy a két állam újraértékelhesse viszonyát, erre csak néhány olyan területen került sor, ahol a kisebbségi kérdés

89 „Felkérjük önöket, hogy csak az esetben és addig támogassák a román kormányt, amíg az hiteles garanciákat nyújt az egyéni és kisebbségi jogok minden állampolgárra kiterjedő védelmével kapcsolatban, továbbá míg betartja a demokratikus alapelveket, melyeket a Helsinki Záróokmány és más nemzetközi emberjogi dokumentumok is tartalmaznak.” Az Európa Tanácsnak szóló RMDSZ-állásfoglalás, 1991. február 14. MNL OL XIX–J–1–j, 128–10. 50. doboz, 00738/1. 1–3.

rendezése nem került napirendre (például a katonai és védelmi együttműködésben). A romániai belpolitikai folyamatok és a többségi nacionalizmus intézményesülése az 1990-es évek elején áthidalhatatlan akadályt jelentettek a jószomszédi viszony kialakításában, egyúttal marginalizálták a magyar kisebbség politikai képviseletét vállaló RMDSZ-t. A kialakult helyzetben a szervezet – a magyar diplomácia hathatós támogatását élvezve – látványosan építette külügyi tevékenységét, azzal a nem titkolt célkitűzéssel, hogy tájékoztassa a nemzetközi közvéleményt a romániai belpolitikai viszonyokról és a magyar kisebbség helyzetéről.

A rendszerváltást követő első években az államközi kapcsolatokban fennálló alapkonfliktus feloldásában az európai fórumok és egyéb nemzetközi szervezetek nem jeleskedtek: tevékenységük az emberi jogok figyelemmel kísérésére, a többség és kisebbség konfliktusának megakadályozására, valamint a stabilitás fenntartására korlátozódott, a magyar kisebbség sérelmei és jogkövetelései kevés relevanciával bírtak.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

MNL OL

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Külügyminisztérium TÜK-iratok, XIX-J-1-j, Románia, 1988–1992.

2. Kiadott források és szakirodalom

A nemzeti kisebbségek helyzete

2008 A nemzeti kisebbségek helyzete. A magyarok. In: *Magyar Kisebbség*, 13. (2008) 1–2. sz. 20–51.

Balázs

1989 Balázs Áron: A romániai falurendezezésről. In: *Külpolitika*, 16. (1989) 2. sz. 75–88.

Bárdi

2004 Bárdi Nándor: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete*. Pozsony, 2004.

Bárdi-Gidó-Novák

2014 Bárdi Nándor – Gidó Attila – Novák Csaba Zoltán: *Együtt és külön. Az erdélyi magyarok önszerveződése (1989–1990)*. Kolozsvár, 2014.

Békés

2004 Békés Csaba: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok kereszttüzében, 1945–1990*. Bp., 2004.

Brody-Weissbrodt

1989 Brody, Reed – Weissbrodt, David: Major Developments at the 1989 Session of the UN Commission on Human Rights. In: *Human Rights Quarterly*, 11. (1989) 4. sz. 586–611.

Brzezinski

1989 Brzezinski, Zbigniew: Post-Communist Nationalism. In: *Foreign Affairs*, 68. (1989) 5. sz. 1–25. DOI: <https://doi.org/10.2307/20044197>.

Carothers

1996 Carothers, Thomas: *Assessing Democracy Assistance: The Case of Romania*. New York, 1996.

Cartner

1991 Cartner, Holly: *Since the Revolution: Human Rights in Romania*. Vienna, 1991.

Ceaușescu

1971 Ceaușescu, Nicolae: *Propuneri de măsuri pentru îmbunătățirea activității politico-ideologice, de educare marxist-leninistă a membrilor de partid, a tuturor oamenilor muncii*. București, 1971.

CoE Resolution

1988 Council of Europe: *Resolution 910. On Rural Policy in Romania*. 1988. <http://www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19881008-1.pdf> (letöltés: 2020. január 5.).

Földes

2007 Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989*. Bp., 2007.

Griffiths

1993 Griffiths, Stephen Iwan: *Nationalism and Ethnic Conflict: Threats to European Security*. Oxford–New York, 1993. (SIPRI Research Report, 5.)

Helsinki záróokmány

1975 Conference on Security and Co-Operation in Europe: *Final Act (Helsinki Declaration)*. Helsinki, 1975. <https://www.osce.org/helsinki-final-act?download=true> (letöltés: 2019. december 6.)

Herner-Kovács

2013 Herner-Kovács, Eszter: Challenging the Conventional Wisdom on Ethnic Lobby Success in the United States: The Case of HHRE. In: *Minority Studies*, 15. (2013) 199–223.

2017 Herner-Kovács Eszter: Válogatás a Committee for Human Rights in Rumania történetének első dokumentumaiból. In: *Archív Net: 20. századi történeti források*, 17. (2017) 2. sz. <http://archivnet.hu/valogat-as-a-committee-human-rights-rumania-tortenetenek-elso-dokumentumaibol> (letöltés: 2019. szeptember 12.).

Hodicska

2014 Hodicska Tibor: *Négyszemközt Ceaușescuval*. Bp.–Csíkszereda, 2014.

Horn

1989 Dr. Horn Gyulának, az MSZP elnöksége tagjának, a Magyar Köztársaság külügyminiszterének nyilatkozata romániai látogatása után. In: *Magyar Külpolitikai Évkönyv*, 1989. 330.

1990 Dr. Horn Gyula külügyminiszter levele a román külügyminiszterhez. In: *Magyar Külpolitikai Évkönyv*, 1990. 110–111.; 125–126.

1991 Horn Gyula: *Cölöpök*. Bp., 1991.

Húszéves az RMDSZ

2009 *Húszéves az RMDSZ 1989–2009. Eseménynaptár, dokumentumok*. Kolozsvár, 2009.

Illyés

1977–1978 Illyés Gyula: Válasz Herdernek és Adynak. In: *Magyar Nemzet*, 1977. december 25. és 1978. január 1.

Jeszzenszky

2015 Jeszenszky Géza: *Kísérlet a trianoni trauma orvoslására. Magyarország szomszédsági politikája a rendszerváltozás éveiben.* Bp., 2015.

Kaszás

2015 Kaszás Veronika: *Erdélyi menekültek Magyarországon 1988–89-ben. Út a menekült-kérdés tagadásától az 1951. évi genfi menekültügyi konvencióhoz való csatlakozásig.* Bp., 2015.

Kelley

2004 Kelley, Judith G.: *Ethnic Politics in Europe: The Power of Norms and Incentives.* Princeton, 2004.

Király

2013 Király Károly: *Nyílt kártyákkal. I. Önéletírás és naplójegyzetek.* Pécs, 2013.

Knigth

1987 Knight, Gregory D.: The Nationality Question in Contemporary Hungarian–Romanian Relations. In: *Nationalities Papers*, 15. (1987) 2. sz. 215–227. DOI: <https://doi.org/10.1080/00905998708408056>.

Kormánynyilatkozat

1990 Kormánynyilatkozat a romániai magyarellen es cselekményekkel kapcsolatban. In: *Magyar Külpolitikai Évkönyv*, 1990. 339–341.

László–Novák

2012 László Márton – Novák Csaba Zoltán: *A szabadság terhe. Marosvásárhely, 1990. március 16–21.* Csíkszereda, 2012.

Ludányi

1990 Ludányi, Andrew: Hungarian Lobbying Efforts for the Human Rights of Minorities in Rumania: The CHRR/HHRF as a Case Study. In: *Hungarian Studies*, 6. (1990) 1. sz. 77–90.

McMahon

2007 McMahon, Patrice C.: *Taming Ethnic Hatred: Ethnic Cooperation and Transnational Networks in Eastern Europe.* New York, 2007.

Năstase

2006 Năstase, Adrian: *România după Malta. 875 de zile la Externe. Vol. 2. 1 noiembrie – 31 decembrie 1990.* București 2006.

NMF-nyilatkozat

1990 A Nemzeti Megmentési Front nyilatkozata a romániai nemzeti kisebbségek jogairól (január 6.). In: *Romániai Magyar Szó*, 1990. január 7. 1–2.

Novák

2017 *Holtvágányon. A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája. II. 1975–1989.* Összeáll., bevez. tan.: Novák Csaba Zoltán. Csíkszereda, 2017.

Papadimitriou–Phinnemore

2012 Papadimitriou, Dimitris – Phinnemore, David: *Romania and the European Union: From Marginalisation to Membership.* London–New York, 2012.

RMDSZ I. kongresszus

1990 A Romániai Magyar Demokrata Szövetség I. kongresszusán elfogadott program (Nagyvárad, 1990. április 21–22.). <https://www.rmdsz.ro/uploads/pages/attachements/RMDSZ%20program.pdf> (letöltés: 2020. január 6.).

Románia alkotmánya

2003 Románia alkotmánya. In: *Romániai Magyar Jogtudományi Közlöny*, 1. (2003) 2. sz. 47–77.

Schöpflin

1978 Schöpflin, George: *The Hungarians of Rumania*. London, 1978.

Schöpflin–Poulton

1990 Schöpflin, George – Poulton, Hugh: *Romania's Ethnic Hungarians*. London, 1990. (Minority Rights Group Reports, 37.)

SIPRI Military Expenditure Database

Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI): *SIPRI Military Expenditure Database, 1949–2018*. <https://www.sipri.org/databases/milex> (letöltés: 2020. január 6.).

Snyder

1990 Snyder, Jack: Averting Anarchy in the New Europe. In: *International Security*, 14. (1990) 4. sz. 1–41. DOI: <https://doi.org/10.2307/2538749>.

Szabó

2015 Szabó Tamás: Az RMDSZ külpolitikájának intézményesülése. In: *Magyar Kisebbség*, 20. (2015) 1–2. (75–76.) sz. 117–146.

Szándéknyilatkozat

1990 A Romániai Magyar Demokrata Szövetség Ideiglenes Intéző Bizottságának szándéknyilatkozata (Marosvásárhely, 1990. január 13.). <https://rmdsz.ro/uploads/pages/attachements/RMDSZ%20program.pdf> (letöltés: 2019. december 22.).

Szokai–Tabajdi

2000 Szokai Imre – Tabajdi Csaba: Mai politikánk és a nemzetiségi kérdés. In: *Útkeresés és integráció. Határon túli magyar érdekvédelmi szervezetek dokumentumai 1989–1999*. Szerk.: Bárdi Nándor – Éger György. Bp., 2000. 647–659.

Szűts

1998 Szűts Pál: *Bukaresti napló, 1985–1990*. Bp., 1998.

Tismăneanu et al.

2007 Tismăneanu, Vladimir et al.: *Comisia prezidențială pentru analiza dictaturii comuniste din Romania. Raport final*. București, 2007.

Tóth J.

2011 Tóth Judit: Menekültügy Magyarországon. In: *A migráció szociológiája 2*. [E-tankönyv.] Szerk.: Sík Endre. Bp., 2011. 257–267.

Tóth K.

2000 Tóth Károly: *Ellenpontok*. Csíkszereda, 2000. (Múltunk Könyvek.)

Varga

2003 Varga Attila: Az alkotmány felülvizsgálatának folyamata. In: *Romániai Magyar Jogtudományi Közlöny*, 1. (2003) 1. sz. 1–11.

Verdery

1991 Verdery, Katherine: *National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania*. Berkeley, 1991.

Vincze

2003 Vincze Gábor: *Történeti kényszerpályák. Kisebbségi reálpolitikák II. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989*. Csíkszereda, 2003. (Magyar Kisebbség Könyvtára.)

2006 Vincze Gábor: Lăncrănjantól Lăncrăjanig. Fejezet a magyar–román kapcsolatok nyolcvanas évekbeli történetéből. In: *Magyar Kisebbség*, 10. (2006) 3–4. (41–42.) sz. 262–352.

Waterbury

2018 Waterbury, Myra A.: Barátok felsőbb körökben? A magyar kisebbségi jogi követelések externalizációja. In: *Pro Minoritate*, 2018. ősz. 17–50.

TAMÁS SZABÓ

HOPES AND UNFULFILLED PROMISES

HUNGARIAN-ROMANIAN RELATIONS AND THE HUNGARIANS IN ROMANIA BEFORE AND AFTER THE TRANSITION

The aim of the present study is to review the most important events and conflicts of the Hungarian–Romanian inter-state relations that influenced the situation of the Hungarian minority in Romania from the first half of the 1970s to the first years of the 1990s. The paper analyzes the responses and measures taken by the Hungarian Government and the Hungarian minority elites from the perspective of inter-state level in order to vindicate the rights and interests of Hungarian minorities in Romania. The author pointed out that the Hungarian Government followed two main strategies to improve the situation of the Hungarian minority community. Firstly, at bilateral level the Party leadership exhausted all diplomatic means to support its ethnic kin. Secondly, in order to advocate minority rights violations the Hungarian Government, diaspora organizations (HHRF) and other non-state actors sought to internationalize the claim-making of Hungarian minorities. As the events of the late 1980 and early 1990 highlighted, this strategy had significant limits because the international forums and western states were more interested in conflict-prevention and maintaining the regional stability than in pressuring state actors to adopt and implement minority-friendly legislation.

1941 az orosz historiográfiában

Értelmezések, ellentmondások, politika

A szovjet és az orosz történetírásban, de a történelem iránt fogékony szélesebb közönség körében is hosszú ideje élénk érdeklődés és viták tárgyát képezik az 1941. év egyes kérdései: azaz a háború előtti német–szovjet kapcsolatok értékelése, a Szovjetunió háborúra való felkészültsége, illetve az 1941 nyarán bekövetkezett kolosszális léptékű szovjet katonai vereség. Az alábbiakban a vonatkozó orosz (szovjet) historiográfia fejlődését tekintem át a „kezdetektől” a legutóbbi időkig. A téma irodalma óriási, egy egész élet is kevés lenne az áttekintéséhez. Az alábbiakban elsősorban a reprezentatívnak számító, illetve az új impulzusokat adó műveket vettem számba, így vázolva az orosz történeti gondolkodás evolúcióját.

Németországban már 1940 nyaratól konkrét tervek merültek föl a Szovjetunió megtámadására, a katonai műveletet konkrétan vázoló, úgynevezett Barbarossatervet a német kancellár 1940. december 18-án írta alá. 1941. január végén kezdődött a tervnek megfelelő német stratégiai csapatösszevonás. Április 30-án dőlt el, hogy a támadás dátuma június 22. lesz.¹

Június 22-én, a kora hajnali órákban bekövetkezett a német támadás a Szovjetunió ellen. Hajnalban Friedrich Werner von der Schulenburg német nagykövet Moszkvában átadta Vjacseszlav Molotov szovjet külügyi népbiztosnak a német hadüzenetet és azzal együtt egy diplomáciai jegyzékeket, amelyekben az szerepelt, hogy Berlin értékelése szerint a Szovjetunió diverzáns tevékenységet és propagandát folytat Németországban, valamint csapatokat összpontosít nyugati határán. Hajnali 4 órakor Berlinben Joachim von Ribbentrop német külügyminiszter Vlagyimir Gyekanozov szovjet nagykövetnek adott át hasonló közleményt a támadás okairól.²

Az első hivatalos megnyilvánulások: az értelmezési keretek kijelölése

A történetek első szovjet értelmezését Molotov szovjet kormányfőhelyettes és külügyi népbiztos fogalmazta meg a június 22-én, moszkvai idő szerint 12 órakor elhangzott rádióbeszédében. Szavai szerint Németország hadüzenet és követelések

* A szerző az ELTE BTK Kelet-, Közép-Európa és Történeti Ruszisztika Tanszék habilitált egyetemi docense (1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8., gyoni.gabor@btk.elte.hu).

1 Hrisztoforov, 2011. 211.; *Velikaja Otyecsesztvennaja vojna*, 2015. 353.

2 *Velikaja Otyecsesztvennaja vojna*, 2015. 532.

bejelentése nélkül támadta meg a Szovjetuniót. A támadás „példátlan árulás a civilizált népek történetében”, mivel a Szovjetunió betartotta a német–szovjet meg nemtámadási egyezmény feltételeit. Később Molotov mégis megemlíttette, hogy a német nagykövet már a támadás után, reggel fél 6-kor közölte a hadüzenetet, és a német agresszió arra hivatkozva indult meg, hogy a szovjet hadsereget a keleti német határokon összpontosították. Molotov szerint a Szovjetunió békés politikát folytatott Németországgal szemben, a felelősség a történelemért Berlint terheli, mivel Németország a támadó fél.³

Sztálin először csak 1941. július 3-án szólalt meg nyilvánosan a háború kitörése után, nevezetes rádióbeszédében a régies/egyházi „Fivéreim és nővéreim!” megszólítással fordult a Szovjetunió lakosaihoz. A beszéd elhangzásakor már nyilvánvalóvá vált, hogy a támadó német erők áttörtek a nyugati határon összpontosított szovjet védelmi rendszert. Amikor Sztálin megszólalt, már elesett Minszk, Riga, a breszti erőd védői bekerítve folytatták hősiességek harcukat, az ukrainai Lembergben (Lviv, L'viv) ünneplő tömeg várta a bevonuló németeket, és a szovjet hadsereg kezdeti fölénye ellenére elvesztette a dubnói tankcsatát. Sztálin – ekkor már a június 30-án létrehozott, különleges hatalmi jogosítványokkal rendelkező Állami Védelmi Tanács elnöke – értékelése szerint a német sikerek oka, hogy az ellenség tudatosan készült a háborúra, ellentétben a békés életet élő Szovjetunióval. A németek számukra kedvező, a Szovjetunió számára kedvezőtlen időpontban kezdték meg a támadást. A szovjet fegyveres erőket még nem mozgósították: „A szovjet seregeket még mobilizálni kellett volna és a határhoz vonni.”

A szovjet állam vezetője röviden értékelte az 1939–1941 közötti német–szovjet kapcsolatok kérdését is: a Szovjetunió az 1939 augusztusában Németországgal kötött meg nemtámadási egyezménnyel másfél évi békét nyert, „és lehetőséget kapott, hogy felkészítse erőit a támadás kivédésére, ha a fasiszta Németország megkockáztatná a támadást országunk ellen a paktum ellenére is”. Az egyezménnyel Németország is nyert – folytatta Sztálin –, mert erőit felszabadíthatta, „de politikailag veszített, mert véres agresszorként leleplezte magát az egész világ előtt”. Azaz a Szovjetunió jobban jött ki a megállapodásból, mert a háború kirobbantásáért Németország vitte el a felelősséget. Hibát követett-e el a Szovjetunió, amikor meg nemtámadási egyezményt kötött Németországgal és „olyan hitszegő, gonosztevő emberekkel, mint Hitler és Ribbentrop?” – fogalmazta meg a dilemmát az önmagával folytatott kérdés-felelet kommunikációt kedvelő Sztálin. A válasz: a Szovjetunió nem hibázott a meg nemtámadási egyezmény megkötésével, mivel Németország tett békeajánlatot, és egy olyan békeszerető államnak, mint a Szovjetunió, ezt el kellett fogadnia.

Ami a háború menetét illeti, a szovjet kormány feje kénytelen volt megállapítani, hogy „hazánk nagy veszélybe került”. A német támadás folytatódik, bár „az ellenség legjobb egységei már megsemmisültek”. Sztálin értékelése szerint a Vörös Hadsereg hősiességek ellenállást tanúsít, amiben „az egész szovjet nép” támogatja. A Szovjetunió honvédő és *felszabadító* harcot folytat. A gazdaságot a hadsereg

3 Molotov, 1941.

szükségeinek kell alárendelni. A gyávákkal és a pánikkeltőkkel le kell számolni. A megszállt területeken az ellenségnek semmit nem szabad hagyni.⁴ Mint látható, az első szovjet hivatalos megszólalások június 22. után a német támadás hitszegő jellegét, de nem a váratlanságát hangsúlyozták.

Sztálin következő nyilvános helyzetértékelésére 1941. november 6-án került sor a moszkvai metró Majakovszkij nevét viselő állomásán. A moszkvai közgyűlés előtt elmondott beszédében – a bolsevik hatalomátvétel 24. évfordulójára rendezett ünnepségen – hitszegő német támadásról és békeszerető Szovjetunióról beszélt, utóbbit csak a háború kényszerítette arra, hogy életét a katonai viszonyokhoz alakítsa. Összegezte a háború négy hónapjának eredményeit, megállapítva, hogy a németeknek jelentős területeket sikerült elfoglalni, de 4,5 millió embert vesztek, ezzel szemben a Szovjetunió 350 ezer főt veszített halottakban, 378 ezer ember eltűnt, megsebesült 1 millió 20 ezer. A német tartalékok már kimerülőben vannak, a szovjet erőforrások csak most kezdenek növekedni. A német villámháborús tervek összeomlottak. A németek abban reménykedtek, hogy sikerül elnyerni Anglia és az Amerikai Egyesült Államok támogatását a Szovjetunió elleni háborúhoz, és ez lett volna a célja Rudolf Hess májusi angliai útjának. Nem vált be a németek azon számítása sem, hogy a szovjet rendszer hamarosan összeomlik: „A Vörös Hadsereg kudarcai nemcsak hogy nem gyengítették, hanem éppen ellenkezőleg, még jobban megerősítették a munkások és a parasztok szövetségét, a Szovjetunió népeinek barátságát.”

Sztálin hangsúlyozta: a szovjet hadsereg, amely csak négy hónapja vív háborút, tapasztalatlanabb, mint a két éve folyamatosan harcban álló német haderő. Minél jobban távolodnak a németek a hátszáguktól, annál gyengébbek lesznek. Értékelése szerint a német hadsereg gyengébben, a szovjet hadsereg jobban szerepelt eddig. Ugyanakkor kitért arra is, hogy mi okozta a Vörös Hadsereg „átmeneti kudarcait”. Az okok: hiányzik a második front (vagyis a felelősség Moszkván kívül keresendő), nincs elég tank és repülő, bár a szovjet tankok és repülők minőségben felülmúlják a németeket.⁵

Egy harmadik értékelést is érdemes idézni Sztálintól: 1945. május 24-én elhangzott nevezetes „győzelmi pohárköszöntőjét”. Ebben a beszédben Sztálin a – megfogalmazása szerint – Szovjetunió vezető nemzetévé vált orosz népre emelte poharát, s ezt mondta: „Kormányunk nem kevés hibát követett el, 1941–1942-ben kétségbeejtő helyzetek is voltak, amikor hadseregünk hátrált, elhagyta Ukrajna, Belorusszia, Moldávia, Leningrád megye, a Karél-Finn Köztársaság falvait és városait, mert nem volt más kiút. Más nép azt mondhatta volna: maguk nem váltották be az önökhöz fűzött reményeket, más kormányt nevezünk ki, amely békét köt Németországgal, és nyugalmat biztosít nekünk. Ez megtörténhetett volna, vegyék figyelembe. Ám az orosz nép nem így döntött, az orosz nép nem kötött kompromisszumot, hanem támogatásban részesítette kormányunkat. Ismétlem, követtünk el hibákat, két évig hadseregünk kénytelen volt hátrálni, nem voltunk urai a helyzetnek,

4 Sztálin, 1941a.

5 Sztálin, 1941b; Sztálin, 1946. 16–23.

csak futottunk az események után. Ám az orosz nép hitt, kivárt és reménykedett, hogy mégiscsak boldogulunk az előállt helyzettel.”⁶

Első látásra is feltűnő, hogy ez a beszéd mennyire sokrétű és milyen sok értelmezést tesz lehetővé. Nem véletlen, hogy régóta viták tárgyát képezi. Ami számkra ez esetben jelentős, az nemcsak az „önkritika”, hanem annak deklarálása, hogy az 1941-es összeomlás után valóban már Oroszország határain belül sikerült megállítani Németország és szövetségesei támadását, és jelentős részben valóban az orosz (értsd: nem az ukrán, moldáv, üzbég stb.) nép áldozatvállalásának köszönhetően maradhatott fenn a Szovjetunió, a szovjet szocialista rendszer.

Sztálin fent említett beszédei (kivéve a sorba nem teljesen illeszkedő győzelmi pohárköszöntőt) és az ezeket is tartalmazó, 1946-ban kiadott, sztálini narratívát tartalmazó, a nagy honvédő háború történetét taglaló kötet⁷ nagyjából kijelölték az 1941. év további értelmezési kereteit: eszerint tehát a német–szovjet meg nem támadási egyezmény helyes döntés volt; a Szovjetunió békeszerető politikát folytatott; az 1941-es átmeneti német sikerek oka az ellenfél túlereje volt, de a németek villámháborús terveiket így sem tudták megvalósítani a Vörös Hadsereg hősi ellenállása miatt, amiben a szovjet nép vállalva támogatta a katonákat.

A történeti kánon alakulása

A háború történetének akadémikus megírása már 1941 decemberében kezdetét vette a Szovjetunióban. Ekkor a Szovjetunió Tudományos Akadémiája bizottságot állított fel a *Honvédő Háború Évkönyvének* elkészítése céljából. A bizottság jelentős részben dokumentálással, illetve propagandatevékenységgel foglalkozott. Első publikációi már 1942-ben jelentek az *Isztoriczeszkij Zsurnal* című folyóiratban (Odessza védelméről, a partizánmozgalomról).⁸ Ugyancsak már 1942-ben napvilágot látott M. Tolcsonov *A német stratégia bukása* című műve, amelynek fő mondanivalója, hogy a német villámháborús tervek kudarcot vallottak.⁹ Még 1945 előtt számos hadtörténeti jellegű mű megjelent a zajló háború eseményeiről (a hátszórág tevékenységétől kezdve az egyes csataleírásokig). A háború hadtörténeti kutatása intenzíven zajlott 1945 után is: 1946-ban hadtörténeti tanszékek jöttek létre, 1955-ig 500 kandidátusi és két doktori disszertációt írtak a Szovjetunió nagy honvédő háborújáról.¹⁰

Ezek a publikációk elsősorban a szovjet sikerek bemutatására irányultak, miközben az 1941-es nagy vereség témája tabusodott, már csak azért is, mert az felvetette volna a szovjet katonai és politikai vezetés felelősségét (mint ezt láttuk Sztálin pohárköszöntőjében). A szovjet olvasóközönség előtt rejtve maradtak az 1941 előtti német–szovjet kapcsolatok Moszkva számára utólag kellemetlen elemei.

6 Sztálin, 1945.

7 Sztálin, 1946.

8 Szosznovszkij, 1942.

9 Tolcsonov, 1942.

10 *Velikaja Otyecsesztvennaja vojna*, 2012. 26.

1946-ban jelent meg *A második világháborút megelőző időszakra vonatkozó dokumentumok és anyagok 1937–1939* című diplomáciai iratgyűjtemény, két kötetben (1981-ben újra kiadták). Ez a válogatás nem tárta fel az 1941 előtti német–szovjet együttműködés minden elemét (a megnemztámadási egyezmény titkos záradékát), sok dologról csak az 1980-as évek végén lehetett („legálisan”) többet megtudni. 1948-ban viszont az amerikai külügyminisztérium kiadásában megjelent egy dokumentumkötet a német–szovjet együttműködésről, amely tartalmazta a Molotov–Ribbentrop-paktum titkos záradékát is,¹¹ és a Szovjetunióban is nagy visszhangot váltott ki. Erre válaszul még abban az évben *Történelemhamisítók* címmel egy szovjet brosúra látott napvilágot (a Szovjet Információs Iroda anonim kiadványa), amely rágalomnak nevezte az amerikai külügyminisztérium dokumentumai alapján megjelentett német–szovjet együttműködést, és ellentámadásként az amerikai ipari köröket vádolta a náci Németország katonai programjának támogatásával. A nyugati hatalmak diplomáciáját ostromozta a háború kezdeti periódusa miatt, azt feltételezve, hogy a nyugati hatalmak össze akarták ugrasztani Németországot és a Szovjetuniót. A Szovjetunió ebben a helyzetben kénytelen volt elfogadni a német ajánlatot a megnemztámadási egyezményről, mert ezzel időt nyert a háborúra való felkészülésre. Az események ilyen alakulásáért a felelősséget Anglia és Franciaország viseli.¹² A hidegháború, a nyugati–szovjet szembenállás árnyéka tehát a nagy honvédő háború szovjet értelmezésére is rávetült.

1952-ben jelent meg I. V. Anyiszimov és G. V. Kuzmin tábornokok rövid összefoglalása *A Szovjetunió nagy honvédő háborújáról*, amely a hidegháború szellemiségében jelentős részben a nyugati országokat tette felelőssé a náci Németország politikája miatt.¹³ A könyv szerzői szerint „az USA, Anglia, Franciaország reakciós, imperialista köréi” támogatták Németországot, a német hadiipart, abban reménykedve, hogy a német fasizmus kezével pusztítják el a szocializmust. Amikor pedig Németország agresszióba kezdett, „ezek a körök nyíltan kiegyeztek vele” – tulajdonítják a szerzők azt a magatartást a nyugati hatalmaknak, amit maga a Szovjetunió (is) folytatott.¹⁴ A könyvben egy szó sincs a német–szovjet együttműködésről. Hasonlóan hidegháborús, Nyugat-ellenes szellemiségről árulkodik a többi, még a sztálini korszak aurájában született mű a második világháborúról.¹⁵

Ugyanakkor a szovjet szakirodalomban már az 1940-es években megjelentek a csírái az alternatív véleményeknek az 1941-es tragédiával kapcsolatban. Nyikolaj Voznyeszenszkij, a szovjet Tervhivatal vezetője 1948-ban publikálta *A Szovjetunió hadigazdasága a nagy honvédő háború idején* című művét, amely rámutatott a szovjet gazdaság eredendően militarizált jellegére – tehát kétségbe vonta a „békeszerető Szovjetunió” tézisé, még úgy is, hogy a könyv sikertörténetként ábrázolja az 1930-as években végbement nagy gazdasági átalakítást, kollektivizálást

11 *Nazi–Soviet Relations*, 1948.

12 *Falszifkatori isztorii*, 1948.

13 Anyiszimov–Kuzmin, 1952. 3.

14 Uo. 5.

15 Golikov, 1953. 5.

és iparosítást.¹⁶ Voznyeszenszkij könyvét „antimarxistának” nyilvánították (őt magát pedig 1949-ben az úgynevezett „leningrádi ügy” keretében letartóztatták, 1950-ben kivégezték).

Az 1953 utáni korszak a szovjet történettudományban is az „enyhülés” időszaka, a korábbi kinyilatkoztatások és dogmák mellett tere nyílt a tudományos diskurzusnak is,¹⁷ illetve folytatódott a forrásgyűjtemények kiadása. Az egyik legfontosabb, a mai napig alapvetőnek tekintett munka az 1955-ben öt kötetben megjelent, *A fasiszta Németország és szövetségesei szárazföldi haderőinek dokumentumai csoportok, összetétel, elhelyezkedés szerint*, a korban divatos, barokkos című forrásgyűjtemény.

Az 1950-es években merült fel az igény a háború történetének reprezentatív, „kanonikus”, az egész szakmát átfogó feldolgozására. 1955-ben a *Voproszi Isztorii* 5. számában jelentés számolt be a szándékról, még a „személyi kultusz” jegyében.¹⁸ A könyvre azonban még éveket kellett várni, és a háború történetének feldolgozását komolyan befolyásolta a sztálini személyi kultusszal való szembefordulás 1956-ban.¹⁹

Nyikita Hruscsov, a Szovjetunió Kommunista Pártjának (SZKP) első titkára 1956. februárban a XX. kongresszuson tartott zárt (de a pártszervezetek között terjesztett, ám a szélesebb nyilvánosság számára a Szovjetunióban csak 1989-ben publikált) előadásában Sztálin cselekedeteiről szólván 1941-es politikáját is bírálata érte. Hruscsov előadása szerint a Szovjetunió nem készült fel a háborúra, ami Sztálin bűne. A győzelmet ugyanakkor a személyi kultusz idején Sztálin nevéhez kötözték – indokolatlanul. 1941-ben a szovjet hadsereg vereséget szenvedett, amit a későbbi értékelés igyekezett győzelemként interpretálni, mondván, sikerült meggátolni a német villámháborús terveket. Holott – emlékeztetett az akkor az ukrán párt élén álló Hruscsov – 1941 előtt a szovjet retorika az volt, hogy ha az ellenség támadást intéz a Szovjetunió ellen, azonnal a támadó területére helyezik át a hadműveleteket. Hruscsov szerint „egyáltalán nem felel meg a valóságnak, hogy a németek támadása váratlan lett volna”. Régóta ismert volt a német fenyegetés, ám Sztálin ignorálta a figyelmeztetéseket. A szovjet ipar szervezetileg felkészült a háborúra, ám ennek ellenére nem volt elég tank, repülő és egyéb szükséges felszerelés. Az 1937-ben indult repressziók a hadsereget is érintették. Sztálin a német támadás után pánikba esett, cserbenhagyta az országot, utána pedig indokolatlanul beavatkozott a katonai kérdésekbe. Végül a győzelem kovácsa a párt volt (tehát nem Sztálin, de nem is a szovjet emberek).²⁰

Az 1950-es évek végén a hivatalos tudományosságban is a „hruscsovi” koncepciónak megfelelően mutatták be a nagy honvédő háború történetét, például a hadtörténész Borisz Tyelpuhovszkij monográfiájában. A korábbi elemekből mindazonáltal megmaradt, hogy a Szovjetunió békeszerető ország volt, a németek túlerő-

16 Voznyeszenszkij, 1948.

17 Sziporova, 1997.

18 *O razrabotke isztorii*, 1955.

19 *Isztorija Velikoj Otyecsesztvennoj vojni*, 1965. 424.

20 Hruscsov, 1989.

ben támadtak, de mindez kiegészült Sztálin éles kritikájával: a szovjet ipar nem készült fel a háborúra, a szovjet fegyverzet elavult volt, a hiszekeny, naiv Sztálin pedig hibák sokaságát követte el.²¹ A végső győzelem a pártnak köszönhető. A szovjet csapatok hőiesen küzdöttek a túlerőben lévő, benyomuló ellenséggel szemben.²²

Ebben az interpretációban is fennmaradt az a hidegháborús tézis, miszerint az „amerikai imperialisták” segítségével valósulhatott meg a német hadiipar újjászületése az 1930-as években. A nyugati hatalmakat terheli a felelősség a biztonságpolitikai helyzet romlása miatt, mert lemondtak a kollektív biztonsági együttműködésről és legalizálták a német hadiipari törekvéseket (lásd például az 1935-ös brit–német flottamegállapodást). Németország ennek köszönhetően rövid idő alatt a legmodernebb haditechnikával rendelkező hadsereget hozta létre. A Nyugat szándéka Németország és a Szovjetunió egymásnak ugrasztása volt. A Szovjetunió támadása Lengyelország ellen 1939. szeptember 17-én az ott élő beloruszok és ukránok védelmét szolgálta.²³

1960-ra végre elkészült a reprezentatív, hatkötetes, *A Szovjetunió nagy honvédő háborújának története 1941–1945* című kiadvány. A könyv munkálatai 1957 őszétől az SZKP felügyelete alatt zajlottak, egy, a párt által kijelölt bizottság koordinációja mellett. A bizottság tagjai hozzáférést kaphattak zárt dokumentumokhoz. A munkában összesen több tucat szerző vett részt, a Szovjetunióval szövetséges szocialista országokból is, a Német Demokratikus Köztársaságból és Csehszlovákiából (magyar szerző nem kapott lehetőséget). Ebben a narratívában is megmaradt az 1941 (1939) előtti nyugati politika elítélése, amiről mindjárt az első kötet alcíme is tanúskodik, miszerint az „imperialista hatalmakat” illeti a felelősség a háború ki-robbantása miatt. Miközben a nyugati országok azon mesterkedtek, hogy kivérezzék Németországot és a Szovjetuniót is, valamint készségesen kielégítették a német hódító törekvéseket (München 1938), csak a Szovjetunió lépett fel határozottan és következetesen a fasiszta agresszió ellen.²⁴ A szöveg a Szovjetunió expanzív törekvéseit is a „békepolitika” részeként ismerteti, például az, hogy Moszkva 1940 novemberében Bulgáriát saját érdekszférája elismeréseként követelte Németországtól, a kötet megfogalmazása szerint valójában Bulgária védelmét jelentette a német-fasiszta megszállás fenyegetésével szemben.²⁵

A Szovjetunió számára jó döntés volt a megneemtámadási megállapodás megkötése Németországgal, mert így az ország időt nyert, bár a békés építkezés és a háborúra való felkészülést szolgáló időnyerés szándéka logikailag nem feltétlen illeszkedik egymáshoz. E szöveghagyomány szerint a Szovjetunió állítólagos katonai előkészületeiről szóló elképzelések a náci propagandából vett legendáriumok. Ugyanakkor a szerzők nyíltan kifejtik, hogy a háború előtti szovjet nehézipari fejlesztések jelentős részben katonai célokat szolgáltak. 1939 és 1941 között a szovjet hadsereg átfegyverzése zajlott, de nem elégséges tempóban. A háború előtti

21 Tyelpuhovszkij, 1959. 33., 39–40.

22 Uo. 51.

23 Uo. 7.

24 *Isztorija Velikoj Otyecsesztvennoj vojni*, 1960.

25 Uo. 396.

szovjet tervek kizárólag védekező célokat szolgáltak, és az 1941-es kudarc legfőbb oka az volt, hogy nem állt rendelkezésre elégséges erő a nyugati határ menti övezetekben.²⁶

Bár Sztálin számos figyelmeztetést kapott a várható német támadásról, nem vett ezekről tudomást, amit a TASZSZ június 14-i közleménye demonstrál a leginkább (eszerint alaptalanok a pletykák egy esetleges, német–szovjet háború közeledtéről). Az 1941-es vereség miatt a felelősség a hiszékeny és együgyű, ugyanakkor minden hatalmat önző módon a saját kezében összpontosító Sztálint terheli, valamint Szemjon Tyimosenko védelmi népbiztost, továbbá Georgij Zsukov vezérkari főnököt, akik „rosszul mérték fel a stratégiai helyzetet”.²⁷ A német támadás teljesen váratlanul és felkészületlenül érte a szovjet csapatokat, amelyek viszont hősies ellenállást tanúsítottak a túlerőben előrenyomuló ellenféllel szemben. Ez a koncepció annyiban új és jelentőségteljes, hogy Sztálin mellett már a szovjet katonai vezetés felelősségét is felveti. A hibát hibára halmozó Sztálin és katonai vezetők helyett a győzelem kovácsa a párt. A Hruscsov által előadottakhoz képest viszont ez a reprezentatív összefoglalás csak röviden, említésszerűen veti fel a repressziók kérdését (az utolsó kötetben),²⁸ és a „hibák ellenére” továbbra is váratlannak tartja a német támadást. Tehát a korrekciók ellenére végül is nem vált hivatalossá az az ábrázolásmód, amelyet Nyikita Hruscsov vázolt fel 1956. február 25-én előadott zárt beszédében.

A háború és a győzelem, a nagy embervesztés, a kolosszális pusztítás az 1945 utáni életnek is része volt a Szovjetunióban. A győzelem napja azonban csak 1965-től vált hivatalos ünnepé – leszámítva az 1945–1947. éveket –, amikor is a szovjet állami identitásban elfoglalt helye új szintre emelkedett.

Az 1960-as években nagyobb figyelem fordult a háború kezdeti, kellemetlen emléké periodusára. 1962-ben jelent meg Viktor Anfilov kimondottan a háború kezdetének szentelt monográfiája. Ez a mű annyiban jelentős, hogy kétértelműségek nélkül vázolja a Szovjetunió 1941 előtti háborús erőfeszítéseit: az ország intenzíven készült egy fegyveres összecsapásra szervezeti és technikai tekintetben is. A szovjet hadsereg képes volt arra, hogy bármely ellenség támadását visszaverje. A többi elemet illetően nem tér el a „kánontól”: a németek váratlanul és nagy túlerőben támadtak. A párt szervezte az ellenállást, a szovjet nép a párt mögé állt, a szovjet csapatok hőiesen küzdöttek. Az ideiglenes kudarcok fő felelőse Sztálin, aki nem engedte időben harckészültségbe helyezni az egységeket. Bár a szovjet hadsereget felőrölte a túlerő a háború első heteiben, a stratégiai célt mégis sikerült elérni, megakasztva a német villámháborús terveket.²⁹

Ugyanakkor az 1941-es téma továbbra is megmaradó érzékenységet jelzi, hogy Leonyid Szandalov, a háború kezdetén, 1941 júliusában Breszt környékén állomásozó 4. hadsereg egykori parancsnoka 1961-ben elkészült négykötetes műve, *A nyugati front 4. hadseregének hadműveletei a nagy honvédő háború kezdetén az*

26 Uo. 402., 404., 407., 470., 475. o.

27 *Isztorija Velikoj Otyecsesztvennoj vojni*, 1961. 10.

28 *Isztorija Velikoj Otyecsesztvennoj vojni*, 1965. 124–125.

29 Anfilov, 1962.

1980-as évek végéig titkos maradt, csak a katonai akadémiák oktatói férhettek hozzá zárt rendszerben. A könyve címe ellenére a háború kezdeti periódusát egészében elemzi. Az előzőeknél cizelláltabb véleménye szerint a kezdeti német sikerek elsődleges, legfőbb oka a légi fölény volt. Szandalov részletesen beszámolt azokról a – védelmi – előkészületekről, amelyek a német–szovjet határon zajlottak 1940 nyarától (repülőterek építése, a vasúti szállítóképesség növelése, erődítési munkálatok stb.). Írásának fontos eleme, hogy szó sem volt váratlan német támadásról, a háború előtti hetekben már olyannyira nyilvánvaló volt a helyzet, hogy a helyi lakosok is készültek, a boltokban felvásárolták mindent, és mindenki arról beszélt, hogy nemsokára háború lesz a németekkel. Írt azokról a szigorúan titkos „vörös csomagokról”, amelyeket háború esetén kellett felbontani, ezek viszont véleménye szerint alkalmatlanok voltak arra, hogy az akkor kialakult helyzetre reagáljanak.³⁰ Szandalov műve, annak ellenére, hogy csak korlátozott közönség olvashatta, az egyik legfontosabb volt azon „katonamemoárok” sorában, amelyek az 1960-as években jelentek meg, és érdemben befolyásolták a háború tudományos interpretációját is. Ezek a művek abban az időszakban születtek, amikor, mint láthattuk, az 1950-es évek végén kialakult kanonikus háborúmagyarázat már nemcsak Sztálin, de a katonai vezetők felelősségét is komolyan felvetette. Meg kellett tehát védeni a mundér becsületét.

1965-ben jelent meg Andrej Jeremenkónak, a Szibériából épp a német támadás idején nyugatra átvezényelt 16. hadsereg parancsnokának *A háború kezdetén* című műve. Szandalovhoz hasonlóan Jeremenko is azt írta, hogy a Szovjetuniót nem érte váratlanul a német támadás, a fokozott katonai előkészületeknek köszönhetően „szocialista államunk minden objektív feltétellel rendelkezett ahhoz, hogy a háború kezdetén döntő csapást mérjen az ellenségre”. Jeremenko szerint a szovjet hadsereg minden tekintetben erősebb volt, mint a német, csak hogy a *politikai* vezetés hibái miatt az erőfölényt nem sikerült realizálni. Kétértelmű megfogalmazása szerint nem voltak kész háborús tervek, mivel nem vették figyelembe, mi van akkor, ha az ellenség támad a Szovjetunióra.³¹

A megjelenő katonamemoárok a történelmi megítélésekre is hatással voltak. Csak hogy míg a hadsereg viszonylagos szervezeti autonómiája lehetővé tette az akadémikus nézőponttól eltérő vélemények óvatos, de határozott megjelenítését, az akadémiai tudományosságba és a szélesebb nyilvánosságba „kijutva” ezek a megítélések hevesebb ellenállásba ütköztek.

1965-ben jelent meg a patinás Nauka Kiadónál az akkor 45 éves Alekszandr Nyekrics, a Szovjet Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete munkatársa *1941. június 22.* című munkája. A könyvnek már a felütése eltért a korábban megszokottaktól, mindenféle szépítgetés nélkül egyértelműen kudarcként, vereségként értékelte az 1941-es összeomlást. A mű hangvétele élesen antisztálinista, elítélte nemcsak a személyi kultuszt, hanem a hadsereget is érintő repressziókat. Hangsúlyozta, hogy 1939–1940-től új fokozatba kapcsol a szovjet gazdaság 1930-as évektől nagy lendülettel zajló militarizálása (a munkaidő növelése, drákói szigorúságú

30 Szandalov, 1961. A „vörös csomagokról” a későbbi visszaemlékezések is beszámolnak.

31 Jeremenko, 1965.

munkarend bevezetése, a nők ipari munkavállalásának kiterjesztése, 1939-től az általános sorkötelezettség). A szovjet mérnökök munkája eredményeképpen a korban modern katonai eszközöket sikerült kifejleszteni 1941-re mind a légi (például LAGG-3, MiG-3 vadászgépek, IL-2 csatarepülőgép), mind a földi harcászati számára (a T-34 és KV tankok paramétereit tekintve a legjobbak voltak a világon).³² A korabeli szovjet tervek azt feltételezték, hogy a háború az ellenség területén fog zajlani, gyorsan és kis veszteséggel ér véget, annál is inkább, mert a szovjet politikai vezetés tévesen azt feltételezte, hogy a német munkások majd a saját vezetőik ellen fordulnak. A szovjet hadvezetés mindeközben a védekezést elhanyagolta.³³

Nyekrics hivatkozik Sztálin 1941. május 5-én a katonai akadémia növendékei előtt elhangzott beszédére, amely háborús előkészületekről árulkodik. A háborús előkészületek szempontjából fontosságot tulajdonít annak, hogy Sztálin éppen ekkor vette át a szovjet kormány vezetését. Új értelmezését adta a TASZSZ nevezetes június 14-i közleményének, nem éppen Sztálin ostobaságát látva benne, éppen ellenkezőleg, megtévesztő manővert.³⁴ Nyekrics könyve teljesen új szellemiségű volt, olvasói arra a következtetésre juthattak, hogy a Szovjetunió offenzív háborúban gondolkodott Németország ellen. Talán ezért is, a könyvet 1967-ben gyakorlatilag betiltották, a könyvtárakból kivonták. Hasonló címmel cikk formájában is megjelent 1966 elején az akkor 50 ezer példányban kiadott *Novij Mir* folyóiratban, ám az így nagy publicitást kapó munka gyilkos kritikában részesült, a szerkesztőt pedig lemondásra kényszerítették. Nyekricset támadói pusztító bírálataikban, már ahogy az lenni szokott, formálisan felkészületlenséggel vádolták.

Nyekrics könyve mégis az egész szovjet történetírás egyik legérdekesebb vitáját váltotta ki. A művet 1966 februárjában nagy érdeklődés mellett megvitatták az SZKP KB Marxizmus–Leninizmus Intézetében a hatkötetes, reprezentatív összefoglaló munka szerkesztőinek kezdeményezésére. A vita során ugyan szemére vetették Nyekricsnek, hogy szavaiból kiolvasható, alkalmasint negatívan viszonyul az 1939-es német–szovjet meg nem támadási szerződéshez; a közönség egy részének felbuzdulását is kiváltóan (egészen vad antisztálinista megjegyzések is elhangoztak ugyanis)³⁵ megfeddték a szerzőt a hadsereget ért repressziók emlegetéséért. Egy-két agresszívabb, Nyekricset sértő megjegyzéstől eltekintve a vita azonban érdekes, a konstruktivitás elemeit is magában hordozó volt, s jegyzőkönyve a szűkebb témán túl is rendkívül érdekes kordokumentum, mivel a diszkusszió végén már az egész sztálini korszak értékelése szóba került. A történészek szinte mindegyike a bírálókat mellett talált elismerő szavakat is Nyekrics munkájára, sőt koncepcióját védelembe vevő felszólalás is akadt (G. F. Zasztavenko például elmondta, 1941. június elején Mihail Kalinyin egyik felszólalásában katonatisztek előtt egyértelműen beszélt arról, hogy nemsokára háború robban ki Németországgal). A vita éles és nyílt volt, oly-

32 Nyekrics, 1965. 71., 76–77.

33 Uo. 80–81.

34 Uo. 1965. 131., 142.

35 Bizonyos Petrovskij elvtárs Sztálinról és apologétáiról: „Hogyan lehet erre a tribünre kiállni, és védelmezni azt, aki olyan bűncselekményeket követett el, amelyeket még nem ismert a történelem? Hogyan lehet ifjúságunkat egy milliók haláláért felelős bűnöző nevével felnevelni?” *Obszuszgzyenyije*, 1966.

annyira, hogy a végén már nemcsak feszegette, hanem bizonyos témákat illetően túl is ment azokon a kereteken, amelyeket az 1960-as évek szovjet viszonyai lehetővé tettek (a kollektivizálás, Lengyelország 1939-es német-szovjet felosztásának bírálata).³⁶ Éppen ezért is egészen 1995-ig kellett várni, hogy a vita teljes jegyzőkönyve nyomtatásban is megjelenhessen.³⁷

Az 1960-as években folytatódott a „tábornoki visszaemlékezések” sorozata, annak ellenére, hogy a memoárok időnként megnyirbálták, cenzúra alá vetették. 1966-ban jelent meg Nyikolaj Kuznyecov admirális visszaemlékezése, a *Háború előtt*, amelyben a szerző tisztársaihoz hasonlóan azt igyekezett cáfolni, hogy a Szovjetunió felkészületlenül várta volna Németország támadását. Kuznyecov admirális szerint Sztálinnak meggyőződése volt, hogy a háború Németországgal elkerülhetetlen: „A lehetséges konfliktusra való felkészülés tudatosan zajlott a háború kitörése előtt jó idővel, hatalmas erővel. Minden szovjet ember tudta, hogy ipari erőgyűjtésünk elsősorban az ország védelmi képességeinek megerősítését szolgálja.” Kuznyecov admirális kategorikusan cáfolta, hogy a német támadás stratégiai tekintetben váratlan lett volna, bár operatív értelemben valóban az volt, annak ellenére, hogy „június 21-én délután ismertté vált, éjjel a németek támadása várható”. Szevasztopolban a szovjet flotta június 22-én hajnali 2 órakor teljes harckészültségben várta a német támadást. Szandalovhoz hasonlóan ő is úgy véli, a német siker legfőbb oka, hogy a szovjet légierő – ellentétben a helytálló flottával – katasztrofális teljesítményt nyújtott, a gépek többsége a földön pusztult el.³⁸

Konsztantyin Rokosszovszkij marsall először 1968-ban publikált visszaemlékezéseiben (*Katonadolog*) megerősíti: a szovjet hadvezetés nem hitt abban, hogy elkerülhető a háború Németországgal. A megneemtámadási egyezmény csak időnyerés volt, de a szovjet hadvezetés intenzíven készült a háborúra. A cenzúra számos bekezdést kitörölt Rokosszovszkij könyvéből, ám ezek a részek ismertek. Nem jelenhetett meg az, hogy a szovjet hadvezetés pontosan tisztában volt a németek intenzív felderítő tevékenységével június 22. előtt, de eközben parancs szerint tilos volt lőni a berepülő német gépekre. Miközben a sajtóban megnyugtató közlemények jelentek meg (utalás a TASZSZ június 14-i jelentésére), a hadseregben pattanásig feszült volt a hangulat, nem sokkal június 22. előtt a Kijevi Különleges Katonai Körzet parancsnoksága titokban áthelyezte székhelyét Kijevből Tarnopolba. Szintén nem kerülhetett az olvasók elé, nyilván azért, mert nem illeszkedett a nagy honvédő háború kanonikus elbeszélésébe, hogy Rokosszovszkij említést tett a hadseregben tömegesen megnyilvánuló dezertálásokról, „gyávaságról”.³⁹

Szintén az 1960-as évek végén jelent meg Szergej Stemenko, a szovjet vezérkar egyik főtisztjének visszaemlékezése. A szerző könyvében határozottan tagadta, hogy a hadvezetés ne készült volna fel a háborúra Németországgal. Csak azok állíthatnak ilyet, akik nem katonai szakemberek – szögezte le. Az 1930-as évek szovjet iparosítása jelentős részben katonai célokat szolgált, az ország 1940 nyarától foko-

36 Uo.

37 Uo.

38 Kuznyecov, 1965.

39 Rokosszovszkij, 1968.

zott ütemben készült a háborúra. Az 1939-es német-szovjet megállapodás nem keltett illúziókat, világos volt, hogy az összecsapás elkerülhetetlen. Stemenko szerint konkrét tervek léteztek egy Németországgal való konfliktus esetére. Ezek a tervek legalább 1940 októbere óta megvoltak, és azt feltételezték, hogy a határ menti körzetekben sikerül megállítani a német támadást, majd ellencsapásokkal visszaszorítani az ellenfelet. Az eredeti terveket Sztálin javaslatára módosították úgy, hogy a fő csapásmérő erőket nem a belorusz határszakaszon, hanem a délnyugati, lembergi kiszögellésben csoportosították, ami hibás elképzelésnek bizonyult. „Arról sem felesleges megemlékezni, hogy közvetlenül a háború előtt a legszigorúbb titokban kiegészítő csapatok érkeztek a határ menti körzetekbe.” Összesen öt hadsereg, tehát a szovjet hadvezetés pontosan észlelte a kialakult helyzetet.⁴⁰

A tábornoki visszaemlékezés-folyam legolvasottabb darabjai kétségtelenül Georgij Konsztantyinovics Zsukov először 1969-ben megjelent emlékiratai (*Emlékek, gondolatok*), amelyek számos kiadást (és átdolgozást) értek meg a következő években. (Zsukov memoárjai magyarul is napvilágot láttak az 1970-es évek elején.) Az önmagában külön elemzés tárgya lehetne, hogyan írták át, szerkesztgették a Zsukov neve alatt megjelent visszaemlékezéseket. A szöveget olvasva valóban szembetűnőek a következetlenségek. Logikai ellentmondások tömkelegét észlelheti a figyelmes olvasó, de éppen ezekben ragadhatók meg az igazság magvai, például amikor Zsukov leírja, hogy a Szovjetunióknak körülbelül 16 ezer tankja volt csak a nyugati határvidéken, majd pár bekezdéssel alább azt olvashatjuk, hogy a németek jelentős túlerőben voltak a háromezer támadó harckocsijukkal. Miközben a cenzorok belenyúltak a szövegbe, számos részt ki is húztak a marsall könyvéből. Például a hadsereget is érintő 1937–1938-as repressziókról szóló vagy a kolosszális embervesztést taglaló sorok nem váltak elérhetővé a szovjet olvasók számára. Mindenesetre aki valóban figyelmesen és kritikusan elolvasta Zsukov emlékiratait, annak kétsége nem lehetett afelől, hogy a Szovjetunió legalább 1940 nyara óta intenzíven készült egy Németország elleni lehetséges háborúra.⁴¹

Ezek a munkák arról tanúskodnak, hogy az 1941-es események szovjet értékelésében az 1960-as években megjelent egyfajta „véleménypluralizmus”. A nézetkülönbségek a Szovjetunió háborús felkészültségét illetően jelentkeztek: míg az akadémikus történeti kánon meglehetősen ellentmondásosan egyszerre hangoztatta a békeszerető Szovjetunió és a felemás háborús felkészültség tézisé (kiemelve Sztálin és a katonai vezetők mulasztásait, felelősségét), a hadsereg egykori előljárói, talán mintegy védekezésképpen is, éppen a Szovjetunió 1941 előtti jelentős katonai erőfeszítéseire mutattak rá, és szinte egyöntetűen cáfolták, hogy az ország ne készült volna a Németország elleni háborúra. Ez a véleménykülönbség azonban meglehetősen korlátozottan került nyilvánosságra, inkább csak latens módon volt jelen (a lefojtott légkörben éppen ezért is lehetett nagy, önmagán túlmutató jelentőségű esemény Nyekrics könyvének vitája).

40 Stemenko, 1968.

41 Zsukov, 1969.

A jelzett probléma is hozzájárult, hogy a „konzervatívabb” brezsnyevi kurzus idején, alig pár évvel az első összefoglalás elkészülte után egy újabb reprezentatív kiadvány látott napvilágot a nagy honvédő háború történetéről. Ez már tizenkét kötetes volt. Az 1974-ben kiadott harmadik kötet összegzi az 1941 előtti szovjet politikát. A „brezsnyevi” szintézis sok tekintetben illeszkedett a korábbi kánonhoz: a Szovjetunió következetes békepolitikát folytatott, ám a nyugati hatalmak egymásnak akarták ugrasztani Berlint és Moszkvát. Lengyelország megtámadása a fasiszta rabság alól mentette meg az ott élő beloruszokat és ukránokat, és ugyanez vonatkozik a balti köztársaságokra is.⁴² E narratíva szerint is a háború előtt a párt vezetésével jelentős lépések történtek az ország védelmi képességeinek megerősítésére, de végül a Szovjetunió katonai potenciálja elmaradt a náci Németországtól, mert nem állt rendelkezésre elég idő a felkészülésre.⁴³

Jelentős nóvum viszont ebben a munkában, hogy említést tett a szovjet támadó tervekről. A szovjet katonai vezetés támadó operációkban gondolkodott, de csak azt követően, miután az országot agresszió éri. „A hadászati teória arra a következtetésre jutott, hogy a haderő operatív lehetőségeit leginkább egy frontok szerinti támadó műveletben lehet valóra váltani.” A szöveg viszonylag részletesen ismerteti a tervezett támadó műveletek elméleti vonatkozásait, de konkrétumok nélkül, ugyanakkor bírálja a szovjet katonai vezetést, mert offenzívában gondolkodott, s a védelem kérdéseit elhanyagolta.⁴⁴ Tehát ez az „akadémiai” álláspont is tulajdonképpen negatívan értékeli a szovjet katonai vezetés elméleti teljesítményét 1940–1941-ben, a korábbi érveket egy új elemmel kiegészítve. Ami a konkrét terveket illeti, ezek kidolgozása 1940 nyarán kezdődött, ám év végére úgy módosították őket, hogy a délnyugati kiszögellésben koncentrálták az erőket (azt nem jegyzi meg, hogy mindez Sztálin javaslatára történt). A mozgósítási terv (MP-41) 1941. februárban készült el. Említetik Sztálin május 5-i beszéde, amelyben Németországot jelölte meg várható ellenfélként. 1941 áprilisában rejtett mozgósítás vette kezdetét. A június 14-én megjelent TASZSZ-közlemény célja valójában az volt, hogy szondázza a németeket. Mivel reakció nem érkezett, június 14. után felgyorsult a csapatok összpontosítása a nyugati határvidékre.⁴⁵ Ez a narratíva tehát jelentősen korrigálta az 1941. június 22. előtti szovjet politikáról adott értékelést. A következő kötetben viszont az események leírása nem különbözik a korábban megszokottól. A németek túlerőben és váratlanul támadtak, tapasztaltabbak voltak, a szovjet csapatok és nép hősiek ellenállást tanúsítottak a párt vezetésével. Ennek eredményeként sikerült megghiúsítani a német villámháborús terveket.

42 *Isztorija Vtoroj Mirovoj vojny*, 1974. 345–358., 366.

43 Uo. 380–388.

44 Uo. 411–412., 414–415.

45 Uo. 434–435., 439–441.

Szabadabb légkörben: a tabuk megtörése

A háború szovjet értelmezésében a peresztrojka hozott új lendületet. 1987-ben megkezdődött a levéltári liberalizáció. 1987 augusztusában az SZKP KB egy új, tízkötetes, fundamentális nagy összefoglalás megírásáról döntött az Akadémia és a védelmi minisztérium égisze alatt. A tervek szerint ebben több figyelem fordult volna az 1941-es év történéseinek objektív feltárására. Az első kötet kézírata 1991 elejére készült el, ám negatív kritikákat kapott a párt által kijelölt ellenőrző bizottságtól, majd Mihail Gorbacsov szovjet elnök leállította a munkálatokat.⁴⁶

Az 1980-as és az 1990-es években számos új, az 1941. június 22-ét megelőző, szovjet katonai előkészületekre vonatkozó dokumentum került publikálásra, több ezek közül a szovjet, majd orosz védelmi minisztérium hivatalos lapjában, a *Vojenno-iztoricseskij Zsurnal*ban (például 1989-ben az az utasítás, amely teljes harcászultsége helyezi a Balti Katonai Körzet légijerjét, flottáját 1941. június 19-én).⁴⁷

A glasznosztynak, a politikai reformoknak köszönhetően a nyilvános térben is megjelenhettek korábban tabunak számító témák. 1989-ben a Népi Küldöttek Kongresszusa (a parlament egyik háza) II. ülésén a „peresztrojka atyja”, Alekszandr Jakovlev vezetésével bizottságot állítottak fel a Molotov–Ribbentrop-paktum jogi értékelésére. Az állásfoglalás szeptember 24-ére készült el. Végül is a népi küldöttek bizottsága védelmébe vette a német–szovjet meg nem támadási egyezményt, mondván, az lehetőséget adott a Szovjetunió számára a háború kezdetének kitolására. Elítélte viszont a titkos záradékot (ennek szövegét végre, más dokumentumokkal együtt 1989-ben, a Litván Szovjet Szocialista Köztársaságban publikálták oroszul az Egyesült Államokban élő orosz történész, Jurij Felstyinszkij közreműködésével),⁴⁸ amely „ellenkezik a lenini külpolitika elveivel”, és megsértette más országok szuverenitását. A Népi Küldöttek Kongresszusa hatályon kívül helyezte a titkos záradék rendelkezéseit.⁴⁹

A Szovjetunió felbomlásában az orosz szeparatizmus játszotta a legfontosabb szerepet. Az 1990-es évek elején az orosz politikai és kulturális elit jórészt szovjetellenes beállítottságú volt (azzal együtt is, hogy legtöbbjük a szovjet elitből érkezett). 1992 májusában jött létre az elnök környezetében működő levéltári bizottság, amely a korábban titkos iratok minősítését bírálta felül. A korábban titkos iratok publikálása az *Iztoricseskij Arhiv* című folyóiratban vette kezdetét (ebben az időszakban kétes hitelességű dokumentumok is napvilágot láttak).⁵⁰

A *Vojenno-iztoricseskij Zsurnal* is folytatta a dokumentumok közlését, ezek közül talán a legjelentősebb az 1940. szeptember 18-i dátummal készült, Szemjon Tyimosenko védelmi népbiztos és Kirill Mereckov vezérkari főnök által jegyzett, Sztálinnak és Molotovnak címzett dokumentum, amely Németországot jelölte meg a legvalószínűbb katonai ellenfélként, és még azzal számolt, hogy a

46 *Velikaja Otyecsesztvennaja vojna*, 2012. 59–61.

47 Zsuravlev–Anufrijev–Emeljanova, 1989.

48 SZSZSZR–Germanyja, 1989.

49 *Posztanovlenyje*, 1989.

50 Lásd még: Sz. Bíró, 2009.

Szovjetunió elleni fő német csapás iránya a Baltikum lesz, továbbá hogy keleten Japánnal is harcra kényszerül a Szovjetunió. A terv szerint a nyugati határon Breszt-Litovszk térségében kell összpontosítani a szovjet csapásmérő erőket, amelyek háború esetén ellentámadásba mennek át, és Lublin–Krakkó–Wrocław–Pozsony irányban törnek előre, elvágva Németországot a Balkántól.⁵¹ Egy másik variáns szerint a szovjet erők Kelet-Poroszországban törhetnének be az ellenséges területre. A tervet módosították október elején, a délnyugati kiszögellés szerepét növelve (mint ezt fentebb láttuk), de az északi variáns is megmaradt opcióként: az „északi” és „déli” tervek végleges kidolgozását 1941 májusára időzítették.⁵²

1992-ben jelent meg az *1941-es év – tanulmányok és következtetések* című monográfia az orosz védelmi minisztérium kiadásában. A kötet szerzői, a hadsereg tudományos fokozattal rendelkező tisztjei élesen bírálták az 1941 előtti szovjet kül- és belpolitikát, az ország védelmi képességeit megtörő repressziókat, a szovjet ideológiát, az addigi külpolitikát hiteltelenítő németbarátságot, amely a szovjet embereket is megalázta. Az 1939 augusztusától észlelhető németbarátság összezavarta a szovjet embereket és a hadsereget is, miközben a politikai vezetés pontosan tisztában volt a háborús veszéllyel, a fenyegetettség irányával. Radikálisnak – és nem elfogadhatónak – mondható tézis, hogy ebben a kötetben „preventív háborúnak” nevezik a Szovjetunió megtámadását Németország részéről. A kötetben levéltári források alapján részletesen ismertetik az 1941. június 22. előtti szovjet hadművelleti terveket, köztük az 1941 májusának második felében elkészült koncepciót, amely kilátásba helyezett egy megelőző csapást Németország ellen. A szovjet vezetés már 1940. december végétől tisztában volt azzal, hogy Németország háborúra készül a Szovjetunió ellen. 1941 áprilisától zajlott a mozgósítási terv megvalósítása, amely a csapatok nyugati határra való vezénylését irányozta elő. „Hadgyakorlatok” címén rejtett mozgósítás vette kezdetét. Május közepétől a határ menti védelmi rendszerek sietős erősítésébe kezdtek. Június 22. előtt napról napra érkeztek az újabb parancsok, amelyek arról árulkodnak, a szovjet hadvezetés felkészült a háborúra (június 12.: csapatok összpontosítása a határ mellé, június 14.: a parancsnoki állások kivitele terepre, június 19.: a Kijevi Különleges Katonai Körzet parancsnokságának áthelyezése titokban Tarnopolba, június 19.: katonai objektumok álcázása), ám a teljes harckészültségbe helyezés végül elmaradt, ami tragikus következményekkel járt. 1941 nyarán a szovjet hadsereg vereséget szenvedett. Mindjárt az első hetekben hatezer tank veszett el. A vereség okai: kevés szállítóeszköz állt rendelkezésre, nem volt elég üzemanyag, a németek nagy túlerővel rendelkeztek. A szovjet csapatok hősieles küzdelmet folytattak. Ez a könyv csak első látásra „szenzációs”, jobban belegondolva, historiográfiai tekintetben folytatása volt annak a „vitának”, amely az 1960-as években kezdődött a „katonák” és a „pártvezetők” között, csak éppen a Szovjetunió eltűnése után a „katonák” szabad teret kaptak a szovjet politika bírálatára.⁵³

51 *Gotovil li SZSZSZR?*, 1992.

52 *1941 god*, 1998. 56.

53 Nyelaszov et al., 1992. A májusi terv magyarul is olvasható: Ungváry, 2005. 93–94.

Az, hogy a Szovjetunióban nem kerülhetett sor *nyílt* diszkusszióra, értelem-szerűen felértékelte a hivatalos tudományon kívüli, „outsider” embereket. Közülük a legnevesebb a Viktor Szuworov álnéven alkotó Vlagyimir Rezun ukrán származású volt szovjet hírszerző, dezertőr munkássága (1978-ban Angliában telepedett le). Az 1980-as években készült el és 1989-ben jelent meg először teljes terjedelmében – németül – *Jégtörő* című könyve, amely a következő években valóságos bestsellerré vált. Szuworovot az orosz történetírási szakma nem ismeri el kollégaként, de kommer-ciális sikere miatt az akadémiai történetírás is kénytelen volt reflektálni írományaira az 1990-es évek elején. Egy pillanatig sem szabad feledni, hogy egy szökött kémről van szó, kérdés tehát, hogy könyveinek kiadását, népszerűsítését esetleg támogat-ták-e politikai haszonszerzésben érdekelt szervezetek. Ám műveinek éppen az az előnye, amit egyesek hátránynak tekintenek: a hírszerzői vaslogika. Kétségtelen, hogy ennek révén, a teljes szólásszabadság körülményei között, látványosan de-monstrálta azokat a logikai ellentmondásokat, amelyekről Zsukov visszaemlékezése kapcsán már mi is tettünk említést, bár hiba lenne azt feltételezni, hogy ezeket az ellentmondásokat ő vette észre először. Ebben az értelemben Szuworovot igazolta az idő, akárcsak abban a tekintetben, hogy felhívta arra a figyelmet, hogy a Szovjet-unió sokkal nagyobb katonai potenciállal rendelkezett, mint ahogy azt a „kanoni-kus” szovjet történetírás elismerte.⁵⁴ Azon téziseiben viszont, miszerint a szovjet gazdaság militarizált jellegű volt, a Szovjetunió gőzerővel készült a háborúra, ame-lyet a szovjet vezetés elkerülhetetlennek tartott, semmi újdonság nincs.

Szuworov könyvei historiográfiai értelemben kapcsolódnak ahhoz a megkö-zelítéshöz, ami a „katonák” és az „akadémikusok” között jelent meg az 1960-as években a nagy honvédő háború értékelését illetően. Rezun, mint a szov-jet erőszakos szervezetek volt munkatársa, szocializációja miatt értelemszerűen a „katonás” vonalat képviselte és népszerűsítette Nyugaton. Eszerint tehát a szovjet katonai vezetés jó munkát végzett, felkészült a háborúra. Sztálin sokkal ravaszabb volt, mint Hitler. (Sőt mi több, Sztálin segítette hatalomra jutni a nácikat, és „jég-törőként” használta Hitlert, aki kirobbantotta az európai háborút, amibe a Szovjet-unió megmentőként és felszabadítóként avatkozhat be.) Az sem újdonság, hogy a Szovjetunióknak támadó tervei voltak Németországgal szemben, mivel a „brezsnyevi” történet elég nyíltan írt erről, legfeljebb az argumentáció bővült: a Sztálin-vonal le-szerelése, a határ közeli csapatösszevonás, a szovjet katonai vezetők 1941 előtt tett megnyilatkozásai a támadó jellegű hadsereg felállításáról, valamint az, hogy május-ban–júniusban a szovjet vezetés bonyolult dezinformációs játszma-ba kezdett a né-metek megtévesztése céljából (ezt szolgálta volna a TASZSZ híres közleménye és a feltűnően békülékeny, már-már bárgyúnak tűnő viselkedés a németekkel szemben). A Munkás–Paraszt Vörös Hadsereg 1941-es vereségének fő oka, hogy a német csapás akkor következett be, amikor a csapatok a határ felé mozdogtak. Ami igazán újdonság, hogy véleménye szerint a Szovjetunió akarta megtámadni Németorszá-

⁵⁴ Meltyjuhov, 1991.

got, a Harmadik Birodalom, úgymond, csak „megelőző csapást” mért keleti szomszédjára. A szovjet támadásra 1941. július 6-án került volna sor.⁵⁵

Szuorov későbbi munkáiban tovább fejlesztette elméletét. Az 1993-ban megjelent *M nap* jelentős részben Sztálin „zsenialitásának” dicsérete és annak demonstrálása, hogy a német hadsereg nem állt készen arra, hogy a nála jóval jelentősebb erőforrásokkal rendelkező Szovjetunió ellen sikeresen harcoljon, tehát mintegy „kényszer” volt a német támadás. A „Jégtörő-ciklus” harmadik kötete, *Az utolsó köztársaság* (1995) szerint a Szovjetunió valójában elvesztette a háborút, mert nem sikerült elérnie valódi célját, a világméretű szovjet szocialista köztársaság megvalósítását.⁵⁶ A 2000-ben megjelent *Öngyilkosság* azt kívánta demonstrálni, hogy a náci Németország mennyire felkészületlenül vágott bele a Szovjetunió elleni háborúba, és megint csak egyfajta furcsa Sztálin-apologetikának tekinthető: Hitler sokat fecsegett (ellentétben a mindig lényegre törő Sztálinnal), Hitler a parancsainak időnként nem tudott érvényt szerezni, ami elképzelhetetlen lett volna Sztálin esetében, Hitler elismeréssel beszélt Sztálinról (ellentétben a nyugati vezetőkkel), de Sztálin soha nem mutatta jelét, hogy nagyra értékelné a Führer személyes képességeit. A német haditechnika jóval gyengébb volt, mint a szovjet, és a német hírszerzés is gyenge képességűnek bizonyult a szovjettel összehasonlítva stb.⁵⁷

Az orosz akadémiai történetírás is kénytelen volt reagálni a kívülről érkező szuorovi tézisekre.⁵⁸ Az 1990-es évek orosz történetírása a teljes újraértékelés szellemében tevékenykedett (sokkal radikálisabb volt a törés az oroszországi történettudományban az 1990-es években, mint Magyarországon), a korábban extrémnek számító nézetek kinyilvánítói is bizonyos megértésre találhattak. 1993-ban a vezető oroszországi történettudományi folyóiratban is megjelenhetett olyan írás, amely kifejezetten a „szuorovi” koncepció igaza mellett érvelt.⁵⁹ Kimondottan válaszul Szuorov könyveire jelent meg 1995-ben a *Készült-e Sztálin támadó háborúra Hitler ellen?* című tanulmánykötet, amelynek szerzői részben elismerték a szuorovi téziseket (Sztálin 1941. május 5-i beszéde valóban egy támadó háború lehetőségét vetette fel).⁶⁰

A Szovjetunió széthullása után megváltozott a nagy honvédő háborúhoz és a május 9-i győzelem napjához köthető narratíva szerepe, a posztsovjettársadalomban az egykori összetartozás és közös történelem szimbólumává vált (s ennek megfelelően az egyes országokban annak mértékében emlékeznek meg róla, hogy éppen miként viszonyulnak a szovjet múlthoz). A háború emlékezete és a győzelem napja hamar ismét a hivatalos orosz világlátás sarokköveivé lettek, identitásformáló – vagy akár politikát alakító – szereppel.

1995-ben a szovjet állambiztonsági szervek tevékenységéről jelent meg forráskiadvány (*A Szovjetunió állambiztonsági szervei a nagy honvédő háborúban*), szá-

55 Szuorov, 1991.

56 Szuorov, 1993; Szuorov, 1995.

57 Szuorov, 2000.

58 Meltyjuchov, 1994.

59 Hoffmann, 1993.

60 Nyevezsin, 1995.

mos dokumentumot először publikálva. A dokumentumgyűjtemény mindenre kiterjedően részletes összefoglalását adja a szovjet hírszerző tevékenységnek, különösen a német–szovjet kapcsolatok szempontjából. A következtetés egyértelmű: a szovjet hírszerző szervek jó munkát végeztek, és feladataikat jól ellátva tájékoztatták az ország vezetését a német katonai előkészületekről.⁶¹ Kimondottan a háborús felkészülésre vonatkozó titkosszolgálati iratokat közöltek 1995-ben (*Hitler titkai Sztálin asztalán. 1941. március–június. Iratok az FSZB Központi Levéltárából*).⁶²

1998-ban jelent meg az Alekszandr Jakovlev vezette Demokrácia Alapítvány kiadásában az 1941-es év című kétkötetes forrásgyűjtemény (a dokumentumok valójában 1940 nyarától kísérik végig a szovjet diplomácia manővereit, a hírszerzési akciókat, a katonai készülődést, a politikai vezetés dilemmáit stb.).⁶³ Alekszandr Jakovlev szerint a dokumentumgyűjtemény azt hivatott szolgálni, hogy leszámoljon azzal a mítosszal, miszerint a Szovjetuniót váratlanul érte a német támadás. Ebben is közölték az 1941. május 15. után, Tyimosenko és Zsukov által készített tervet, amely abból kiindulva, hogy Németország támadásra készül a Szovjetunió ellen, azt javasolja, hogy a Szovjetunió akkor mérjen csapást a német erőkre, amikor azok felvonulóban vannak. A szovjet csapás fő iránya a sztálini szándékok szerint Krakkó lenne, hogy elvágják Németországot déli szövetségeseitől. A titkos mozgósítás és a csapatok nyugati határra való vezénylése valóban e terv szerint zajlott 1941 júniusában.⁶⁴ 2008-ban jelent meg a Demokrácia Alapítvány kiadásában az a forrásgyűjtemény, amely a szovjet katonai hírszerzés 1939–1941. júniusi irataiból ad válogatást. A 800 oldalas iratgyűjtemény áttekintése után nem lehet kétségünk afelől, hogy a szovjet vezetés pontosan, részletekbe menően tisztában volt Németország és más rivális államok – ideértve Magyarországot is – katonai előkészületeivel.⁶⁵ Az 1990-es években újra publikálták az orosz külügyminisztérium vonatkozó dokumentumait a német–szovjet kapcsolatokról, így Molotov 1940. novemberi berlini útjáról is.⁶⁶

Szintén az 1990-es években jelentek meg Feliksz Csujev orosz író Vjacsezlav Molotovval 1969 és 1986 között készített beszélgetései. Előbb a *140 beszélgetés Molotovval* című könyv, majd ennek kibővített változatai (*Molotov, illetve A második Sztálin után*).⁶⁷ Ezen beszélgetések forrásértékét csökkenti, hogy nem Molotov saját kézzel írt emlékiratairól van szó, ráadásul a szöveg évekkel a visszaemlékező halála után jelent meg. Mindenesetre Molotov szerint a paktum aláírása a németekkel elkerülhetetlen lépés volt, időnyerés céljából. Egyébként az megállapítható, hogy Molotov még ezekben a kései interjúkban sem beszélt őszintén. 1973-ban és 1983-ban is azt állította, hogy nem volt semmilyen titkos protokoll a

61 *Organi goszudarsztvennoj bezopasznosztyi*, 1995. 17.

62 *Székreti*, 1995.

63 *1941 god*, 1998.

64 Uo. vol. 2. 215–220.

65 *Vojennaja razvedka informirujet*, 2008.

66 *Dokumenti vnyesnyej polityiki*, 1998. 46–84.

67 Csujev, 1991; Csujev, 2000 (ennek az eredeti orosz alcíme, a *Polugyerzavnij vlasztyelin* gyakorlatilag lefordíthatatlan magyarra); Csujev, 2019.

német-szovjet megnemtámadási egyezményhez, ezt csak a nyugati sajtó terjeszti (1986-ban viszont, nem sokkal a halála előtt erre a kérdésre azt válaszolta, hogy nem emlékszik). A Szovjetunió célja az volt, hogy kitolja a háború kezdetét. Az is ködösítésnek tűnik, hogy Molotov szerint a háború előtti tervek azzal számoltak, hogy a németek mélyen benyomulnak szovjet területre, mert a Szovjetunió Sztálin értékelése szerint gyenge volt. A TASZSZ június 14-i közleménye Molotov szerint Sztálin találmánya volt, azzal a céllal adták ki, hogy kipuhatolják a németek szándékait. Molotov elmondta, hogy június 21-én este Sztálin dácásjában voltak éjfélig, aztán körülbelül két óra múlva, június 22-én, 2 órakor a Kremlben gyülekeztek. 2 és 3 óra között érkezett a hír, hogy Schulenburg találkozni akar Molotovval. A találkozás és a hadüzenet átnyújtása 3 óráig megtörtént. Molotov megjegyezte, hogy az a verzió a háború kezdetéről, ami Zsukov emlékirataiban olvasható, szemenszedett hazugság.

Nem történész, végzettségét tekintve eredetileg repülőmérnök Mark Szolonyin, aki Szuvorovhoz hasonlóan nagy kommerciális sikernek örvendő könyvekben fejtette ki nézeteit az 1941-es történekekről (Szolonyint a céhbéli történekek egy része elismeri vitapartnerként). Szolonyin munkássága egyébként láthatóan összeszedettebb Szuvorovénál, és konceptuálisan is relevánsnak tűnik. Ő is azt állítja, hogy a szovjet hadigépezet mozgásban volt 1941 júniusában. A Szovjetunió 1941-re hatalmas fölényre tett szert vízen, szárazföldön és levegőben egyaránt, mennyiségi (például a háború kezdetén a Szovjetunióknak több tengeralattjárója volt, mint Nagy-Britanniának, Németországnak, Olaszországnak, Japánnak összesen) és minőségi tekintetben is. Szolonyin szerint 1941. június 19. vagy 20. volt a (rejtett) mobilizáció első napja, amikor a szovjet hadigépezet a *terv szerint* mozgásba lépett. Konceptuálisan különösen az a magyarázata eredeti, amely a Vörös Hadsereg 1941-es vereségéről szól, amennyiben antropológiai és nem technológiai okát keresi a katasztrófának, mivel a háborút mégiscsak emberek vívják, és nem gépek. A szovjet hadsereg azért szenvedett vereséget technikai fölénye ellenére, mert a katonák jelentős része nem akart harcolni (a szovjethatalomért), és a Szovjetunió nyugati határvidékein a helyi lakosságból sokan a hatalom ellen fordultak, felszabadítóként fogadva a németeket. A frontvonal nagy részén pánik tört ki. A légierőben szolgálatot teljesítők jelentős része dezertált, ez az oka a német légi fölénynek, miközben a szovjet légierő technikai paramétereit tekintve nem volt rosszabb ellenfelénél. Számos dokumentum árulkodik arról, hogy a benyomuló német seregek láttán a szovjet egységek szétfutottak, tömegesen megadták magukat. Még ahol a szovjet csapatok hőiesen ellen is álltak, például a breszti erődben, a szovjet egyenruhát viselő egységek helyi származású katonái szembefordultak társaikkal. Egyetlen országban sem volt annyi, a németeket segítő kollaboráns, mint a Szovjetunióban. Viszont ahol a szovjet csapatok szervezett ellenállást tudtak kifejteni (például Dubnónál), igen jelentős veszteséget okoztak a németeknek.⁶⁸

68 Szolonyin, 2006; Szolonyin, 2007.

Historiográfiai „visszarendeződés”

A 2000-es években egyfajta historiográfiai „visszarendeződés” vette kezdetét Oroszországban. Az 1990-es években népszerű, Nyugatról érkező paradigmák (posztmodern, civilizációs iskola) lassan kimerültek, hangsúlyosabbá váltak a korábbi orosz és szovjet historiográfiai hagyományokhoz kötődő nézetek. Igaz ez a nagy honvédő háború történetére is. 2011-ben, a Szovjetunió elleni agresszió 70. évfordulóján jelent meg az Oroszországi Tudományos Akadémia kiadásában az 1941 című kiadvány. A kötet szerkesztője, Vaszilij Hrisztoforov által jegyzett 60 oldalas tanulmány Németország és a Szovjetunió háborús előkészületeit taglalja. Az írás mintha a „hruscsovi” idők historiográfiai koncepcióját idézné. Eszerint a németek mesteri dezinformációs hadviselést folytattak, amellyel félre tudták vezetni a szovjeteket. A német támadás meglepetésszerűen történt, az agresszorok technikai és számbeli fölényben voltak. A szovjet ipar nem volt felkészülve háborús körülményekre. Az 1941-es összeomlás fő felelőse Sztálin, akinek a naivitása elaltatta a hadvezetőséget is. A szovjet hadsereg nem volt felkészülve a németek elleni védelemre. Az 1937–1938-as repressziók, amelyek kisebb mértékben 1940–1941-ben is folytatódtak, súlyos csapást jelentettek a tisztikarra.⁶⁹

2008-ban, amikor konszolidálódott az új orosz politikai rendszer, született döntés egy új, tizenkét kötetes reprezentatív kiadvány megalkotásáról. Az első kötet 2011-ben jelent meg az orosz védelmi minisztérium kiadásában. Ez a háború főbb eseményeit vázolta, a következő szellemiségben: a nácizmus feletti győzelem első sorban a Szovjetunió áldozatvállalásának köszönhető, a háború idején megvalósult a szovjet nép és az állam irányítószerveinek összefogása, a honvédő háború népi jellegű volt. A következő, 2012-ben megjelent kötet szerzői mindenféle „alternatív” verziót lezártak tekintenek a háború kezdetéről, azokat tudományon kívülinek és politikailag motiváltnak tekintve.⁷⁰

A legújabb reprezentatív összefoglalásban a háború előtti német–szovjet kapcsolatokat illetően elismerést nyert, hogy Sztálin úgy vélte, a Szovjetuniónak jól jönne, ha Németország és Anglia egymásnak esnének (a főtitkár erről 1939. szeptember 7-én beszélt Georgi Dimitrovnak). A ravasz Sztálin a német–szovjet meg nem támadási egyezményrel csapdába csalta Hitlert. A lengyelországi szovjet beavatkozást az ott élő beloruszok és ukránok védelme indokolta, miután a Romániába menekült „lengyel kormány sorsukra hagyta őket”, bár a mű szerzői azt is elismerik, hogy ez megsértését jelentette az 1932-es lengyel–szovjet meg nem támadási egyezménynek. Ennek ellenére az esemény értékelése: felszabadító hadjárat és szükségsszerű lépés a Szovjetunió részéről.⁷¹

Visszatért a motívum, miszerint a nyugati államokat felelősség terheli a második világháború kitörése miatt. A könyv a Szovjetunió háborús előkészületeit illetően elismeréssel ír az iparosításról és a kollektivizálásról. A szovjet korszak

⁶⁹ Hrisztoforov, 2011. 216.; 233–234.

⁷⁰ *Velikaja Otyecsesztvennaja vojna*, 2012. 63.

⁷¹ Uo. 248., 251., 265., 316.

kiadványaihoz hasonlóan ebben is zavaró ellentmondásokba ütközünk: a háború előtti intenzív fegyverkezésről statisztikai adatok árulkodnak – például csak 1934–1936-ban a Szovjetunióban 11 414 darab tankot gyártottak –, ez viszont a szerzők szerint annak a bizonyítéka, hogy a Szovjetunió *nem* készült háborúra.⁷² 1941. április 1-jén a Szovjetunióknak eltérő számítások szerint 22 600–23 815 tankja volt, ebből 13 109 a nyugati határ menti katonai körzetekben, s a szovjet tankgyártás intenzitására jellemző, hogy csak 1941 első felében 1100 új T-34-es tank gördült le a gyártósorokról. 1940-ben a Szovjetunió költségvetése harmadát közvetlenül katonai célokra fordította.⁷³ A szovjet katonai tervek a háború előtt a támadásra épültek, de a támadás védekező célokat szolgált volna. Zsukov, a Kijevi Különleges Katonai Körzet parancsnoka már 1940 decemberében a Munkás-Paraszt Vörös Hadsereg vezetőinek egyik megbeszélésén egy, a nyugati fronton, 400–450 kilométer szélességben végbemenő támadó háború terveit vázolta fel.⁷⁴ A végső következtetés mégis az, hogy a Szovjetunió nem tudott felkészülni a háborúra, mert nem állt a rendelkezésére elég tank, repülőgép és egyéb eszköz.⁷⁵

A Munkás-Paraszt Vörös Hadsereg stratégiai mozgósítási terveit 1938-ban dolgozta ki Borisz Saposnyikov. Ez a terv még azzal számolt, hogy egy német-lengyel koalíció lehet a Szovjetunió legvalószínűbb ellenfele, esetleg Észtország és Lettország támogatásával. A szovjet hadvezetőség már ekkor úgy gondolta, hogy a nyugati határszélre kell koncentrálni az erők jelentős részét. Ez értelemszerűen elévült 1940 nyarára. 1940. szeptember 18-ára készült el az új terv, amelyet október elején vitatott meg a politikai vezetés, módosításokat kérve, fokozva a délnyugati erőkoncentrációt. A szovjet katonai vezetés túlértékelte a németek erejét, arra számított, az ellenség 12–15 ezer tankot tud bevetni. Ez a terv már azzal számolt, hogy a támadó ellenséget ellencsapásokkal szétzúzzák, és a saját területére viszik át a háborút. Tyimosenko és Zsukov májusi tervét azonban nem lehet úgy értékelni, hogy a Szovjetunió háborút akart volna indítani Németország ellen.⁷⁶ A kezdeti szovjet vereségek okai: az ellenség túlereje, a támadás váratlansága, a légvédelem gyenge határfoka, a védelmi pozíciók feladása, a „nem megfelelő technikai felkészültség”, a harci tapasztalat és a megfelelő irányítási mechanizmus hiánya. Az 1941-es összeomlásért személyesen felelős Sztálin, aki „időt akart nyerni”, és „nem akarta Hitlert provokálni”, elaltatva a szovjet hadsereg éberségét. A németek sikeresen megtévesztették Sztálint.⁷⁷ Összességében ez a verzió leginkább a „brezsnyevi” narratívára emlékeztet, bár összehasonlíthatatlanul nagyobb apparátussal operál.

*

⁷² Uo. 497., 507.

⁷³ Uo. 508–509., 532.

⁷⁴ Uo. 24., 526., 531.

⁷⁵ Uo. 557–558.

⁷⁶ Uo. 600–602., 609. Hasonló állásfoglalás: Minc, 2011.

⁷⁷ *Velikaja Otyecsesztvennaja vojna*, 2012. 746., 845.

Összegzésképpen elmondható, hogy az 1941-es év kezdetektől fogva az egyik legérzékenyebb kérdés az orosz történettudományban. Az akkor történtek értelmezése során már az 1960-as években megjelent egyfajta „véleménypluralizmus”, de érdemi diskurzus nélkül, lefojtva, ami törvényszerűen felértékelte a tudományon kívüli szereplőket. Az 1980-as évek második felétől számos addig titkos dokumentumot publikáltak, a Szovjetunió bukásával kialakult ideológiai vákuumban pedig teret nyertek a hivatalos tudományosságban is korábban „eretneknek” vélt nézetek. A 2000-es években a késő szovjet korszakban kialakult narratíva modernizált változata vált hangsúlyosabbá.

Az iratok egy része ma sem kutatható, ezek ismeretének hiányában továbbra is rejtélyes marad az, ami közvetlenül az 1941. június 22. előtti napokban, hetekben, hónapokban történt. Ahhoz kétség sem férhet, hogy a Szovjetunió intenzíven készült a Németország elleni háborúra, de véleményem szerint a szovjet vezetésnek nem állt érdekében, hogy maga kezdeményezze az összecsapást, éppen ellenkezőleg. Talán a titokzatos, június 22-én éjjel fél 2 tájban kiadott 1. számú hadparancs, amely egyszerre figyelmeztetett a közelgő német támadásra és szólította fel a katonákat, hogy „ne dőljenek be a provokációknak”, világíthatja meg a szovjet szándékokat. Ennek az első látásra valóban értelmetlen, zavaros szövegnek ugyanis csak akkor van értelme, ha abból indulunk ki, Sztálinnak érdeke volt megvární a német támadás bekövetkeztét, politikailag ugyanis nem jelentéktelen, hogy ki a támadó és ki a védekező fél. S valóban Németország támadta meg a Szovjetuniót, és nem fordítva.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

1941 god

1998 1941 год. В 2-х книгах. Ред.: Наумов, В. П. Москва, 1998. (Россия. XX век. Документы.)

Anfilov

1962 Анфилов, Виктор Александрович: *Начало Великой Отечественной войны*. Москва, 1962.

Anyisimov–Kuzmin

1952 Анисимов, И. В. – Кузьмин, Г. В.: *Великая Отечественная война Советского Союза*. Москва, 1952.

Csujev

1991 Чуев, Феликс Иванович: *Сто сорок бесед с Молотовым. Из дневника Ф. Чуева*. Москва, 1991.

2000 Чуев, Феликс Иванович: *Молотов. Полудержавный властелин*. Москва, 2000.

2019 Чуев, Феликс Иванович: *Сто сорок бесед с Молотовым. Второй после Сталина*. Москва, 2019.

Dokumenti vnyesnyej polityiki

1995–1998 *Документы внешней политики СССР*. Том 23. Кн. 1. 1 января – 31 октября 1940 г. Кн. 2. (часть 1.) 1 ноября 1940 г. – 1 марта 1941 г. Кн. 2. (часть 2.) 2 марта – 22 июня 1941 г. Москва, 1995, 1998.

Falszifikatori isztorii

1948 *Фальсификаторы истории (историческая справка)*. Москва, 1948.

Golikov

1953 Golikov, Szergej: *A szovjet hadsereg világraszóló győzelmei a Nagy Honvédő Háborúban*. Bp., 1953.

Gotovil li SZSZSZR?

1992 Готовил ли СССР превентивный удар? Публикацию подготовил Е. И. Зюзин. In: *Военно-исторический журнал*, 1992. 1. sz. 7–29.

Hoffmann

1993 Хоффман, Иоахим [Hoffmann, Joachim]: Подготовка Советского Союза к наступательной войне. In: *Отечественная история*, 1993. 4. sz. 19–31.

Hrisztoforov

2011 Христофоров, Василий Степанович: 1941 год: чрезвычайные меры в СССР по предотвращению катастрофы. In: *Великая Отечественная война. 1941 год*. Отв. ред.: Христофоров, В. С. Москва, 2011. 211–270.

Hruscsov

1989 Хрущев, Никита Сергеевич: О культе личности и его последствиях. In: *Известия ЦК КПСС*, 1989. 3. sz. 128–171.

Isztorija Velikoj Otyecsesztvennoj vojni

1960–1965 *История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.* (в 6 томах). Том 1. Подготовка и развязывание войны империалистическими державами. Том 2. Отражение советским народом вероломного нападения фашистской Германии на СССР. Создание условий для коренного перелома в войне. Том 6. *Итоги Великой Отечественной войны*. Москва, 1960, 1961, 1965.

Isztorija Vtoroj Mirovoj vojni

1974 *История Второй Мировой войны 1939–1945. гг.* Том 3. *Начало войны. Подготовка агрессии против СССР*. Москва, 1974.

Jeremenko

1965 Еременко, Андрей Иванович: *В начале войны*. Москва, 1965.

Kuznyesov

1965 Кузнецов, Николай Герасимович: *Накануне*. Москва, 1965.

Meltyjuhov

1991 Мельтюхов, Михаил Иванович: 22 июня: цифры свидетельствуют. In: *Отечественная история*, 1991. 3. sz. 16–28.

1994 Мельтюхов, Михаил Иванович: Споры вокруг 1941 года: опыт критического осмысления одной дискуссии. In: *Отечественная история*, 1994. 3. sz. 4–22.

Minc

2011 Minc, Mihail: A szovjet vezetés katonai-doktrinális irányvonala és a szovjet stratégiai tervek az 1941–1942-es években In: *Háború és nemzeti önismeret. 70 éve támadta meg a náci Németország a Szovjetuniót*. Szerk.: Bartha Eszter – Krausz Tamás. Bp., 2011. 71–85.

Molotov

1941 Молотов, Вячеслав Михайлович: Выступление по радио заместителя председателя Совета Народных Комиссаров Союза ССР и народного комиссара иностранных дел тов. В. В. Молотова. In: *Правда*, 23 июня 1941 г.

Nazi-Soviet Relations

1948 *Nazi-Soviet Relations, 1939-1941. Documents from the Archives of German Foreign Office*. Eds.: Sontag, Raymond James – Beddie, James Stuart. New York, 1948.

Nyekrics

1965 Некрич, Александр Моисеевич: 1941. 22 июня. Москва, 1965.

Nyelaszov et al.

1992 Неласов, В. П. – Кудрявцев, А. А. – Сусоев, В. Г. et al.: 1941 год – уроки и выводы. Москва, 1992.

Nyevészsin

1995 Невежин, Владимир Александрович: Выступление Сталина 5 мая 1941 г. и поворот в пропаганде. Анализ директивных материалов In: *Готовил ли Сталин наступательную войну против Гитлера? Незапланированная дискуссия. Сборник материалов*. Ред.: Бордюгов, Г. А. – Невежин, В. А. Москва, 1995. 147–167.

O razrabotke istorii

1955 О разработке истории Великой Отечественной войны Советского Союза. In: *Вопросы истории*, 1955. 5. sz. 3–8.

Obszuszgyenyije

1966 Обсуждение книги А. М. Некрича «1941. 22 июня.» в Институте Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС (стенограмма). <http://militera.lib.ru/research/nekrich/09.html> (letöltés: 2020. január 10.).

Organi goszudarsztvennoj bezopasznosztyi

1995 Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Том 1. Накануне. Москва, 1995.

Posztanovlenyje

1989 Постановление Съезда народных депутатов СССР о пакте Молотова-Риббентропа от 24. 09. 1989 г. <http://doc20vek.ru/node/3261> (letöltés: 2020. február 12.).

Rokosszovszkij

1968 Рокоссовский, Константин Константинович: *Солдатский долг*. Москва, 1968.

Stemenko

1968 Штеменко, Сергей Матвеевич: *Генеральный штаб в начале войны*. Москва, 1968.

Sz. Bíró

2009 Sz. Bíró Zoltán: Érvék és paktumok. In: *Élet és Irodalom*, 53. (2009) 41. sz. október 9.

Szandalov

1961 Сандалов, Леонид Михайлович: *Боевые действия войск 4-й армии в начальный период Великой Отечественной войны*. Москва, 1961.

Szekreti

1995 Секреты Гитлера на столе Сталина. Разведка и контрразведка о подготовке германской агрессии против СССР. Март-июнь 1941 г. Документы из Центрального Архива ФСБ России. Москва, 1995.

Szidorova

1997 Сидорова, Любовь Алексеевна: *Оттепель в исторической науке. Советская историография первого послесталинского десятилетия*. Москва, 1997.

Szolonyin

2006 Солонин, Марк: *На мирно спящих аэродромах... 22 июня 1941 года*. Москва, 2006.

2007 Солонин, Марк: *22 июня, или когда началась Великая Отечественная война?* Москва, 2007.

Szosznovszkij

1942 Сосновский, И. А.: Героическая оборона Одессы. In: *Исторический журнал*, 1942. 1–2. sz. 37–53.

SZSZSZR–Germanyija

1989 СССР – Германия 1939. *Документы и материалы о советско-германских отношениях в апреле-сентябре 1939 г.* Составитель: Фельштинский, Юрий. Vilnius, 1989.

Sztálin

1941a Сталин, Иосиф Виссарионович: Выступление по радио Председателя Государственного комитета обороны И. В. Сталина. In: *Правда*, 3 июля 1941 г.

1941b Сталин, Иосиф Виссарионович: XXIV годовщина Великой Октябрьской социалистической революции. Доклад Председателя Государственного комитета обороны товарища И. В. Сталина. In: *Правда*, 7 ноября 1941 г.

1945 Сталин, Иосиф Виссарионович: Приём в Кремле в честь командующих войсками Красной Армии. In: *Правда*, 25 мая 1945 г.

1946 Сталин, Иосиф Виссарионович: *О Великой Отечественной войне Советского Союза*. Москва, 1946.

Szuovorov

1991 Суворов, Виктор: *Ледокол. Кто начал вторую мировую войну?* Москва, 1991.

1993 Суворов, Виктор: *День «М»*. Москва, 1993.

1995 Суворов, Виктор: *Последняя республика. Почему Советский Союз проиграл Вторую мировую войну?* Москва, 1995.

2000 Суворов, Виктор: *Самоубийство*. Москва, 2000.

Tolcsonov

1942 Толчёнов, М. П.: *Крушение германской стратегии*. Москва, 1942.

Tyelpuhovszkij

1959 Тельпуховский, Борис Семёнович: *Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945. Краткий очерк*. Москва, 1959.

Ungváry

2005 *A második világháború*. Szerk.: Ungváry Krisztián. Bp., 2005. (Nemzet és Emlékezet.)

Velikaja Otyecsesztvennaja vojna

2012–2015 *Великая Отечественная война 1941–1945 годов. В двенадцати томах*. Том 1. Основные события войны. Том 2. Происхождение и начало войны. Москва, 2012, 2015.

Vojennaja razvedka informirujet

2008 *Военная разведка информирует. Январь 1939 – июнь 1941 г. Документы разведуправления Красной Армии*. Сост.: Гаврилов, В. А. Москва, 2008.

Voznyeszenszkij

1948 Вознесенский, Николай Алексеевич: *Военная экономика СССР в период Великой Отечественной войны*. Москва, 1948.

Zsukov

1969 Жуков, Георгий Константинович: *Воспоминания и размышления*. Москва, 1969.

Zsuravlev–Anufrijev–Emeljanova

1989 Журавлев, В. Р. – Ануфриев, А. С. – Емельянова, Н. М.: Первые дни войны в документах. In: *Военно-исторический журнал*, 1989. 5. sz. 42–58.

GÁBOR GYÓNI

1941 IN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY

INTERPRETATIONS, CONTRADICTIONS, POLITICS

This study discusses the evolution of the '1941 problematique' in Soviet and Russian historiography, by focusing on the history of the question regarding the level of preparation of the USSR on the eve of the upcoming war against the Nazi Germany. The question is very sensitive and its interpretations often reveal political overtones. The first interpretations, given by politicians (Y. V. Stalin and V. M. Molotov) on the treacherous attack by Germany on the USSR, largely determined subsequent historical narratives. The same happened again in the 1950s, during the 'exposure of the cult of personality of Stalin'. However, in the 1960s there appeared several different explanations about the events as there were various interpretations on the causes of the tragedy of 1941. Meanwhile the official historiography was quite critical of Stalin's activity and the military leadership's efficiency on the eve of June 22. Military memoirs, which appeared in large numbers in the 1960s, on the contrary, testified the country's adequate preparation for the war. In the conditions of the Soviet historical discipline's reality, this 'dispute' remained latent, although some convergence can be found in the officially approved history of the Great Patriotic War, whose volumes were published in the Brezhnev era. After the collapse of the Soviet Union in the early 1990s, the re-evaluation of the events of 1941 began. In this spirit, even in the leading Russian historical periodical were expressed opinions, saying that the USSR, allegedly, was preparing an offensive strike against Germany. Current historiography's interpretation is much closer to the point of view of the Brezhnev era, however, it relies on a far more extensive material than the latter.

Az oszmán-örmények kálváriája és túlélési stratégiái¹

Az utóbbi pár évben a magyar érdeklődők több szempontú megközelítésben tájékozódhattak örmény tárgyú kérdésekről: egyrészt reprezentatív kiállítások és az azok anyagait feldolgozó kiadványok révén, amelyek az örmények Kárpát-medencei beágyazottságát dokumentálták,² másrészt tágabb, egyetemes összefüggésrendszer keretében, ahol az életet átjáró biblikusság szempontjából mutatták be a gazdag örmény kultúra különböző aspektusait.³ Ezt a képet bővíti Vahe Tachjian *Oszmán-örmények. Élet az anyaországban, a száműzetésben, a társadalom újjáépítése a diaszpórában* című hiánypótló tanulmánykötete, amely a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Armenológiai Intézete könyvsorozatának második kiadványaként jelent meg (sorozatszerkesztő Kovács Bálint). A könyv szerzője vendégoktatóként 2016-ban bekapcsolódott a PPKE Armenológia Tanszékének munkájába, és a gyümölcsöző együttműködés egyik eredménye, hogy a magyar olvasó számára is hozzáférhetővé váltak Tachjian tudományos eredményei.

Vahe Tachjian Libanonban született és a párizsi École des Hautes Études en Science Sociales-on végezte doktori tanulmányait. Főbb kutatási témái közé tartozik az Oszmán Birodalomban élő örmények történelme, a közel-keleti menekültkérdés örmény vonatkozású problémái, illetve Kilikia, Szíria és Libanon két világháború közötti francia megszállása. A most ismertetendő tanulmánykötetben szereplő vizsgálódások tér- és időkoordinátái az örmények útját fedik le az Oszmán Birodalom utolsó éveitől a közel-keleti száműzetettség első évtizedéig. Alapos kutatómunkáról tanúskodik a jegyzetapparátusban feltüntetett gazdag, többnyelvű – francia, angol, örmény – szakirodalom, továbbá az a forrásjegyzék, amelynek tanúsága szerint a szerző levéltári dokumentumokat (AGBU [Armenian General Benevolent Union] Központi Archívuma, Kairó; Kilikiai Katolikusház Levéltára, Antelias; Bibliothèque Nubar Levéltára, Párizs) és sajtóanyagokat egyaránt felhasznált munkája során. A kötetet térképek egészítik ki, és gazdag archív fotóanyag illusztrálja a kiadványt.

Tartalmilag a kötet hat nagyobb egységre tagolódik. Az egyes tanulmányok különböző, de mégis sok tekintetben összefüggő témát dolgoznak fel, de valamennyi végén ott

1 Tachjian, Vahe: *Oszmán-örmények. Élet az anyaországban, a száműzetésben, a társadalom újjáépítése a diaszpórában*. Bp., L'Harmattan – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2019. 215 p. (Studia Armenologica Hungarica, 2.) Fordította Mikó Katalin és Szűts Dávid. A magyar szöveget az eredetivel egybevetette Szabó Krisztián. A magyar nyelvű kiadásban közreműködött Poósz Lóránd és Sándor Márta.

2 *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében. A Budapesti Történeti Múzeum és az Országos Széchényi Könyvtár közös kiállítása, 2013. április 5. – 2013. szeptember 15.* A kiállítást rendezte, a katalógust szerkesztette Kovács Bálint – Pál Emese. Bp., 2013.

3 *Egység és sokszínűség – Örmény Biblia és vallásos társadalom.* Kiállítás, Országos Széchényi Könyvtár, 2019. március 25. – május 11.

találhatjuk a szerző következtetéseit, záró gondolatait. Ez a szerkesztésmód tágabb és szabadabb befogadói stratégiát tesz lehetővé: az olvasó – ha kedve tartja – akár el is szakadhat a hagyományos lineáris olvasásmódtól anélkül, hogy a kötet egészére jellemző koherencia bármennyire is sérülne ezáltal.

Vahe Tachjian – kutatási munkamódszeréhez híven – e kötetben is mélyfúrászt végez egy kiválasztott régióban, és az egyéni sorsokon keresztül egyetemes távlatosságba helyezi a vizsgálat tárgyául szolgáló mikrotörténelmi eseményt. Az első tanulmánynak beszédes a címe: *Az oszmán mintapolgár megteremtése. Élet és halál Harput/Mamüretülaziz régiójában (1908–1915)*. Egy levéldíszettel kezdődik: „Az örménykérdés és az oszmán probléma számomra talány, és nem tartanám bölcsnek részedről, ha jelen helyzetben vizszatérnél a szülőhazába. Minden itt élő bármely pillanatban kész az értelmetlen halálra.” Az idézet szerzője Hovhannesz Bujicanian, aki 1913. január 9-én Harputban (Kharpert) írta levelét az Egyesült Államokban élő barátjának, Meszrop Jamgocsjiannak. Meggyőző választ kapunk a szerzőtől arra is, hogy miért éppen az említett két személyt és azok írásait emeli ki, és miért éppen Harput régiót. A választás azért esett Harput városára, mert az már az Oszmán Birodalom idején, a 19. század végére az örmény oktatás és felvilágosodás egyik legfontosabb helyszínévé vált, valamint ott élt és tevékenykedett a két kiváló értelmiségi: Hovhannesz Bujicanian és Donabed Lulejian. Másfelől az is kiderül, hogy a személyek kiválasztása esetében értékrendbeli, míg a fókuszterület meghatározásában kutatásszemléletbeli szempontok játszottak szerepet. A hagyományos történetírói megközelítések ugyanis elsősorban a politikai szereplőket vizsgálják török és örmény részről egyaránt, Bujicanian és Lulejian vidéki krónikásokként azonban egészen új perspektívát kínálnak a két nép kapcsolatának tanulmányozásához. Fontos kritérium volt Tachjian számára a két személy politikai semlegessége, szabadelvű gondolkodásmódja, a műveikben tükröződő kritikus szemlélet, hogy fontosnak tartották a demokrácia és a szabadság eszményeit, valamint támogatták a jogrendet, a demokratikus intézmények megszilárdítását és az egyház szerepének megerősítését. Ezek mellett lényeges volt az a mód, ahogyan az örmény és a török népesség kapcsolatát sajátos szemszögből láttatták. A szerző megpróbálja feltárni Harput városa e két ikonikus értelmiségi alakjának az írásain keresztül, hogy milyen reményekkel fordultak az oszmán állam és annak alkotmányos rendje felé. Megvizsgálja a földkérdést és a kiábrándulást, amit annak rendezetlensége okozott, majd bemutatja a régióra jellemző általános helyzetet az örmények életterének elpusztítása előtti időszakban, az örményellenes érzelmek térhódítását, ami végül az örmények üldözésébe és lemészárlásába torkollott.

Az *örmény falusi élet rekonstrukciója* című tanulmányban a szerző két, 1930-ban kiadott könyvet mutat be, amelyeket a *houshamadyan* műfaj példáiként tartanak számon. Harutyun Szargszjan (Alevor) és Manoog Dzeron munkáiról van szó, akik sikeresen elevenítették fel a falu életének mindennapjait. Tachjian szerint az említett két szerzőnek az volt a meggyőződése, hogy az oszmán-örmény időszaknak ők az utolsó túlélői, és az utánuk jövő generációk képtelenek lennének teljes körűen rekonstruálni a múltat, ezért fontos feladatuknak érezték, hogy tanúvallomásaikat papírra vessék. E könyvek címében és előszavában gyakran szerepel a *houshamadyan* (emlékek könyve), a *hushakotogh* vagy *hushartzan* (emlékirat, emlékmű) kifejezés, mivel „ezáltal a könyv megjelenése olyanná válik, mintha egy kőből vésett emlékmű leleplezése lenne – ebben az esetben az elpusztult város vagy a pótolhatatlanul elveszett idő emlékére”. A *houshamadyanok* sorának több száz szerzője közül az emeli ki Vahe Tachjian szerint Dzeront és Alevort, hogy skicceket használtak a régmúlt mindennapjainak megidézésére, és sem előttük, sem utánuk senki nem értékelte ilyen mértékben a *skiccelj/emlékezz* koncepcióját. Feltehetően a két szerző munkája fontos inspirációul

szolgált Vahe Tachjian számára a berlini központú *Houshamadyan* elnevezésű projekt létrehozásában, amelynek deklarált célja az egykori Oszmán Birodalomban élő örmények helyi történelmének, mindennapi életének, kultúrájának rekonstruálása és emlékezetének vizsgálata.⁴

Ebben a tanulmányban található egy olyan rész, amelynek címe (*Emlékezni és írni, írni és rajzolni. Amikor a múlt rekonstrukciója az élet értelmévé válik*) meglatásom szerint önmagán túlmutató, szimbolikus jelleggel bír, és sűrítve hordozza magában az örmény népre oly jellemző lényegi karakterjegyeket: a múlthoz való ragaszkodást és a testi-lelki megpróbáltatásokon is felülemelkedni képes, kiirthatatlan életigenlést.

Külön érdeme Vahe Tachjian könyvének, hogy *Vegyes házasság, prostitúció, túlélés* címmel bekerült egy, az oszmán-örmény nőkről és gyermekekről szóló tanulmány, amelyben a korábbi szakirodalomtól eltérő, új szempontokat emel be a vizsgálatba a szerző. Főképpen azoknak a népirtást túlélő, iszlám vallásra áttért nőknek a tapasztalatait tárgyalja, akiknek problémája sürgős megoldásra várt az örmény környezetben. A nők helyzetének problémafeltáró elemzésében Tachjian megközelítésének egyik novuma, hogy teret enged olyan szokatlan, őszinte hangú női tanúságtételeknek, amilyeneknek sokáig nem volt helyük az örmény népirtásról szóló különböző művekben. A nők háború utáni visszailleszkedésének nehézségeiről írva egy örmény nő esetét idézi, aki a következőket mondta Yervant Odian írónak: a legtöbb nő, aki elvesztette férjét, vagy prostituálttá vált, vagy török férfi szeretője lett, hogy elkerülje a száműzetést. Azután, hogy a háború véget ért, és a túlélők végre úgy érezhették volna, felszabadultak, ezek a nők meg voltak győződve arról, hogy sorsuk megpecsételődött, és hogy soha nem térhetnek már vissza az örmény társadalomba. „Már rég késő», mondta a nő. »Elfajultak a dolgok. Már három éve éltem ezt az életet, ki nézne a szemembe? Látja, köztisztjeletben álló család lánya vagyok Bandirmából. Mégsem merek most hazamenni, szégyellenék a rokonaim és a barátaim szemébe nézni, mivel sokan tudják közülük, milyen életet élek Konyában.«” A sorscsapás (örmény népirtás) következményeinek gyakran elhallgatott bizonyítékai közé tartozik a származása miatt deportált bandirmai nő őszinte vallomása a szegényről, a külső-belső erkölcsi normák miatti válságérzetről. A bandirmai nő tisztában volt azzal, hogy milyen belső választóvonalak formálódtak közte és a saját közössége között, tetézve az emberi sorsában bekövetkezett tragédiát, illetve hogy szembe kell néznie a megkettőződött áldozat szerepköréből való kitöréssel járó kihívásokkal és a nemek szerinti megkülönböztetéssel.

A földrajzi terület, amelyről Tachjian ír, magában foglalja az újonnan alapított arab államokat, elsősorban Szíriát és Libanont. A példák jó részét azok beszámolóira alapozza, akik menedéket adtak a túlélő nőknek. A cikkek az aleppói, bejrúti, kairói, adanai, isztambuli és izmiri örmény sajtóban jelentek meg, anélkül azonban, hogy a szerzők találkoztak volna azokkal a nőkkel, akik török vagy kurd otthonokban éltek és gyakran nem örmény házastársakkal alapítottak családot Törökország belső tartományaiban. Az örmény vezetés célja az volt, hogy a muszlim környezetben élő örmény nőket visszailleszék a saját nemzeti közösségükbe, függetlenül attól, hogy ezek a nők hol éltek: Aleppóban, Isztambulban, Damaszkuszban, Rakkában, Del Zorban, Harputban, Paluban, Diyarbakırban vagy egyéb településeken.

Eddig már számos publikáció született az örmény nőket ért atrocitásokról a tömeges erőszak idején, azt viszont, hogy az örmény vezetés hogyan viszonyult a nőkhöz, már kevésbé taglalja a szakirodalom. Tachjian könyvének másik újdonsága, hogy a szerző ennek a kérdéskörnek is kellő teret szentel. Az örmény vezetők minimalizálni kívánták a török-oszmán környezettel való mindennapi érintkezést, amikor mozgósításba kezdtek, hogy a sorscsapás

4 Lásd a projekt honlapját: <https://www.houshamadyan.org/home.html> (letöltés: 2020. március 10.).

után összegyűjtsék a nemzet maradványait az újjászületés elérése érdekében, ugyanakkor szembesülniük kellett azzal a ténnyel, hogy a túlélő örmény nők és gyermekek jelentős részét törökök, kurdok és arabok tartják fogva. Tachjian külön kitér azokra a nehézségekre, amelyek a muszlim környezetben élő lányok és anyák, valamint az árván maradt vagy törvénytelenül született gyermekek nemzeti közösségekbe való reintegrálása során jelentkeztek. Az örmény nemzet újjászületését az árvák örökbefogadásával, a gyermekek taníttatásával és az anyanyelvüket veszített gyermekek örményesítésével kívánták elősegíteni (a gyermekekben az újjászülető örmény nemzet letéteményeseit látták). A nők kérdésében az örmény elit erősen megoszlott volt: egy része a szigorú erkölcsi normákra hivatkozva kirekesztő álláspontra helyezkedett, míg másik része megengedőbb álláspontot képviselt: a nőkre mint a tömeges mészárlás első számú áldozataira tekintett, és menedékhelyek megalapítását szorgalmazta számukra. (Az örmény elit ellentmondásoktól sem mentes véleménye a nőkre is hatással lehetett.) Tachjian elemzéséből olyan esetekről is értesülünk, hogy a genocídiumot átvészelő, muszlim környezetben élő örmény nők újabb emberpróbáló döntésre kényszerültek, amikor az örmény közösségbe való visszailleszkedés vagy a kényszerházasságokban és nemi erőszakból született gyermekeikről való lemondás között kellett választaniuk. A könyv tanúsága szerint az oszmán-örmény túlélő nők sokaságának tragédiája meg sokszorozódott azáltal, hogy úgy kellett leélniük az egész életüket, hogy képtelenek voltak a dilemma feloldására a gyermekükről való lemondás árán.

A tanulmány végén a szerző arra hívja fel a figyelmet, hogy az elmúlt évtizedekben új hangok is feltűntek Törökországban, ami szerinte reményt ígér. Arról a jelenségről van szó, hogy néhányan elkezdtek a nagyanyjuk vagy dédanyjuk örmény származásáról írni és beszélni. Ezen új hang előfutárának tekinthető Fethiye Çetin *Nagymamám* című könyve, amelyben a szerző elmeséli nagyanyja elhallgatott, valódi élettörténetét. Tachjian könyvének fontos mozzanata, hogy felhívja a figyelmet azokra a jelenségekre, amelyek nemcsak megtörték a hallgatást, hanem rést is ütöttek a török és az örmény nép közötti intolerancia falán.

Tachjian nagy figyelmet, külön tanulmányt szentel annak, hogy összefüggéseiben tárgyalja a nem török és nem muszlim etnikai és vallási csoportok kiűzését Törökországból Szíriába az 1920–1930-as években. Kitér a Musztafa Kemal Atatürk pasa vezette nemzeti mozgalom megszületését kiváltó tényezőkre, a sajtóban és az iskolákban terjesztett kirekesztő eszmék térhódítására, amelynek fő propagandaeszköze a *Türk Ocakları* szervezet volt, az új török állam létrehozását célzó törekvések szempontjából fontos törökösítésre, a földkérdésre, valamint arra, hogy a világméretű konfliktust követően az örmények az Oszmán Birodalom felbomlása után a győztes szövetségesek, a gyarmatosításra törekvő két nagyhatalom (Franciaország és Nagy-Britannia) érdekszféráinak megfelelően kialakított országokba kerültek. Szó esik a döntéshozókról, az áldozatokról, a tanúkról, az emlékezet szerepéről, az általános jogi értelmezésekről és az „új” – vagy ahogyan gyakran emlegették: a „tisza” – örmény ember (aki a mindennapi életéből száműz minden török vagy oszmán-török szokást) megteremtésének szándékáról, az identitás újraalkotásának paradoxonjairól, a kiközösítésekről, továbbá azokról a belső konfliktusokról, amelyek az örmény elit és a nem homogenitást képező diaszpórábeli örmény közösség között keletkeztek.

A hosszú távú hatások, a többszörös elnyomás szemléltetése során olvashatunk arról a Libanonban kiadott emlékkönyvről, amelyet az Adanai Honfitársak Szövetsége jelentetett meg a város örmény világáról 1970-ben. Az emlékkönyv, ahogyan Tachjian fogalmaz, a büszkeség és egyben az ihletforrás szerepét töltötte be az új nemzedék, a szülőföldjüktől elvágott *adanatsik* – vagyis adanai örmények – számára. Erre az időre a török nyelv használata egyértelműen visszaszorult körükben, a leszármazottak már más nyelveket beszéltek,

köztük az örményt. Az *adanai örmények életmódja és jelleme* című fejezetben néhány szerző azonban megemlíti a török nyelv használatának tabuszámba menő kényes témáját, bár csak jelzésszerűen. Egyikük megállapítja: Adanában volt „egy új típusú örmény. Valójában egy nyelvében idegen örményről volt szó, akinek a lelke ugyanakkor tiszta volt, és egészséges nemzeti felfogással rendelkezett.” Egy másik szerző viszont azt jegyzi meg: „A török határon belül a törökök üldözték őket, a határokon kívül pedig a török nyelv használata tette őket utálatossá.” Tachjian vélhetően azért emelte ki az utóbbi részletet idézet formájában, mert meglátása szerint a benne szereplők sorsa jól példázta az adanai örmények kétszeres elnyomását, akik töröknyelvűségük és az oszmán korszakra emlékeztető viselkedésük miatt az új környezetben is páriák voltak, és bírálatok célpontjai lettek.

Az *Örmény menekülttáborok a bejrúti, aleppói és damaszkuszi új városnegyedekben az 1920–1930-as években* című írás átfogó képet ad az örmény menekültkérdésről, annak regionális problémáiról. Külön fejezetekben tárgyalja a szerző az egyes menekülttáborok helyzetét és azok létrehozásának különböző fázisait Bejrútban, Aleppóban és Damaszkuszban. Szó esik többek között arról, hogy az 1930-as évek végére a Népszövetség erőfeszítéseinek köszönhetően miként sikerült az örmény menekültek többségét fokozatosan a táborokból városi lakásokba elhelyezni Bejrútban és Aleppóban. Olvashatunk még a történelemnek arról a furcsa alakulásáról is, hogy az 1970-es években, az izraeli–palesztin konfliktusok fel-lángolása után és a libanoni polgárháború kitörését követően több ezer menekültet éppen oda telepítettek be, ahol évtizedekkel korábban örmények laktak, hozzájárulva az emberi drámák megismétlődéséhez.

A könyv utolsó tanulmánya a libanoni és a szíriai örmények helyzetét elemzi az 1920–1930-as években a török nyelv használata és az ideológiai megújulás szemszögéből. Az ideológiai küzdelem egyik fő színtere a *kemp*, a menekülttábor volt, amely a népi kultúra megőrzésének helyét is jelentette. Az örmények mindennapjait nehezítette, hogy a nemzeti elit igyekezett a Szíriában és Libanonban összegyűlt menekültekre ráerőltetni a kultúrájához és nemzetéhez ragaszkodó örmény eszményi képét, amit maguk a korábbi tragikus élet-élményektől sújtott érintettek egyáltalán nem igényeltek. Helyzetüket súlyosbította a török nyelv becsmérlőinek célzott támadása is, kiváltképp a kilikiai örmények váltak a gúny tárgyává. Az írás végkövetkeztetése, hogy az 1920-as években megindult nemzeti újjáépítési folyamat erőteljesen hatott a szíriai és a libanoni örmény társadalomra, és az új közel-keleti örmény társadalomnak – főleg a menekültek első nemzedékének távozta után – már teljesen más felfogása lett az oszmán világról és saját oszmán örökségről. Az 1920-as években kezdődő uniformizálási folyamat véget vetett a menekültek nemzedékére jellemző kulturális sokszínűségnek, emellett mára az oszmán örökség emlékeinek már csak egyre fakuló nyomai fedezhetők fel.

Végezetül szeretném kiemelni, hogy a nagy empátiával megrajzolt örmény portrék, a bensőséggel ábrázolt mikrotörténeti részletek élménnyé tették számomra a könyv olvasását. A leírások révén képileg is megelevenednek előttünk a korabeli élet tárgyai, például az Alevor vázlatai alapján elkészített *khorbolog* (vagy *khulinchak*), amely a házakban lógott a Medz Bahk (nagybőjt) ideje alatt a gyermekek ijesztgetése céljából.

Blénesi Éva*

* A szerző Corvinus Egyetem Világgazdasági Tanszékének vendégprofesszora.

Tanulmányok a Gyönyör kertjéből – Rózsaregény¹

A középkor egyik legnépszerűbb irodalmi művét, az 1225–1269 között Guillaume de Lorris és Jean de Meun által írott *Rózsaregényt* több szempontból bemutató tanulmánykötetet tart hat kezében az olvasó. A könyv két, a közelmúltban elhunyt középkorkutató, Sággy Marianne és Sz. Jónás Ilona előtt tiszteleg. Sággy Marianne volt annak a több mint tíz évvel ezelőtti konferenciának a szervezője, amelynek aktualitását elsősorban az adta, hogy akkoriban jelent meg Rajnavölgyi Géza révén a *Rózsaregény* magyar nyelvű fordítása.

A kötet Sággy Marianne előszavával együtt tizenöt tanulmányt ölel fel, amelyeket a szerkesztők – Novák Veronika és Nagy Eszter – négy szekcióba soroltak be. Egészében véve a fejezetek interdiszciplináris kutatások eredményeit mutatják be, és a kötet célja elsődlegesen az értelmezési terek növelése, legyen szó a nőkérdésről, a mítoszok recepciójáról, az ikonográfiáról vagy a középkori európai irodalmi kapcsolatokról.

A *Kontextusok* című rész nyitó írásában Novák Veronika Párizs zegzugos utcáira, a *Rózsaregény* születési közegébe kalauzol el bennünket. Érdekes módon a királyság egyik szimbóluma, a francia főváros a *Rózsaregényben* kevésbé kapott fontos szerepet. Ezzel szemben inkább zsánerképek szintjén jelent meg, illetve az egyetemi és a teológiai fakultás került középpontba. Párizsban ekkor meghatározó vita volt a kolduló rendiek egyetemi oktatásban való szerepvállalása, és az ebből fakadó konfliktus megtalálható a regényben is.

Keresztély Kata Andalúzia és az udvari szerelem témakörét járja körül, összefüggésben a *Rózsaregénnyel* és Ibn Hazm *A galamb nyakörve* című munkájával. Ez utóbbi írás didaktikus jellege ellenére könnyed hangvételű, a szerelmet egyfajta kórként írja le, amely az elvárásolt szerelmeseket nagyban befolyásolja. Az ikonográfiai hasonlóságok, a toposzok, így például hogy a szerelmes férfi szíve hölgyének nem kell elmerülnie a hétköznapi gyötrelmeiben, vagy a kert és az elzárt vár közti kapocs mind visszatérő szimbólum, akárcsak a *Rózsaregényben*.

Prokopp Mária Árpád-házi Szent Erzsébet kultuszát kapcsolja össze a *Rózsaregény*-nyel. Szent Erzsébet tiszteletéhez szorosan hozzátartozott a rózsacsoda eleme, amelynek ikonográfiai hagyománya az itáliai területeken elterjedt volt: egyik legszebb példája a nápolyi Santa Maria Donnaregina-templom Erzsébet-falciklusa. A nápolyi királyné, V. István magyar király lánya, Mária által megrendelt alkotáson a rózsacsoda jelenete is szerepel, Prokopp Mária ebben a királyné *Rózsaregény* iránti vonzalmát látja.

A *Bölcselet és mítoszok* témakörben elsőként Rajnavölgyi Géza az antikvitás iránti középkori tiszteletre hívja fel a figyelmet – hangsúlyozva, hogy ez az érdeklődés nem csu-

1 A *Rózsaregény*. *Kontextus, üzenet, recepció*. Összeáll.: Sággy Marianne, szerk.: Nagy Eszter – Novák Veronika. Bp., ELTE BTK Középkori Történeti Tanszék, 2019. 206 p.

pán a reneszánszra volt jellemző –, ami a *Rózsaregény*ben is megjelenik. Jean de Meun előszeretettel merít az ókori szerzők (például Ovidius) gondolataiból, eszmeiségüket művébe is beemeli. Mitologikus szereplők és történetek, úgy mint Pügmalion és Venus alakjai is felbukkannak.

Szabics Imre a *Rózsaregény*-történet Narcissus-motívumát elemzi, amikor a szerelmes belépve a Gyönyör kertjébe megpillantja Narcissus forrását, benne a szép leánnyal. Jean de Meun nem csupán Guillaume de Lorris motívumát dolgozta át, de az antik előképet is. A szerelmet ugyanakkor kockázatként is ábrázolja, amelyben az óvatlan lélek elveszhet, akár abban a veszedelmes tükörben, amelybe a *Rózsaregény* főszereplője is beletekint.

Palágyi Tivadar az aranykor motívumának értelmezési lehetőségein keresztül szintén a szimbólumok világába vezeti el az olvasót. A nosztalgiával visszavágyott aranykor időszaka a 6. század után – néhány kivételtől eltekintve – a középkor során legközelebb Jean de Meunnél nyert jelentőséget. A *Rózsaregény*ben ez nem csupán a keresztényi gondolatvilággal átszőtt hön áhított aranykort, de valójában egy testiségben is felszabadult időszakot jelentett.

Molnár Péter a politikaelmélet irányából taglalja a *Rózsaregényt*, mégpedig Jean de Meunnek a kormányzat eredetéről vallott nézeteit veszi górcső alá. A szerző az arisztotelészi *Politika* középkori hatását övező vita fényében elemzi Jean de Meun művét, és Helmut Walther nézetére reflektál, miszerint Jean de Meun Aquinói Szent Tamás kritikusa lehetett.

Lukács Edit Anna a *Rózsaregény* második részében felbukkanó ókori és középkori filozófusok szerepét értelmezi. A filozófusok nem csupán nevük felemlítésével, hanem munkáik, gondolataik szó szerinti idézésével (például Cicero citálásával), illetve elméleteik átvételével is szerepelnek. A lakomán érkező filozófusokat kevésbé a szerelem érdekelte, citálásuk enciklopédikus felhanggal bír, de Lukács szerint Jean de Meuntől kár lenne a szó szerinti pontosságot elvárni az idézéseknél.

A recepciókat és vitákat bemutató témakört Sággy Marianne tanulmánya indítja, amely azt vizsgálja, miként interpretálták a *Rózsaregényt* a nőkérdés szempontjából. Míg a királyi udvarhoz kötődő első francia író, Christine de Pizan és a párizsi egyetemi kancellár, Jean Gerson bírálta a művet annak nőellenessége miatt, addig az udvari kör dicsérte a *Rózsaregényt*. A levelezésekből kibontakozó vita egyik pártja – főleg Christine de Pizan – a regény erkölcsiségét támadja. Vele szemben a királyi titkárok nem rejtették véka alá céljukat, hogy az itáliai humanizmussal szemben a francia kultúrfőlnényt hirdessék, amihez a *Rózsaregény* kiváló eszközt jelentett szemükben.

Klaniczay Gábor szintén a nőtörténeti szálát ragadja meg, pontosabban a Jean de Meun soraiból kibontakozó indulatos nőellenességet. A boszorkányként, szajhaként megbélyegzett nőt valójában egy irodalmi alak, a „féltékeny örült gazfickó” véleményén keresztül interpretálja. Ez a burkolt irodalmi megoldás jól illeszkedik a középkorban széles körben elterjedt, nőkről alkotott vélemény egyik végpontjába. A két véglet – a bűnös Éva és a szent Szűz Mária – mindig is kéz a kézben járt. Klaniczay Gábor értelmezésében a nők fokozatos előtérbe kerültek a középkorban, de Jean Gerson női látomásokkal szembeni bizalmatlansága is egy mizogin ellenreakció.

Nagy Eszter művészettörténeti elemzése a kép és a textus kapcsolatát tárgyalja. A *Rózsaregény* viszonylag ritkán ábrázolt témáinak egyik jelenetét, a Gyönyör és a Bárány kertjének ikonográfiáját hasonlítja össze. Noha a *Rózsaregény*-kéziratok számottevő része illusztrált volt, ez a két jelenet a szerző által vizsgált 120 kéziratból összesen nyolc esetben szerepel. A praktikus okok mellett – általában a kéziratok első felét illusztrálták bővebben, igazodva a megrendelő anyagi lehetőségeihez – egy 15. század végi oxfordi kézirat (Bodleian Lib. Douce 195) nyújt újdonságot a téma ábrázolásában.

Draskóczy Eszter a 13–14. század fordulóján íródott *Rózsaregényt* is jócskán felhasználó kéziratot, az úgynevezett *Il Fiore* szonettet veszi górcső alá. A sok szempontból – szerzőség, keletkezés – vitatott szöveg kapcsán maga Dante is felmerült szerzőként. Draskóczy Eszter elsősorban azt fejt ki, hogy Dante munkáit bevonva a *Fiore* és a *Rózsaregény* irodalmi megoldásai miként értelmezhetők. Arra a következtetésre jut, hogy a *Fiorét* kevésbé jellemzik a narrációs technikák, a Dantéra jellemző megoldások és az enciklopédikus tudás.

Réthelyi Orsolya a *Rózsaregény* (és kiegészítésként a Christine de Pizan-féle *Livre de la Cité des dames*) németalföldi hatását mutatja be. A *Rózsaregényt* már egészen korán – 1300 körül – átültették középfolland nyelvre, a két fennmaradt fordítás közül az elterjedtebb változat jobban ragaszkodott az eredeti szöveghez. A második flandriai fordító több változtatással élt: egy Cupidót évekig szolgáló szerelmes ifjú kerettörténetével egészítette ki a művet, de ez a verzió kevesebb kéziratban maradt fent.

Angolszász földre, ezen belül is Geoffrey Chaucer könyvespolcához vezet minket tanulmányában Halácsy Katalin. A középkori angol irodalom egyik legfontosabb szereplője, Chaucer nem csupán kedvelte, hanem komoly inspirációs forrásként is használta a *Rózsaregényt*: három írásába is beépítette az álomallegória keretét, emellett a stílus, az irodalmi alakok is ismerősek lehetnek a francia regényből. Chaucer komoly érdeklődését jelzi, hogy a *Rózsaregény* egy részét is lefordította anyanyelvére.

Bánki Éva a *Rózsaregény* Anyójának nyelvi játékait, így Rajnavölgyi Géza kiemelkedő és élvezetes fordítói technikáit elemzi. A fordításban Anyó (vagy ahogy Bánki Éva frapánsan nevezi „dr. Anyó”) népies-archaikus módon szólal meg, ezzel is jelezve nyelvi elkülönülését a többi szereplőtől, és a nyelvi megoldásnak köszönhetően az Arany János-féle hagyomány éled fel az Anyó mondandója révén.

A tanulmánykötet egyszerű és elegáns kiállítású, a végén tizenkét oldalnyi színes képmelléklettel, amely több mint harminc képet tartalmaz, sajnos azonban külön képjegyzék nem kíséri az alkotásokat. A kötet végén mindegyik tanulmány francia nyelvű rezüméje is olvasható. A tanulmánykötetet, amelyet egyfajta franciás könnyedség is jellemez, mindazoknak ajánlom, akik előszeretettel forgatnak a középkori, illetve a francia kultúra és általában a középkori irodalomtörténet témakörében olvasmányokat.

Fábián Laura*

* A szerző a Ferenczy Múzeumi Centrum történésze (2000 Szentendre, Fő tér 2–5., laura.fabian@muzeumicentrum.hu).

HU ISSN 0083-6265

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

A kiadásért felel Fodor Pál főigazgató, Molnár Antal igazgató

A szedési, tördelési munkálatokat

a BTK TTI tudományos információs témacsoportja végezte

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó

Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

CONTENTS

On the Borderland of the Ottoman Empire: National Sentiment and Foreign Policy (László Bíró)	153
<i>Studies</i>	
Antal Molnár: The Catholic Missions and the Origins of Albanian Nation-Building at the Beginning of the 17 th Century	157
Eleonóra Géra: The Secret Life of Don Thomaso Raspassani, an Albanian Freedom Fighter	187
Krisztián Csaplár-Degovics: Dalmatian Borgo Erizzo and the Albanian Nation-Building: The New Albanian-Policy of Austria–Hungary, 1896	205
Tamás Dudlák: Turkish Foreign Policy on New Foundations: The Emergence of the Syrian Conflict and the Paradigm Shift in Turkish Foreign Policy, 2011–2012	223
Tamás Szabó: Hopes and Unfulfilled Promises: Hungarian–Romanian Relations and the Hungarians in Romania before and after the Transition	247
<i>Workshop</i>	
Gábor Gyóni: 1941 in Russian Historiography: Interpretations, Contradictions, Politics	271
<i>Book Reviews</i>	
The Calvary and Survival Strategies of the Ottoman Armenians (Éva Blénesi)	297
Studies from the Garden of Pleasure – The Romance of the Rose (Laura Fábíán)	302

Ára: 600 Ft
Előfizetőknek: 500 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél, vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszáman: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetében
(1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.,
telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Világtörténet 2020-as évfolyamának megjelentetését
a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap támogatja

nka
Nemzeti Kulturális Alap